

Berényi Dénes

Tudomány az emberiség szolgálatában¹

Több arcú tudomány

Napjainkban a tudománnyal kapcsolatban ugyancsak ellentétes nézetek léteznek. Vannak, akik az emberiség minden problémájának a megoldását a tudománytól várják, mások minden baj okozóját látják benne. Nem egyszer az ellentétes nézetek – esetleg hely- és időeltolódásokkal – ugyanannál az embernél is jelentkeznek. Nem indokolatlan tehát arról beszélni, hogy meglehetősen „skizofrén” a mai társadalom, sőt a mai ember viszonya is a tudományhoz.

Nagyon is időszerűnek látszik ezért, hogy próbáljunk objektíven foglalkozni a tudomány természetével és társadalmi funkcióival, továbbá keresni a lehetőségeket arra vonatkozóan, hogy mit tehet és mit kell tennie a tudománynak, ill. eredményei felhasználóinak az emberiség érdekében.

A valóság felderítése. Bárhogy és bárhonnán is közelítjük, mindenek előtt azt kell leszögeznünk, hogy a tudományos kutatás elsősorban a bennünket körülvevő természeti és társadalmi valóság felderítésére, törvényeinek és összefüggéseinek megismerésére törekszik.

Persze, ezzel kapcsolatban felmerülhet, hogy nem felesleges-e ez, nem pazarlás-e szellemi és hatalmas anyagi erőket erre áldozni. Teleszkópokat, gyorsítókat, műholdakat, nagy teljesítményű számítógépeket létrehozni és működtetni erre a célra, mikor sok esetben – úgy tűnik – ezeknek semmi közvetlen hasznuk nincs. Egy új csillag vagy egy új atommag felfedezése nélkül – úgymond – „meg lehet élni”.

Ez az „e nélkül meg lehet élni” típusú gondolkodás azonban veszélyes utat jelent. Mert nem beszélve most arról, hogy később milyen alkalmazásai lehetnek a gyakorlattól legmesszebb eső tudományos eredményeknek is (amint erről a tudománytörténet meggyőzően tanúskodik), arról viszont igen, hogy a tudományos kutatás, amikor ismereteinket gyarapítja, a valóság olyan kimeríthetetlen gazdagságát és szépségét tárja fel előttünk, amelyről a tudomány műszerei és módszerei nélkül nem is szerezhetnénk tudomást. Végeredményben költészet és szép-

¹ A Keresztény Orvosok Magyarországi Társasága XI. Országos Konferenciáján 2007. augusztus 25-én Debrecenben elhangzott előadás írott változata

irodalom, zene vagy képzőművészet „nélkül is meg lehet élni”. Fogalmazhatunk úgy is, hogy minden, *ami az emberi életben emberi*, „*anélkül meg lehet élni*”. Shakespeare fogalmazta ezt meg „klasszikusan” a Lear király című drámájában:

*„A legaljasb koldús is, bár teng, bír fölöslegest.
Ha természetnek többet, mint mire
Szüksége van, nem adsz, az emberélet
Az állatével egy értékű lesz.”²*

Az eddigiekben általában tudományról beszéltünk, nem különböztettük meg a társadalom- és természettudományokat, hiszen a kettő feladata együttesen a természeti és társadalmi valóság feltárása.

Valójában nincs is szakadék a két nagy tudományterület között. Nemcsak arról van szó, hogy mindkettő a valóság felderítésére törekszik, de arról is, hogy bármilyen tudományról is legyen szó, a tudományos kutatás, a tudományos eredmények végeredményben *adatokon* alapulnak. Az adatok természete és megszerzésének módja azonban a különböző tudományágakban különböző. Például a fizikában megfigyelések, kísérletek, mérések szolgáltatják az adatokat, a történészek a régi oklevelek és krónikák vizsgálatából kapják azokat, míg a szociológusok kérdőívek kibocsátásával, ill. analízisével szerzik meg – és így tovább a tudományágak természetének megfelelően.

Jellemző ebből a szempontból az European Strategy Forum for Research Infrastructure megállapítása: „A humán és társadalomtudományok számára *az adatok*³ az empirikus kutatási törekvések nyersanyagát képezik – épp úgy, mint a természettudományokban.”

Az adatok megbízhatóságának külön figyelmet szentelnek minden tudományos kutatásban, hiszen ezen múlhat megállapításainak érvényessége.

A fentiekre példaként megemlítem egy történész professzor előadását Szent Istvánról. Azzal kezdte, hogy Szent István korából fennmaradt egy bizonyos nem nagyszámú oklevél, ezek bizonyos hányadáról megállapították, hogy hamis. Ezen kívül vannak krónikák a következő századokból, amelyek első királyunkról, ill. róla is szólnak. Ezek esetében ki kell derítenünk, hogy mi az, ami ezekben a krónikákban ténylegesen a szent-istváni korról szól, és mi az, ami arra a korra jellemző, amikor írták őket. Vannak azután még bizonyos régészeti leleteink. A fentiekből kell a történészeknek rekonstruálni Szent István korát, megírni történelmét.

Nem kétséges, hogy a szóban forgó, a gyakorlattól távol eső tudományos eredmények gondolkozásunkat is átalakítják. Ki az például, aki ma a Földre nem mint forgó gömbre gondol – pedig néhány évszázaddal ezelőtt ez egyáltalán nem volt természetes, sőt a tudományon belül is nagy vitákat váltott ki – vagy aki azt

2 Vörösmarty M. fordítása.

3 Kiemelés tőlem. B. D.

gondolja, hogy a mai számítógépekben mechanikus alkatrészek játsszák a főszerepet, és nem félvezető elemek: diódák, tranzistorok, integrált áramkörök. Szemléletünk megváltoztatásában nagy szerepe van a kiemelkedő tudományos egyéniségeknek. Erre vonatkozólag írta a neves történész, Paul Johnson a következőket: „Az ő ténykedésük nyomán másként látjuk a fizikai világot, és növekszik felette uralmunk. De megváltoztatják gondolatainkat is. Ez a második hatás gyakran mélyebbre hatol, mint az első.”

Vannak, akik vallják a tudomány – a társadalom- és természettudomány – egységét, de a „szakadékok” egyrészt a tudomány és másrészt a szépirodalom, a költészet és a művészetek között látják, pedig az utóbbiak is a legszélesebb valóságról szólnak, azt „kutatják”. Kétségtelenül a maguk sajátos módszereivel. Érdekes ezzel kapcsolatban Linus Paulingot, a kétszeres Nobel-díjas kémikust és Paul Valéryt, a költőt és gondolkodót idézni. „A tudományos felfedezés lényege, hogy az ember ugyanazt nézi, amit mindenki lát, és észrevesz valamit, amit eddig nem látott senki. Ehhez sok fantázia kell” – írja Pauling a tudományos kutatásról. Paul Valéry szerint pedig „... a szellemi forrongás, vajúdás pillanataiban a tudós is és a művész is hasonlóan reagál, de különbözőképpen fejezi ki magát.” Rodin, a nagy szobrász viszont így jellemzi a művész munkáját: „A művész... lát, vagyis szemét mintegy szívébe helyezve kiolvassa a természet titkait”. Vagyis túl azon, hogy a tudós és a művész is a valóságot kutatja, még módszereikben is találunk közöset, hiszen a „fantázia” mindkét területen nélkülözhetetlen.

Nem kétséges tehát, hogy társadalom (humán)- és természettudomány valamint a művészetek különböző ágai egy „nagy családba” tartoznak, és a vallást is ideszámítva együttesen alkotják az emberiségnek azt a közös kincsét, amit kultúrának nevezünk.

Hasznos alkalmazások. A tudomány másik arca eredményeinek alkalmazása a gyakorlat, a mindennapi élet szinte valamennyi területén. Mai modern életünk minden ízében át van itatva a tudomány eredményein alapuló technikával.

A tudományos eredmények gyakorlati alkalmazása azonban nem napjaink vívmánya, már Kr. e. a 3. században Archimédesz híres volt számos mindennapi életben használt eredményéről: a csigasorról, a víznyerésre használt végtelen csavarról. Nem kevésbé jellemző a legenda arról, hogy az általa felfedezett felhajtóerő törvénye alapján – a monda szerint – meg tudta állapítani, hogy Hieron király koronája hamisítvány-e, és milyen mértékben.

A modern természettudomány születésében élenjáró jelentőségű Galilei saját „termelő műhelyt” tartott fenn. Itt készült el pl. a 12 távcső Signoria számára. Foglalkozott továbbá a vízfolyások vizsgálatával és módosításának technikájával.

Az idők során történt sok-sok további alkalmazást nem említve, egy nagy ugrással a kvantummechanikához jutunk, amelyik a XX. század húszas éveiben az atomi jelenségek leírására és magyarázatára született elmélet, és megszületése idején gyakorlati alkalmazására senki sem gondolt. Ma viszont pl. az USA

BNT(GDP)-jének kb. 30%-a olyan termékekből (pl. tranzistor, lézer, MRI, szupra-vezető eszközök stb.) származik, amelyek a kvantummechanika elvein alapulnak.

Ehhez minden bizonnyal hozzá lehetne még venni azt a kvantummechanikai módszerek által teremtett lehetőséget, amelynek felhasználásával kívánt tulajdonságú molekulákat (pl. orvosságokat) tervezhetünk, sőt nem elhanyagolható e módszerek szerepe a molekuláris genetikában vagy a génebézészetben sem.

Történt egy felmérés arra vonatkozólag, hogy a 20. században melyik a legjelentősebb hat diagnosztikai és terápiás eljárás az orvosi gyakorlatban. Ezek közül három kifejezetten a fizikai tudomány eredményein alapszik (röntgen, MRI, CT), másik három pedig a kémiai – biológiai – orvosi tudományon (transzplantáció, művese, radioterápia). Persze mindegyikben így – vagy úgy a többi tudományágak is benne vannak, a problémák korunkban jellemző interdiszciplináris megközelítésének megfelelően. „...a természet problémái egy darabban szőtt szövetet képeznek és ...a megoldásoknak ugyancsak egy darabban szötteknek kell lenniük. A határok... mesterségesek, amelyek értelmünk és eszközeink korlátoltságának az eredményei” (J. M. Hollander) A fizikai tudományok távlatainak elemzésére az USA-ban létrehozott, mintegy 200 neves tudósból álló bizottság által elkészített anyag elején a következő megállapítást találjuk: „Munkája folyamán a bizottság ismételtlen emlékeztetett nemcsak a fizikának magának, de a természettudomány egészének is igen nagy egységére. Ezt az egységet túl gyakran elfelejtik vagy ignorálják”. Egyébként ha nem hat, hanem mondjuk tíz legjelentősebb módszert akarnánk felsorolni, az előbbiekhöz minden bizonnyal hozzá lehetne még tenni az ultrahangot, az antibiotikumokat, a génebézészetet (a kettős-spirál szerkezet felfedezése alapján) és a PET módszert.

Az említett vívmányok szemléletesen mutatják az igazát a következő megállapításnak: „A múlt század végén a tudás kezdett a legértékesebb valutává válni, ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a föld a feudális vagy a tőke az ipari társadalomban”. (A. Gopnik, „A következő 50 év” című kötetben). A Holland Tudományos és Technológiai Obszervatórium 1994 évi jelentése pedig ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „A tudomány és technika általánosan elismerten fontos stratégiai tényező, amely meghatározza a fejlett országok társadalmi-gazdasági és kulturális jövőjét”. „A technikát a legfontosabb hajtóerőnek tekintjük a modern piac-orientált ipari társadalom fejlődésében”.

Káros alkalmazások. Ismeretes, hogy szinte minden tudományos-technikai vívmánynak lehetnek káros alkalmazásai, vannak árnyoldalai. A televíziózást, a számítógépes szórakozást, a videózást vagy a fénymásolással történő iratgyártást lehet káros mértékig túlzásba vinni, sőt bűnös célokra használni, nem beszélve tulajdonképpen a tudományos fejlődés által lehetővé tett drog-veszélyeztetettségről vagy környezetkárosításról. Ettől természetesen nem kell megrettenni, hiszen az olyan hasznos és nélkülözhetetlen dolgot is, mint pl. a kés, lehet rendeltetésszerűen használni, de lehet vele gyilkolni is.

Hogy ismét Shakespeare-t idézzem – most a Rómeó és Júliából Lőrinc barát szövegét –

*„A fűben, a virágban és a kőben,
Ó, nincs a földön oly silány anyag,
Mely így vagy úgy ne szolgálná javad;
De nincs oly jó, melyben ne volna vész,
Ha balga módra véle visszaélsz!”⁴*

Napjainkban a „tudományos-technikai hadviselés”, a tudomány eredményein alapuló tömegpusztító fegyverek jelentik a legnagyobb veszélyt. A háború és béke kérdésének részleteibe és mélységeibe itt nem mehetünk bele. Minden bizonnyal igaza van azonban Szilágyi Istvánnak, az ismert erdélyi írónak, amikor így fogalmazza meg a tulajdonképpen mindenki által ismert tény: „Hadakozni annyit tesz, mint egymást gyilkolni.”

A tömegpusztító fegyverek elleni küzdelmet valószínűleg sokkal messzebb-ről kell kezdeni: egyáltalán az erőszak kiküszöbölésével, és a gyűlölet szellemének táplálása helyett a tolerancia, az empátia, a barátság és megértés szellemének ápolásával. Valószínűleg az a helyzet ezzel, mint az orvosi gyakorlatban a megelőzéssel, ami sokszor eredményesebb, mint a gyógyítás.

Sajnos azonban a tudomány kezdettől fogva szinte szétválaszthatatlanul összefonódott nem csak a hasznos, de a káros, kifejezetten katonai, háborús alkalmazásokkal. Már Archimédesz – a hagyomány szerint – kőhajító berendezésekkel és más elmés gépekkel részt vett az ellenséges hajók megsemmisítésében, így pl. felgyújtotta azokat, rájuk fókuszálva a napsugarakat optikai eszközökkel.

Hasonlóképpen Galilei is igen aktív volt a katonai alkalmazások terén. Mindehhez előtte például padovai egyetemi tanárként kurzust tartott az erődítések és ostromok tudományáról, de készített a lövészek számára „hasznos” táblázatot, sőt saját műhelyében gyártott ún. aránykörzőt, mind tudományos, mind kifejezetten katonai alkalmazásokra.

Hogy mit jelent a haditechnika fejlődése, arra jellemző adat, hogy míg az I. világháborúnak 10 millió áldozata volt, addig a másodiknak 60 millió. Megdöbbentő összehasonlítás: az I. világháború egy nagyobb ütközetének több áldozata volt, mint Napóleon egész orosz hadjáratának.

A mai katonai kiadásokra, ezek kutatási vetületére számos adatot idézhetnénk, de csak egy-két jellemzőt említsünk meg. A világon a katonai kiadások egy évben mintegy 1000 milliárd dollárt tesznek ki, és ennek kb. tizedét hadi kutatásra fordítják. Az állam által kutatásra fordított összegnek az USA-ban és Angliában több mint, ill. közel 50%-át katonai célokra használják. Más fejlett országok se maradnak le lényegesen ettől a mértéktől. Van azonban két kivétel: Japán és Németország, amelyeknél a fenti százalékarány 10% körül mozog, ill.

4 Mészöly Dezső fordítása.

el sem éri azt. El lehet gondolkozni azon, hogy nincs-e ennek is köze a közelmúlt német és japán gazdasági csodájához.

Megjegyezzük, hogy mai világunkban vannak olyan kutatók, akik nem hajlandók katonai témákon dolgozni, sőt kutatásaikhoz katonai forrásokból támogatást se fogadnak el.

A tudományos kutatásról általában. Miután áttekintettük a tudományos kutatás fő indítékait, ill. mondhatjuk: „a tudomány funkcióit”, szenteljünk egy kis figyelmet a tudomány legfőbb jellemző vonásainak.

Elsősorban talán azt kell kiemelnünk, hogy a tudomány önmagát kritizálja. Popper, a múlt század egyik legnagyobb tudományfilozófusa szerint „képes tanulni hibáiból”, és a tudományos eredmények cáfolhatók. A tudományban nagyon erős a közösségi kontroll. „...nem fordulhat elő, hogy egyes tudósok szubjektív botlásai megrontsák a tudományos vállalkozás hitelét.” (Del Ratzsch). „Minden új felfedezés, minden elmélet a tudományos világ szigorú ítélőszéke elé kerül.” (Paul Davies)

Valójában a tudomány megszületése óta, de különösen a modern természettudomány létrejöttét követően, a 16–17. századtól elfogadott társadalmi tevékenységgé vált, végeredményben ez az *első világhálózat*. Ezért írhatta Planck, hogy „Az olyan tudomány, amely nem képes vagy nem hajlandó arra, hogy saját népén túl is hatást fejtsen ki, nem érdemli meg a nevét”. „Senki sem vitathatja, ugyanis, hogy a természeti törvények minden országokban ugyanazok”.

A modern, azaz a mai értelemen vett természettudomány megszületéséről szólva, tegyük meg itt egy kis kitérőt a tudomány ismertelméleti hátteréről.

A valóság jelenségeiről érzékszerveink segítségével szerzünk tudomást. A modern tudomány megmutatta, hogy a teljes valóságból milyen keveset tapasztalunk *közvetlenül*, összehasonlíthatatlanul nagyobb a valóságnak az a tartománya, amelyet *közvetve*, csak műszereink segítségével érhetünk el. Az ultrahangokat nem halljuk, az atomok világát nem látjuk, a mikrohullám – vagy a röntgensugárzás (egyáltalán az elektromágneses sugárzási spektrum nagy része) számára, vagy a kozmikus sugárzás észlelésére nincs érzékszervünk. Hiába vesznek körül bennünket a rádióhullámok, ha nincs rádiókészülékünk, semmit nem tapasztalunk belőle.

Érdeemes itt idézni, a már fentebb is hivatkozott neves fizikust, Paul Daviest: „...nem minden létezőnek mondott dolog olyan konkrét, mint a beton. Mi a helyzet például az atomokkal? Túl kicsik ahhoz, hogy megnézzük, megérintsük vagy bármely más módon érzékeljük őket. Ismereteinket közvetve szerezzük be róluk, köztes műszerek révén, amelyek adatait fel kell dolgoznunk és értelmeznünk kell. Azután ott vannak az ennél is elvontabb valóságok, mint például a mezők. Egy test gravitációs mezője minden bizonnyal létezik, mégsem tudunk belerúgni, látásról, szaglásról nem is szólva.”

A materialista világfelfogás szerint a valóságot a *maga teljességében* megismerhetjük közvetlenül (azaz érzékszerveink segítségével), vagy közvetve (műszerek felhasználásával). Eszerint: amit ma nem ismerünk, azt a jövőben meg fogjuk ismerni, ún. „szukcessziv approximációval” haladunk az időben a teljes valóság megismerése felé.

Ez egy olyan álláspont, amellyel szemben tisztelettel kell viseltetnünk, de tisztában kell lennünk azzal, hogy ez valójában egy hit, egy feltevés, de semmiképpen nem tudományos világmegközelítés, hiszen semmiféle tudományos érv nem szól mellette.

Valójában nagyon is logikus és kézenfekvő egy olyan következtetés, egy olyan álláspont, hogy a világ olyan gazdag, hogy vannak olyan tartományai, amelyek sem közvetlenül, sem közvetve, sem érzékszerveinkkel, sem műszereinkkel nem érhetők el. Ez a *természetfeletti* világ. Ide behatolni csak az isteni kegyelem, az isteni kinyilatkoztatás segítségével tudunk.

Tegyük még hozzá, amit Heller Ágnes, az ismert – és tudomásom szerint nem hívő – filozófus fogalmaz meg: „...a tudománynak⁵ mint uralkodó világmagyarázatnak az ereje ugyanakkor a gyöngesége is. Felszabadít, de ugyanakkor nem tud választ adni az élet értelmének a kérdésére, nem tud bizonyosságot adni, s tökéletesen impotensnek mutatkozik, mikor az erkölcsre kerül a sor. Arról, ami az embert egzisztenciájának gyökereiben érinti, nem tud semmit sem mondani”.

Mai társadalom – mai ember

Pozitívumok. Korunkat, a mai társadalmat, a mai életet figyelve kétségtelenül számos pozitívumot láthatunk, de a negatívumok, a megoldandó problémák – aligha tagadható – még súlyosabbak. De lássuk előbb a pozitívumokat.

A tudomány haladásának az eredménye, hogy *veszélyes betegségek tűntek el*. Akkor is elmondhatjuk ezt, ha – természetesen – ma is számos betegség fenyegeti az emberiséget, sőt újabb és újabb betegségek is megjelennek.

Nem kell távoli korokba visszamennünk, hiszen nem olyan régen pusztított még a himlő, a gyermekbénulás, a torokgyík vagy a szamárköhögés, hogy csak néhányat említsünk. E sorok írójának gyerekkorában, sőt fiatal korában is félelmetes betegség volt a gyermekbénulás, a torokgyík pedig éppen a születése körül tűnt el a védőoltások következtében.

Akiknek mégis kétségei volnának a fentiekkel kapcsolatban, azok számára az életkor, pontosabban a születéskor várható élettartam meghosszabbodására utalunk, amely egy évszázad alatt másfélszeresére, majdnem duplájára nőtt. A 19. és 20. század fordulóján hazánkban az átlagos életkor nem érte el a negyven

5 Ti. a materialista tudománynak. B. D.

évet, ma meghaladja a hatvanöt esztendő. Ebben a csecsemőhalandóságnak is jelentős szerepe volt, hiszen abban az időben kb. minden negyedik újszülött meghalt egyéves kora előtt, ma pedig ezerből néhányat veszünk el.

Egy egészen más területre – nevezetesen *háztartásunkra* – tekintve szintén meglepő pozitív változásokat tapasztalunk. Mai konyhánk az infra- és mikrohullámú sütővel, a kerámialapos indukciós tűzhellyel, a mosogatógéppel, az automatikus kenyérpíróval és kávéfőzővel és hasonlókkal inkább hasonlít egy laboratóriumhoz, mint a csak néhány évtizeddel ezelőtti konyhához. Vegyük még hozzá az új mosogató- és mosószerket, a porszívókat és mosógépeket, a számos funkcióval rendelkező villanyvasalókat, és előttünk áll a mai háztartás képe. Bizony „kéznyújtásnyira” van az az idő, amikor még a mosószappan meg a mosószóda „járta”, és a faszenes vasaló.

Nem kisebb a változás az *irodáinkban* sem. Elég, ha megemlítjük a fénymásolást, az elektronikus postát vagy a szövegszerkesztést. A gépirónóknak akarva-akaratlan pályát kellett módosítaniuk, módszert kellett váltaniuk.

A sort folytathatnánk tovább, szinte az élet minden területén. Az orvostudományról, orvosi gyakorlatról már szoltunk, de említhetnénk a *közlekedést*. (a menetrendszerű repülőgépjáratok Európa és Amerika között csak a 2. világháború után indultak meg, 1958-tól sugárhajtású gépekkel), de legalább ilyen, ha nem nagyobb súllyal beszélhetnénk *szórakozásunk* változásáról a rádiótól a tévéen keresztül a CD-ig és a DVD-ig.

Amiről mégis meg kell még emlékeznünk, néhány mondat erejéig a pozitívumok sorában, az a *számítógép*, amelyik ténylegesen átalakítja életünket és társadalmunkat. Az irodai munkáról szólva már említettük jelentőségét, de felhasználása ennél sokkal kiterjedtebb.

A számítógép – amelynek az eredete szintén a 2. világháború végére nyúlik vissza – mindenekelőtt – nevének megfelelően – tényleg a számítások kivitelezésében teremtett teljesen új lehetőségeket. Hogy erről fogalmat alkothassunk, vegyük figyelembe, hogy napjainkban a másodperc tört része kell egy olyan számítás elvégzéséhez, amihez egy embernek gép nélkül mintegy tízezer évre volna szüksége.

A legnagyobb jelentőséget azonban az adja meg a számítógépnek, hogy mintegy kitágítja az emberi agy lehetőségeit az ismeretek tárolásában és terjesztésében. Ebben a vonatkozásban csak az írás és a könyvnyomtatás feltalálásának jelentőségéhez hasonlítható. Gondoljuk meg: egy emberi köröm méretű „chip”-en könyvtárnyi információ fér el.

A számítógép mint számítástechnikai eszköz feltalálásához mérhető két további lépés: a számítógépek hálózatba rendezése (ezzel megnyílt a lehetőség nemcsak a már említett elektronikus levelezéshez, de egy hálózatba kötött számítógép előtt ülve hozzájuthatunk a világon rendelkezésre álló szinte minden információhoz), és a személyi számítógép megjelenése (1984), amelyik ma már

olcsóvá, szinte mindenki számára bárhol hozzáférhetővé teszi az „elektronikus sztráda”, az informatikai kor által nyújtott lehetőségeket.

Negatívumok. Valóban csodálatra méltó mindaz, amit az előbbieken láttunk, elsősorban a tudomány és a ráépülő technika eredménye, az ami könnyebbé, de tartalmasabbá is teheti az életünket. Kérdés, hogy valóban így van-e, vagy a lehetőségeket nem használjuk ki, esetleg rosszul vagy rosszra használjuk, és ezzel komoly társadalmi problémákat okozunk.

Bizonyára jórészt a tudomány és a technika gyors fejlődésének tudható be korunk egyik legjellemzőbb vonása, a *rohanás*, amelyet környezetünk szinte ránk kényszerít. Talán legszebben és legtömörebben az orosz új hullám egyik költője, Jevtusenko fejezi ki ezt néhány verssorában:

„A rohanás a kornak átka,
Az ember törli homlokát,
Majd időzavart konstatálva
Mint báb rohan tovább.”

A mai ember tehát akarva-akaratlan rohan, és fél a lemaradástól, de nem csak a lemaradástól, hanem az atomháborútól, a természeti csapásoktól, sokszor „betegesen” fél a betegségektől, és nem utolsó sorban fél a másik embertől, bizalmatlan embertársaival szemben.

A rohanás és a bizalmatlanság elszigeteli az egyes embert a többiektől, közönyössé teszi más emberek problémáival szemben, és az eredmény az *elmagányosodás*. A rohanásban és a versenyben ugyan ki ér rá más problémáival foglalkozni, ki ér rá másokat tényleg odafigyelve egyáltalán meghallgatni, egyáltalán másra, mint saját magára és saját érdekeire figyelemmel lenni. Egy felmérés szerint a Párizsban élő 14 éven felülieknek mintegy fele magányosan él, és 70%-uk szenved ettől. Az okok között bizonyára szerepe van még a menekülésnek a felelősségtől és kockázatvállalástól is. Ide kívánczok két jellemző idézet, az egyik Teréz anyától: „A legborzasztóbb betegség ma nem a lepra vagy a tuberkulózis, inkább az az érzés, hogy valaki nemkívánatos, senki sem törődik vele, mindenki elhagyja. A legnagyobb rossz a jóakarátú, a tevékeny szeretet hiánya, a szörnyű közönyösség.” A másik Saint-Exupéry-től, a „Kis herceg” jól ismert szerzőjétől: „A szeretet kötelei, amelyek az embert élőlényekhez és tárgyakhoz fűzik, mára úgy meglazultak, olyan súlytalanok lettek, hogy már meg sem érezzük hiányukat... A jég szekrények felcserélhetők. Az otthon is, ha nem több tárgyak halmazánál. Felcserélhető az asszony is. A vallás is. A párt is. Már hűtlen sem lehet az ember. Kihez legyen hűtlen? Kitől távolodjon el, kit csaljon meg?”

Bizonyára mindennek következménye, hogy sok kortársunk egyik napról a másikra *céltalanul sodródik*: eszik, iszik, pénzt keres és költ, szeretkezik és főleg fogyaszt, hiszen korunk ideálja a fogyasztó, erre sarkallja a mindenütt jelen-

lévő, ki nem kerülhető hirdetések áradta. Talán kissé ironikusan vázolja fel a tulajdonképpen már jelenlévő jövőt a neves biológus-neurológus, R. M. Sapolsky: „Annak eldöntésén fogunk majd rágódni, hogy melyik müzlit válasszuk reggelire, melyik plasztikai sebészhez forduljunk, melyik legújabb autómódellet vásároljuk meg, és ki lenne az új élettárs, aki végül is boldoggá tudna tenni”.

Háy János – mai magyar író – viszont így jellemzi társadalmunk végül is kialakuló, szinte követhetetlenül kusza viszonyait: „Ez még szerető, az már feleség, ez még feleség, az már szerető. Ez még elvált, az már házas, ez még házas, az már elvált”.

Az eredményt Jókai Anna szerint viszont: „Szörnyű lehet sötétben és káoszban élni..., amelyet a 'szupermodern' ember végül kocsmának rendez be: eszik, iszik, pénzt költ, randalírozik, szeretkezik... Szüntelenül *fogyaszt*, miközben maga is elfogy, lassan, de biztosan.”

Ne gondoljuk azonban, hogy mindez ugyanígy probléma a világ minden részén. Hiába hálózzák be a repülőjáratok az egész földkerekséget, és hiába terjed szerte a Földön az információ a fény sebességével, a mai társadalomra a *szétszakítottság* jellemző. Míg a Föld lakossága kisebb részének, mintegy egyötödének, egyhatodának tényleg az a problémája, hogy a hihetetlen élelmiszerválasztékból mit válasszon és mit fogyasszon, addig a nagyobbik fele nélkülöz, nyomorog, sőt kifejezetten éhezik (évente kb. 15 millióan halnak éhen).

A szétszakítottság elsősorban az ún. fejlett és fejlődő országok között jelentkezik (ez utóbbi a Föld lakosságának döntő része, 80–85%-a, bár ez az ember-tömeg is erősen strukturált fejlettség és életszínvonal szempontjából). Számos adatot fel lehetne sorakoztatni jellemzésül itt talán elég annyi, hogy az emberiség egyharmadához egyáltalán nem jut el az elektromos áram, vagy hogy Japán alig több mint száz millió lakosával dupla akkora nemzeti bruttó termékkel (GDP) rendelkezik, mint a fejlődő országok összesen.

Különösen szomorú, hogy ez a különbség az idő függvényében egyre nő. A fejenkénti GDP-ben a fejlett és fejlődő világ közötti különbséget 1800-ban egy 5-ös faktor jellemezte, 1960-ban ez már 20 volt, ma pedig több száz.

Szeretjük századunk társadalmát a tudás társadalmaként jellemezni. Ugyanakkor olyan nagy országban, mint India, a lakosság többsége még írástudatlan. Másrészt a Földön ma a lakosság csak kb. 20%-a tud az elektronikus postához, az elektronikus információs hálózathoz hozzáférni.

A tudás társadalmának megkérdőjelezéséért azonban nem kell a fejlődő országokba menni. Már az ún. fejlett országokban is jelentkezik az új írástudatlanság, vagyis van egy jelentős réteg, amelyik nem tudja a számítógépet használni, sőt pl. hazánkban a megfelelő életkorúaknak mintegy 20%-a nem végzi el a nyolc általános iskolai osztályt sem.

A szétszakítottság a fejlett országokon belül nemcsak a tudás vonalán jelentkezik. Elég ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy Franciaországban 5 millió hajléktalan él, az USA-ban pedig kb. 30 millió lakos a nyomor szintjén tengődik,

és közel 50 milliónak nincs egészségbiztosítása. E sorok írója saját szemével látta a „doboz-lakókat” a New York-i Broadway-n, és a hajléktalanok számára felállított ágyakat egyes templomok előcsarnokában.

Végül korunk problémái között legalább utalni kell a *környezetszennyezésre* és a klímaváltozásra is. Ez ma már a napi hírek tárgya: a sarki jégtakaró összehúzódása, a gleccserek olvadása, az átlaghőmérséklet növekedése, hogy csak néhány jelenséget említsünk. Pusztítjuk erdeinket (egy évtized alatt a Föld erdeinek mintegy 20%-a tűnik el), szennyezzük folyóvizeinket, és a szemet, különösen is az el nem emészthető műanyagok, elárasztanak bennünket.

Merre van előre? – Feladataink

Felvilágosítás. Sokszor, sokféle kérdéssel kapcsolatban elhangzott már, hogy nemcsak beszélni kell, hanem cselekedni is. Vannak azonban esetek, és ilyen az előzőekben bemutatott problémák köre is, ahol a felvilágosítás, a nevelés, tehát a megfelelő beszéd és írás maga is tett.

Föltétlenül szükség van a problémák tudatosítására, és ahol tudjuk az okokat és a megoldást, ott azok „propagálására” (ne féljünk a szótól) is. Lássuk egész társadalmunk a tudomány kétarcúságát – lehet áldás és átok –, és az ezzel kapcsolatos felelősségünket. Természetesen itt a tudósok felelőssége a legnagyobb, ahogy a Nobel-díjas Pugwash mozgalom nemrég elhunyt elnöke Joseph Rotblat fogalmazta meg: „... a tudósok morális kötelessége, hogy törődjenek munkájuk társadalmi hatásával.” Már említettük, hogy vannak világszerte olyan kutatók, akik hadi célú kutatásokban semmi körülmények között nem vesznek részt, sőt még kutatásaik támogatását sem hajlandók elfogadni, ha az katonai jellegű forrásból jön.

Általában azt mondhatjuk, hogy az óvodától az egyetemig, sőt élete végéig mindenkit minden elérhető módszerrel felelős gondolkodásra (és pedig globálisan felelős gondolkodásra) kell indítani, nevelni. Nyíltságra a problémák meglátásával és a megoldásukra vonatkozó lehetőségekkel kapcsolatban, kritikai szemléletre – első sorban a magunk cselekedeteit, de a begyepesedett viselkedést illetően általában is –, végül, de nem utolsó sorban *jóindulatra, megértésre embertársaink irányában*, a rosszindulat, a gyűlölet kiküszöbölésére minden körülmények között.

Itt érdemes megállni egy pillanatra, és kitérni az ún. „ideológiák” szerepére. A *gyilkos ideológiák* egész tömegeket más emberek gyűlöletére, netán kipusztítására ösztönöznek, mert más nemzethez, vagy más társadalmi osztályhoz tartoznak. Ezek az ideológiák veszedelmesebbek, mint a legveszélyesebb tömegpusztító fegyverek, mert ez utóbbiak kifejlesztését és felhasználását éppen az előbbiek teszik lehetővé. Ezzel kapcsolatban ide kívánkozik számos idézet, ezek

közül szinte klasszikusnak tekinthető a következő kettő. François Jacob Nobel-díjas biológus megfogalmazásában „...a történelem kétségkívül bizonyítja, hogy semmi nem lehet annyira veszedelmes, annyira gyilkos, mint az ideológiák, a fanatizmusok, az igazság birtoklásának a tudata. Semmi nem okoz annyi pusztulást, annyi nyomorúságot és halált, mint az abszolútnak tekintett igazság megszállottsága. A történelem minden bűne valamilyen fanatizmus következménye. A tömeggyilkosságokat erényből követték el, a legitim nacionalizmus nevében, az igaz vallás nevében, a helyes ideológia nevében...”. Hasonlóan sokatmondóak az ismert irodalomtörténész, Pomogáts Béla erre vonatkozó gondolatai: „...nemes gondolatok, például a nemzeti függetlenség és identitás eszménye vált mások kezén vagy kalózlöbögőjén közveszélyes jelszóvá, s keltett fel pusztító szenvedélyeket. Valaki a magányos bibliothékában leírt egy gondolatot, amely később szájról szájra és kézről kézre járt, és a sor végén a nemes gondolat nevében már fegyvereket sütöttek el, és mások vérént ontották.”

Nem hallgathatom el ezzel kapcsolatos jellemző személyes emlékeimet sem. Elemista koromban, a múlt század harmincas éveiben a 6–8 éves gyerekekkel azt énekeltették:

*Horthy Miklós ha felül
A piros pej lovára,
Úgy vonul be Nagy Romániába,
És lova lába habot ver
az oláh piros vérben.*

Az ötvenes évekre változott az ideológia, de nem a gyűlölet szelleme. Katonaként így énekeltünk:

*A kanyargós Dráva mentén
Lövések portyáznak,
Hideg téli éjszakában
Jugóra vadásznak.*

Így nem megy! Egy konferencia bankettjén egy francia kolléga mellett ültem. Beszélgetés közben elmondta, hogy egyetemista fia már értetlenül áll az évszázados francia-német gyűlölködés előtt. Ennek eltűnését részben annak tulajdonította, hogy a francia és német fiatalok különböző rendezvények során sokat találkoznak, megismerik egymást, másrészt francia és német történészek közreműködésével sikerült kialakítani egy olyan történelemszemléletet és ennek megfelelő tankönyveket, amelyekből hiányzik a gyűlöletre, sőt az ellenszenvre nevelés is. Tegyük hozzá, hogy sokat számít a közös érdek, köztük a közös gazdasági érdekek felismerése is. Valahova ide kell nekünk is eljutnunk a szomszéd népekkel való kapcsolatunkban.

Tudományos feladatok. Túl a felvilágosításon, a problémák tudatosításán számos kutatási feladat is áll a tudományos közösség előtt. Itt nem az alapkutatási feladatokról van szó, hanem azokról az alkalmazott kutatásokról, amelyek segítenek megoldani társadalmunk égető problémáit. Inkább csak példaképpen említek meg egyet-kettőt.

A katonai célú kutatásokról volt már szó. Vegyük itt hozzá azt a hatalmas háborús célú ipart, ami ma tíz, ha nem százmilliókat foglalkoztat. A leszerelés nem csak politikai kérdés, mögötte hatalmas tudományos technikai feladatok állnak. Ezt nevezik a *konverzió* problémájának. Technikailag és társadalomtudományi elemzéssel meg kell oldani a hadiipar átállítását a társadalom számára hasznos termelésre, mert különben hatalmas tömegek maradnak munka nélkül, és a társadalmi nyugtalanság meghiúsíthatja a leszerelést (ha egyáltalán van ilyen komoly politikai szándék),

Itt kell elosztatnunk egy közkeletű hiedelmet is. Általában úgy gondolják az emberek, hogy a katonai kutatások végül is hasznosak a civil élet számára is, hiszen ezek így vagy úgy végül is hasznosulnak a mindennapi életben, és erre valóban nagyszámú példát lehet hozni. Közgazdászok azonban kimutatták, hogy az ilyen, vagyis katonai kutatás révén a mindennapi élet jobbításához hozzájáruló termékek, módszerek nagyon drága kutatás során valósulnak meg. Gondoljuk csak meg, hogy a katonai jellegű kutatások titkossága pl. mennyire megnehezíti a kutatásban nélkülözhetetlen vitát, a kritikát. Továbbá a katonai kutatásokban a takarékoság nem játszik szerepet pl. az anyagok, vagy az eljárások kiválasztásában. Végül is a közgazdászok arra jutottak, hogy ha bizonyos hadi kutatásokra kiadott pénzt közvetlenül a gyakorlati cél szolgálatába állították volna, akkor az adott termék vagy módszer olcsóbban és hamarabb kerülhetett volna a piacra, ill. alkalmazásra.

Mai civilizációnk egyik legnagyobb problémája az *energiakérdés* megoldása. Ez röviden úgy foglalható össze, hogy minél több ember energiaszükségletét minél magasabb szinten és a környezet minél kisebb károsításával kell kielégíteni. Ezzel kapcsolatban is elmondhatjuk, hogy mind természettudományos, mind társadalomtudományos szempontból hatalmas kutatási feladatról van szó.

Az előzőhöz szorosan kapcsolódik a *környezetmegőrzés* kiterjedt és sokágú problémáinak a megoldása. Itt csak egyet említünk meg a sok fontos kutatási feladat közül, amely különben egyike a legfontosabbaknak, és ez az ún. zárt ciklusú termelés-fogyasztás megvalósítása minél több területen. Arról van szó, hogy mind a termelés, mind a fogyasztás során keletkező melléktermékek, hulladékok minél teljesebb mértékben felhasználásra kerüljenek, és ne járuljanak hozzá Földünk elárasztásához szeméttel.

Gyakorlati feladatok. Léteznek mai életünkben, közvetlen környezetünkben és a Föld távolabbi részein olyan halaszthatatlan gyakorlati feladatok, amelyeknek a végrehajtásához többé vagy kevésbé elengedhetetlen a tudomány közreműködé-

se. Különbösen is sok esetben nem nagyon lehet mereven elválasztani az alkalmazott tudományos feladatokat az ún. gyakorlatiaktól, amelyeknek a megoldása során sok ötletességre, kreativitásra és széleskörű tudásra van szükség. Néhány ilyen gyakorlati feladatra, szintén csak példaképpen térek ki az alábbiakban.

Az alap- és alkalmazott tudomány eredményeinek a mindennapi élet szükségleteinek kielégítésére történő felhasználásához a kutatók, a gyakorlati szakemberek és a társadalom részéről is megfelelő szemlélet kialakítására és fenntartására van szükség. Számtalan példát lehetne erre hozni a röntgensugárzástól az ultrahangon keresztül a lézerig, de olyan tényleg mindennapi dolgokig, mint az energiatakarékosság különböző formái, így pl. gázkisüléssel világítótestek használata.

Az oltások, a betegségek kialakulását megakadályozó, azt késleltető gyógyszerek, módszerek kifejlesztése, és elterjesztése szorosan kapcsolódik egymáshoz. Talán nem túlzás azt állítani, ha egy betegség már kialakult, ritkán tudjuk meggyógyítani, a betegségeket megelőzni kell. Ha ez túlzás is, érdemes elgondolkozni rajta, és föltétlenül igaz a megelőzés fontossága.

Ma a világon több mint egy millió ember hal meg évenként maláriában. A fejlett országok lakosságának fejenként 3 dollárt kellene áldoznia ahhoz, hogy a megfelelő módszerek alkalmazásával a fejlődő országokban gyakorlatilag eltűnjön ez a betegség.

Itt van azután a jó, *egészséges ivóvíz biztosításának a problémája*. Ez hazánkban sem teljesen megoldott, még kevésbé a világon. A tiszta, egészséges ivóvíz az emberiség egyhatoda, 1,2 milliárd ember számára elérhetetlen, több mint duplája számára így van ez a tisztálkodás szempontjából is. A betegségek 80%-át a fejlődő országokban a fertőzött víz okozza. Van tehát teendő ezen a téren is.

Ha a tudás terjesztése, a felvilágosítás, az oktatás és nevelés általában is fontos, különösen az a fejlődő országok esetében, hogy a világ szétszakítottságát csökkentjük, megszüntessük. *Oktatás és tanulás nélkül nincs gazdasági felemelkedés*. Itt említjük meg, hogy a fejlődő világ legégetőbb oktatási kérdései és a fent említett ivóvíz-problémát kevesebből meg lehetne oldani, mint amit mai világunk „fejlett” országai állateledelre költenek (17 milliárd dollár). Az utóbbi ötszeg háromszorosából pedig kiküszöbölhető lenne a Földön az éhezés.

A gyakorlati feladatok kapcsán visszatérek végül az energia-kérdésre, ami mai civilizációnk egyik központi problémája, és amelynek kezelése társadalmunk részéről jellemző a problémák kezelésére általában is. Nem elég ugyanis a megfelelő alternatív lehetőségek kutatása a tudósok és gyakorlati szakemberek részéről, de egész társadalmunk felelőssége, hogy a megfelelő eredmények alapján kidolgozott lehetőségek a gyakorlatban tényleg alkalmazásra találjanak.

Befejező gondolatok „Hiába fejlődik a tudomány és a technika, ha az emberrel nem foglalkozunk, ha az emberre nem figyelünk, nem törekszünk arra, hogy az ember fejlődjön, jobbat váljon, hogy a világ szellemi és anyagi javai a Földön

mindenkihez – vagy legalábbis az emberi társadalom egyre nagyobb részéhez – eljussanak. Akkor az történik – ami már most sem ismeretlen –, hogy a világ egyik részén 'vaj- és élelmiszerhegyek' halmozódnak fel, míg a világ másik részén nyomorognak és éheznek. Ugyanakkor az egész világon folyik a fegyverkezés és virágzik a terrorizmus. Vannak, akik az ember megváltozását, jobbá válását, nevelését reménytelennek tartják. A küzdelmet azonban nem szabad feladni, és ebben a pozitív vallási tanításoknak – amennyiben nem válnak sanda szándékok ideológiáivá – nagy szerepe lehet.”

Néhány megfelelő témájú könyv

- P. DAVIES: Az ötödik csoda. Vince Kiadó, Budapest, 2000.
G. FRIEDRICH és A. SCHAFF: Áldás vagy átok? Statisztikai Kiadó, Budapest, 1984.
SZ. G. GINGYIKIN: Történetek fizikusokról és matematikusokról. Typotex Kiadó, Budapest, 2003.
D. C. KORTEN: Tökés társaságok világhuralma. Kapu Kiadó, 1996.
J. MADDOX: Ami a tudományban még felfedezésre vár. Vince Kiadó, Budapest, 2000.
H-P. MARTIN és H. SCHUMANN: A globalizáció csapdája. Perfekt Kiadó, Budapest, 1998.
M. MURPHY és S. TIMBERS: Isten és a fejlődő Világegyetem. Magyar Könyvklub, Budapest, 2002.
M. PLANCK Válogatott írásai. Typotex Kiadó, Budapest, 2003.
D. RATZSCH: Miből lesz a tudomány? Harmat Kiadó, Budapest, 2002.
T. W. SCHULZ: Beruházás az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
VEKERDI LÁSZLÓ: Így él Galilei. Typotex Kiadó, Budapest, 1997.

Csaba László

Versenyképesség – hitek és balhitek¹

Ez az írás a magyar gazdaság nemzetközi versenyképességének alakulását vizsgálja. A hitek, tévhitek és a tények tisztázását követően azt a kérdést próbáljuk megválaszolni, hogy miként lehetne megfordítani azt a kedvezőtlen irányzatot, ami a kétezres években, különösen a 2003–2007 közti időszakban megfigyelhetővé vált. Ekkor a legtöbb befektető – mind pénzügyi, mind pedig reálgazdasági – a magyar gazdaság jövőjét egészében borúlátóan ítélte meg. Hasonlóképp a nemzetközi szervezetek is – nemcsak a gazdasággal, hanem a műszaki fejlődéssel, a tudománnyal, a diákok ismeretszintjével foglalkozók is – *egyre borúlátóbban* ítélték meg az ország kilátásait. A közös európai valuta, az euró bevezetésének lebegtetése, a 2010-es évek közepére tolésa – a kezdetben megcélzott 2007–2009 ellenében – arra utal, hogy a döntéshozók – itthon és külföldön, a piacon és a közigazgatásban egyaránt – elbizonytalanodtak az ország jövőjét illetően. Akár indokolt mértékű ez a hangulatváltás, akár túlzott, az ország megítélését, finanszírozhatóságát és befektetéseit, ezen át a foglalkoztatás és a növekedés esélyeit bizonyára közvetlenül befolyásolja. Ezért nem kétséges, hogy érdemes törekedni előbb e jelenség megértésére, utóbb pedig – célirányos munkával – a megfordítására is. Ennek mikéntjére fogalmazunk meg néhány javaslatot a tények és összefüggések felvázolását követően.

1. A versenyképesség fogalmát szokás üres, tartalmatlan fogalomnak tekinteni. Ekkor a hazánkban is több egyetemen használt tankönyv szerzőjének, Paul Krugmannak (1994) híres cikkére hivatkoznak, ahol e fogalmat már a címben „veszélyes tévképzetnek” minősíti. Krugman a nemzetközi kereskedelem neves szakértőjeként itt és másutt is azzal a politikai tévhittel veszi fel a jogos küzdelmet, ami a nemzetközi cserét zéró végösszegű játéknak véli, s ezért – munkahelyvédelmi okokból – korlátozni kívánja. Ugyanakkor az sem kérdéses – és részletes elemzéssel igazolható (Winiecki szerk., 2006), hogy a telephelyek egymással folytatott versenye a mai világgazdaság kétségbevonhatatlan ténye. Egy kis lakosságszámú ország, mint Belgium évente sokszor annyi tőkét tud vonzani, mint

1 Az írás a DE Közgazdaságtudományi Karán a *Régió-tudás-versenyképesség* címen, 2007. nov. 8-án tartott előadás alapján készült. Köszönettel tartozom a résztvevők, különösen Antal László és Makó Csaba észrevételeiért, a szokásos megszorításokkal.

mondjuk Oroszország vagy India. Hasonlóképpen a jó minőségű, a kutatási és fejlesztési potenciált kihasználó, nagy hozzáadott értékű és jövedelemtermelő befektetésekért is világméretű verseny folyik. És miközben igaz, hogy egy ország jóléte nem attól függ, hogy más országokban miként alakul a jövedelemtermelés vagy a termelékenység, a kis, nyitott gazdaságban, az információ világméretű áramlása által jellemzett társadalmakban korántsem közömbös, hogy országunk *relatív helyzete* miképp alakul. Az a tény, hogy Észtország és Szlovákia 2006-ra már beért minket az egy főre jutó GDP tekintetében, nem tesz minket szegényebbé, de elégedetlenségünket azért joggal táplálja.

A versenyképesség tehát, rövidre fogva, üzleti jellegű kategória, ami egyben a befektetők előre tekintő értékítéletét jeleníti meg. És megjeleníti azokat a várakozásokat, hogy az egyik telephely a másikhoz képest mennyire „jó hely”. S mivel a szabályok és jórészt a pénzügyi feltételek is nemzeti keretben alakulnak, vagyis nincs világméretű adókiegyenlítés, világméretű ár- és bérkonvergencia, így egyáltalán nem közömbös, miként alakul a nemzetközi elemzők – például a Világgazdasági Fórum, az OECD, a lausanne-i IMD, vagy épp a Transparency International, vagy a Freedom House által készített listákon a magyar helyezés.

2. A versenyképességgel, mint a gazdaságpolitika minőségét és eredményességét jelző metaforával kapcsolatban érthetően rengeteg balhit alakult ki az elmúlt évek során. Ezek közül kiemelkedő – és az oktatáspolitikai súlyos tévedéseit elfedni hivatott – a magyar ész különleges voltára történő szertartássszerű hivatkozás. Pedig nem egész véletlen az, hogy az egy Szentgyörgyi Alberten kívül minden Nobel-díjasunk külföldön alkotott. És az sem egész véletlen, hogy a magyar kivitelben meghatározó, fejlett technológia-igényes termékeket alig több, mint egy tucat nemzetközi cég állítja elő. A magyar tudósok jelentős része külföldön vagy külföldi hálózatba épülve alkot. A diákolimpiákon elért sikerek nem feledtethetik azt, hogy a PISA és más felmérések a magyar középiskolások egyre romló teljesítményét mutatják. Miközben az ideologikus vita tovább folyik az egyetemi és főleg a főiskolai túlképzés vagy nem túlképzés ügyében, a végzetek jó része 9–12 havi várakozás után jut csak álláshoz. Gázsó Ferenc professzor (2006) felmérései szerint az általános iskolát elhagyók közel 40(!) százaléka funkcionális analfabéta. Az EU éves felmérései szerint nyelvértés tekintetében csak a portugálok állnak rosszabbul minálunk. Ezek bizony intő jelek, és az üzleti élet szempontjából (is) közvetlen jelentőséggel bírnak.

Ha a telephelyválasztást befolyásoló többi tényezőt vizsgáljuk, a hazánkba érkező működő tőke mennyiségének stagnálása figyelhető meg (2006-ban csak a Hankook méltán sok vitát kiváltott beruházása révén kerültünk a 2005. évi szint fölé, 2007-ben pedig a lassulás még tovább tart). Ez meglepő, hisz a tőke azon helyeket kedveli, ahol már megtelepedett. Figyelemre méltó, hogy itt nem a nettó, vagyis az örvendetesen növekvő magyarországi tőkekivittel csökkentett értékekről van szó, s hazánk fejlesztési igényei a dinamikus növekedés változatában jelentősebb tételeket is elbírnának.

Nem kevésbé intő jel, és az előző tényezőt részben magyarázza a hazai bank-szektor magas költségszintje, amit több MNB és PSZÁF elemzés is bemutatott. A bankok közt a verseny csupán a legjobb ügyfelek kiszolgálásáért folyik, akik egyébként is a nemzetközi piacon bármit be tudnak szerezni. A számítógép-felhasználás ugyan terjed, de az ütem nem feleltetheti az alacsony szintet. Végül az ország lassú növekedése a belső piac lassú bővülését, egyes években stagnálását is jelenti. Ez akkor is gondot okoz, ha a világpiac elvileg végtelen a mi termelőink számára, hiszen tucatnyi ország, Marokkótól Törökországon át Dél-Koreáig gyors, évi 7–8% növekedést mutat fel, aminek egy része a belső piac arányos bővülésével társul.

A 2001–2003 és a 2005–2006-os évek erőteljes és teljesítményekhez nem kötött bérexpanziója nemcsak az államháztartás helyzetét kezdte ki (a vele társuló populista adólépésekkel együtt, l. Ohsorge–Szabó–Romhányi, 2007), hanem az ország bér-versenyképességét is. Egyfelől természetesen nem baj, hanem épp a régóta áhított felzárkózás jele, hogy béreink vásárlóerő-paritáson felzárkóznak, és az országos teljesítménnyel együtt közelítik az EU átlagot. Ugyanakkor a bérnyomás a közzférából indult, a nyugdíjakra is átterjedt, meg a versenyszférára is. Ezért számos bérigényes területen, főleg a könnyűiparban, az élelmiszeriparban és az összeszerelő tevékenységeknél (pl. autóipar, elektronika) egy sor vállalkozás megszűnt. S miközben örülünk annak, hogy hazánk a sokszori felvetés ellenére sem Európa szeméttelpe, sem pedig szegényháza minőségében nem versenyez, nem kétséges, hogy a termelékenység növekedését meghaladó bérnövekedés egészségtelen és jövőfeléző jellegű, mert fedezetét később se teremti meg.

Végül szembetűnő, hogy Magyarország szinte egyedül áll azzal, hogy a régióban megindult *adóversenybe egyáltalán nem szállt be*. E komplex kérdésben (Bönker–Wielgohs, szerk. 2008) nem az a perdöntő, hogy egyes adónemek nálunk magasabbak, mint szomszédainknál. Inkább két további mozzanat aggasztó. *Egyfelől* az, hogy a közterhek egészének rendszerszerű átalakítására a kétezres években kísérlet sem történik (immár 2010-ig sem). A mostani közteherrendszer igazságtalan, nem hatékony és az általa vállalt számtalan cél egyikét sem éri el. *Másfelől* a bevételek áttekinthetatlensége közvetlen oka a gyenge adómorálnak, hisz a be- és kifizetések közt semmiféle kapcsolat nincs. A szolidaritási elvre való hamis hivatkozás gyakorisága nem fedheti el a terjedő kenőpénzrendszert (visszaosztásokat) és azt, hogy a befizető ösztönzöttsége itt elvileg sincs megoldva, míg a kikerülés jog által szentesített és megtűrt köre elfogadhatatlanul széles. Lehetetlen olyan országot tartósan finanszírozni, ahol a közterhek négyötödét 1,7 millió fő viseli, és 10 millióan élvezik a hasznát.

Az adóverseny tekintetében tehát nem az a baj, hogy egyes adófajták – pl. iparüzési adó, kisadók stb. – megmaradtak, hanem hogy az egész rendszer adóterhelése túl magas, mert hogy a tényleges adóalap szűk. Ezen rendszerjelleggel

kellene változtatni ahhoz, hogy a finanszírozható állam karcsúbb (nem föltétlen olcsóbb, de eredményesebb) lehessen.

3. *Mit mutatnak a felmérések?* A versenyképesség égető kérdését az elmúlt időszakban számos kiterjedt elemzés vizsgálta, mind elméleti, mind empirikus alapon (Chikán, 2006, Szentes, szerk., 2005/2006, Magas, 2007, Vértes–Viszt, 2007, Versenyképesség, 2007). Ezen túlmenően nincs hét, hogy a minőségi gazdasági sajtó ne adna hírt a nemzetközi piaci elemzők által rendszeresen közreadott elemzésekről és sorrendekről. A teljesség igénye nélkül néhány, lényegében minden elemzésben megfogalmazott felismerést rögzítünk.

a) Magyarország korábbi versenyelőnyei külön-külön és együttesen is *a lemorzsolódás irányzatát* mutatják. Vagyis szó sincs arról, hogy egy-egy év kisiklása, egy-egy időszak, vagy gazdaságpolitikai lépés – például a 2007-ben mintegy mínusz 3,6%-os keresleti hatású költségvetési kiigazítás – lenne a háttérben, hisz akkor nem lenne tendencia, és az egyik tényező hatását a másik ellentételezné. A nemzetgazdasági kifulladás *valamennyi növekedési tényezőre* kiterjed, a gazdaságpolitika pedig a legkevésbé sem a növekedés helyreállítása és ütemének fenntartása, valamint az ezt megalapozó tartós pénzübeli *megtakarítások* növelése érdekében tevékenykedik. Mint Erdős Tibor (2006) részletesen igazolta, a hazai gazdasági növekedés trendértéke 2,5% körül van, ami a társadalom négyötöde számára alig érzékelhető. Ezen csak célirányos politikával lehetne segíteni, ezt azonban a napi rögtönzések maguk alá rendelik.

b) Különösen gyenge minden kikérdezés szerint a *kormányzás minősége*. Ebben megjelenik a jövőkép híján meghozott intézkedések nagy száma, a jogszabályok kiszámíthatatlan irányú és rendkívüli gyakoriságú változtatása, az utólagos és az egyedi mérlegelésen alapuló törvényalkalmazás elszaporodása. A kormányzat az elmúlt években különösen azokat a feladatokat nem tudta jól ellátni, amit még a kormányzat minimalista szerepfelfogását valló elméletek is *feltétlen megkövetelnének* tőle. Így pedig a bonyodalmasabb és szabadon választható feladatok ellátását, például a nemek egyenlőségének előmozdítását, vagy a környezetvédelem és a jövő nemzedék szempontjainak érvényesítését vélhetőleg nem is indokolt elvárni.

Az elemi feladatok közé számítja a modern közgazdaságtan a *közbiztonságot*, vagyis azt, hogy néhány száz futballhuligán ne tarthasson rettegésben milliós városokat. Aztán jön a *jogbiztonság*, aminek elemi feltétele lenne az általános jogegységesség és a bírói döntések precedensértéke, a szabályok legalább 12 hónapon át történő változatlanlansága és a szituatív – adott helyzetre, pl. a MOL piaci állapotára – vonatkozó törvénykezés mellőzése. Végül közfeladat az olyan oktatási rendszer működtetése, ami egyfelől az Einsteinnél gyengébb adottságúak számára is biztosítja a munkahely megszerzésének lehetőségét, másfelől teljes körben figyelembe veszi a piac változó igényeit. Ez konkrétan azt jelenti, hogy *nem a napi kereslethez* kell „tervezni”, hanem az élethosszig tartó tanulás föltételeit megteremteni. Ez a szakképzés mellett a különféle készségek, különösen

anyanyelvi, tanulási és a társas együttléhez szükséges készségek elsajátítását, nem pedig az iskolapadban töltött idő szórakoztatóvá tételeét igényelné.

c) Sok tekintetben megfigyelhető, hogy az állam – nálunk ugyan a kelet-európainál és a balkáninál kisebb mértékben – de az *érdekcsoportok foglyává* vált. Nehéz lenne egyébként megmagyarázni a közpénzügyi elvekkkel és a racionalitással nehezen egyeztethető egyedi döntések sorát, vagy azt, hogy az Állami Számvevőszék által feltárt hiányosságoknak sosincs felelőse és következménye. A fegyelmezett közpénzügyi gazdálkodást lehetővé tevő szabályok be nem vezetése csak olyan kormányzat érdeke lehet, amely saját kezének megkötését nem a közérdek érvényesítésének, hanem a „demokratikus működéssel” tévesen és instrumentálisan azonosított érdekkijárási korlátozásaként éli meg.

d) Az előzőektől nem függetlenül a hazai telephely választásának *költség-haszon aránya* az idő múlásával *romlik*, és immár nemcsak a bérigényes és/vagy nagyvonalú adókedvezményekkel támogatott területeken. Az összes szomszéd állam, de különösen Szlovákia és Románia az állam szerepét visszaszorító és a vállalkozói feltételeket lényegesen könnyítő intézkedéseket hozott a 2000-es években. Ebben a helyzetben kimondottan téves, ha Krugmant félreértelmezve csak tegnapi önmagunkhoz mérjük magunkat és teljesítményünket. Különösen az euró bevezetési időpontjának lebegtetése, a kormányzati stratégia ebből lemérhető *iránytű nélkülisége* bizonytalanítja el a befektetőket, kül- és belföldit, nagyot és kicsinyt egyaránt. A kutatás és fejlesztés távlatokat nélkülöző, és az üzleti szféra bevonását mellőző, immár két évtizede megfigyelhető „kipipálása” a jövőre nézve aggasztó folyamatokat indított el, és élesen szemben áll a sikeres, felzárkózó országok gyakorlatával (Török, 2006).

e) A kisvállalkozások részletes elemzése (GKM, 2007) különösen is kiemeli, hogy az adómértékeket messze meghaladja a bürokratikus megkötések, a *piac-rajutási korlátok* és általában a *túlszabályozás* lefojtó hatása. Ez pedig arra utal, hogy viszonylag *alacsony költséggel* – debürokratizálással és a versenypolitika aktivizálásával – jelentős eredményeket lehetne elérni, a kínálati oldal élénkítése és a foglalkoztatás növelése terén is. A szabályok megszüntetése és a bürokrácia leépítése nem kerül pénzbe, és a közteher-rendszer egyszerűbbé, átláthatóbbá tétele révén a befizetésre ösztönözöttség is nőhet. Mindezek hatására a foglalkoztatottság és a termelés is nő, vélhetőleg akár évi 1–1,5 százalékponttal is. Ez akkor is előremutató, ha közvetlen költségvetési többletbevételt valószínűleg nem hoz.²

Végül de korántsem utolsó sorban az államháztartás átláthatósága, a ki- és befizetések közti kapcsolat létrehozása és nyílttá tétele (beleértve a térítési díjakat és a különféle mentességek leépítését) nemcsak közgazdasági szempontból

2 Túlzottan derülátó, illetve tankönyvíví hivatkozás az, ha a közterhek mérséklésétől azonnali bevételi többleteket remélnek, amit rögvést ki is osztanának. Ez a Laffer görbére hivatkozó politika sem az 1980-as években Reagan, sem a 2000-es években ifjabb Bush alatt nem igazolódot, pedig az amerikai gazdaság – nem utolsó sorban tőkepiacának fejlettsége és munkapiacának rugalmassága miatt – bizonyára a legközelebb áll a tankönyvi modellhez.

önérték. A beruházók – kül- és belföldiek – mellett a demokrácia *minősége* szempontjából sem közömbös, hogy a választóközönség el tud-e igazodni a többnyire számok és mértékek nélkül megfogalmazott, gazdasági természetű állítások és ígéretek özönében, avagy sem.

f) Végül, de korántsem utolsó sorban megfogalmazandó az a kérdés, amit a munkaadói szervezetek és a munkatudományi kutatások évek óta föl is vetnek, nevezetesen az, hogy van-e, és főként az előttünk álló években *lesz-e kit munkára fogni?* Ez a szempont a legújabb elemzések (Viszt, szerk., 2007) szerint különösen égetővé vált, főleg, de egyáltalán nem kizárólag a jelentős tudásigényű nemzetközi cégek szempontjából. Mint a korábbiakban láttuk, a közoktatás mélyrepülése miatt az onnan kikerülők *közel fele eleve nemigen alkalmas az információs társadalom követelményeinek való megfelelésre*. Ahhoz ugyanis a folytonos önképzést megalapozó széles alapismeretekre, nyelvtudásra, utóbbtól elválaszthatatlan számítógépes tudásra, és a szociológiában *social skills*-nek elnevezett, együttműködőkész magatartásformák elsajátítására lenne szükség. Nyilván ezzel is összefügg a nagy cégeknél a fordista, függőségekre építő megoldások megmaradása, és az innovatív magatartásformák mellőzése, a „tülképzett” munkavállalók alkalmazásának kerülése is. Ez bizony a vállalati versenyképesség tartós lemaradásának, ha tetszik, a nemzetgazdasági lemaradás „mikroalapozásának” is tekinthető.

A rostán kihullókat sem erkölcsi, sem gazdasági szempontból nem célszerű magukra hagyni, hisz az a társadalom kötőszövetének máris tetten érhető fellazulásához vezetett.³ A szakképzés lényegében megszűnt, és az a törekvés, hogy eme közfeladatot a vállalkozókra hárítsák, csak igen töredékesen és gyenge hatásfokkal valósult meg. A 2007 3. negyedévi 7,3% munkanélküliségi ráta az euróövezet átlagát éri el, és 1,2 százalékponttal magasabb a 2001–2005-ös évek átlagánál, holott a gazdaság még 2006-ban is közel 4 százalékkal bővült (forrás: ECB: *Statistics Pocket Book*, 2007. nov. 43. Frankfurt/M). A növekedés szakaszában ugyanis törvényszerűnek kellett volna lenni a munkanélküliség csökkenésének. Mi több, az OECD országok közül csak Törökországot és Lengyelországot megelőző, alig 56%-os munkapiaci részvételi aránynak is növekednie kellett volna (az EU átlaga utóbbi forrás szerint 70,6%, vagyis mára elérte a lisszaboni célkitűzést).

További aggodalomra ad okot az a tény, hogy a munkapiac jelentős javulására a legfrissebb kormányzati és nemzeti banki előirányzatok 2011-ig se számíthatnak. Sem az idősebb korúak továbbdolgoztatása, sem a fiatalabbak képzettségének a távlati – és erőteljesen megváltozó – piaci igényekhez illesztése nem történik meg. Felsőoktatási reform címén a tömegtermelés kiszélesítése és az állami-

3 Az anómiás jelenségek sorolása ma már a publicisztika és a szociológia közhelyei közé sorolható, talán közvetlen hivatkozást sem igénylő evidencia minden e hazában élő és elfogulatlan megfigyelő számára.

lag finanszírozott intézményi keretszámok szűkítése történt. Ezek egyike sem segít az említett gondon. És persze a foglalkoztatást gátló hagyományos nehézségek, a közlekedés megoldatlanságától és elriasztó költségétől kezdve az 5–6%-os roma lakosság kirekesztettségéig a továbbiakban sem oldódnak meg maguktól, míg várjuk a jó szerencsét. Sőt, még a konvergenciaprogramok esetleges teljesítése sem segítene ezeken, miközben az euró bevezetését sem hozza az általa átfogott időszakban (vagyis 2011-ig) belátható közelségbe.

4. *Van-e kiút e helyzetből?* Bár a közgazdaságtant általában a kétségbeesés tudományának/*dismal science*-nek szokás nevezni, a világ közgazdaságtanának ismeretanyagából bizonyára meg lehet fogalmazni néhány olyan felismerést, ami a megoldást legalább néhány meghatározó ponton fölvezethetővé teszi. Értelemszerűen nem kormányzati programról lesz szó, hisz a kormányzat a négyötöd-részt magántulajdonú magyar gazdaságban nem fújja a passzátszelet, hanem pusztán az egyik szereplő a sok közül. Épp ezért szélesebb értelmű, *társadalmi belátáson* és igen, *megegyezésen* alapuló, a napi politika beteges konfrontációját meghaladó stílusban és keretekben lehet előrelépni.

a) Nem szorul külön igazolásra, hisz számos kutatás, köztünk saját elemzéseink (Csaba, 2007) és a bennük használt forrásanyag is, meg széleskörű nemzetközi irodalom is igazolja, hogy minden, hosszabb távon sikeresen felzárkózó, versenyképességét megőrző ország a *nemzeti kohézió bizonyos minimumát* tartósan felmutatta. Írország, Spanyolország, Finnország de még Görögország esetében is nem a polgárháborús és egyéb történelmi sérelmek sorolása, hanem meghaladása jelentette az első lépést. Igaz, ennek a nulladik pontjaként a *közbizalmat helyreállító* politikai, személyi és intézményi változásokra került sor.

Ezen túlmenően számos intézményi szabályt is hoztak, hol társadalmi paktumot, hol költségvetési felelősségi rendszert, hol csak a németek által *Stabilitaetskultur*-nak nevezett informális megállapodást, ami a gazdaságpolitikát és a legtöbb stratégiai területet megóvta a hetente-havonta átélt kisiklásoktól, a cikkek állandósulásától, a választási költségvetésektől és az inflációs gyakorlat eltérésétől. A bizalom egy adott szintje alatt a szabálykerülő magatartás válik általánossá, a szabályok betartása pedig kivételes hőstetté.

Csak példaszerűen említve, a ma ismert és tervezett új költségvetési és közteher-szabályok, az egészségbiztosítás működése, a közlekedés vagy épp a környezetvédelem szabályai és távlatai olyannyira kuszák, oly sok értelmezésre adnak teret, hogy azok *önkéntes követése* a sokmillió szereplő túlnyomó része számára *nem igazán életszerű*. És persze az ellenérdekelt felek/érdekcsoportok mindig találnak „megoldást”, a „jó kifogás sose rossz” bevált gyakorlata miatt. E tekintetben a kádárizmus összekacsintó hagyománya két évtized múltán is velünk él és rombol (vö. Antal, 2007 is).

b) Az előzőektől nem egészen független az, hogy a nemzetgazdasági egyensúlyt megalapozó, különösen pedig hosszabb távon is megőrizhető – szakszóval *kiegyensúlyozottan fenntartható/sustainable* – állapotára vezető lépésekre eddig

nem került sor. Az államháztartás SNA hiányát⁴ a 2006. évben rögzült 10,2 százalékkal alá vevő – mai ismereteink szerint 6,4, 2008-ra 4,5–5%-os – mérséklése még arra sem volt elég, hogy ne mi legyünk a térség és az EU leggyengébben teljesítő országa.

Közgazdasági közhelynek számít, de éppen ezért axiómatikusan igaz, hogy a tartósan kiegyensúlyozott államháztartás a *fenntartható gazdasági növekedés előfeltétele*. Ilyen értelemben a politikusokat leginkább foglalkoztató ügy – „ki viszi el a balhét” – a nemzet egésze szempontjából a legkevésbé lényeges. A valódi kérdés – ami a belátást és társadalmi együttműködést, a felelőtlen bujtogatás mellőzését is igényli – az, hogy *milyen ütemben* változtatható meg az a gyakorlat, ami 1991–2007 közt tartósult, amikor is az állam bevételeinél átlag 6–6,6%-kal többet költött. Mivel ez nem triviális kérdés, és az állami szerepvállalás jó részét törvények, országgyűlési határozatok, kormányfői ünnepélyes ígérek és hasonló tartalmazzák, a bürokrácia általunk is már többször sürgetett visszametszése és az állam saját magával szembeni szerető nagyvonalúságának⁵ visszafogása vélhetőleg szükséges bár, de nem elégséges.

A költségvetési kiigazításnak *nem kell lényeges növekedési áldozattal járnia*, ahogy ezt egy tucat ország példáján és számos elméleti modellen is tanulmányozhatjuk. Az azonban kétségtelen, hogy mindenki a másik területén takarékoskodna, a magáén soha. Vagyis világos, belátható cél és időtávlat híján esély sincs arra, hogy amit a jobb kéz megszorít, a bal bőven vissza ne pótolná egy háttéralkuban.

c) Ha a köz pénzügyeit nem az EU, nem a befektetők, nem bármely külső erő, hanem *önérdek miatt kell rendbe raknunk*, akkor lendületesebben tervezhetnénk az euró bevezetése ügyében is. A mai időpont-lebegtetés végső oka ugyanis éppen az, hogy a kormányzat számára a közös valuta bevezetéséhez szükséges fegyelem nagyobb áldozatnak tűnik, mint amit a pénzügyi biztonság jelent. Ez a helyzetértékelés természetesen *hamis*, hiszen hazánk a világ egyik legsebezhetőbb országa, és egy esetleges nemzetközi pénzügyi megrázkódtatás aránytalanul nagy mértékben hatna ránk.

Az azonban világos, hogy ha önérdekből amúgy is költségvetési és jóléti átalakításokat viszünk végbe, azt célszerű az euróövezet számunkra adott, és nem mellékesen *nemzetközi kötelezettségben vállalt feltételeinek* teljesítésével egybehangolni. Ekképpen ugyanis létrejön az az iránytű, ami a jelenlegi gyakorlatból hiányzik, és ami az egyes részterületeken megteendő lépéseket egységes kottává

4 Ez a Nemzetközi Valutaalap által használt, legtágabban értelmezett, valamennyi közkötelezettséget teljes körűen tartalmazó kimutatás.

5 A magyar közigazgatás 1,5 százalékponttal többet költ magára, mint az EU átlag (benne mondjuk a francia és az olasz államgépezet is) és 3 százalékponttal(!) többet, mint északi szomszédunk, a GDP, az össztermék arányában. A szlovák méretűvé soványított közigazgatás önmagában a hiány felét megszüntethetné, míg az építkezéseken dolgozó erdélyiek leleplezése vélhetőleg nem.

rendezné össze. Ekkor visszszámolással adódnak azok *a mértékek*, amelyek az alulról építkező, a kádári érdekszámításos költségvetési alkukban és tyúklépés-reformok révén sosem állnak össze. A piacok által is elhitt bevezetési céldátum *önbeteljesítő, kedvező várakozásokat* indít el, a korábban belépett országoknál megfigyelt módon. Éppen ezért már a meghirdetés és a bevezetési folyamat a kamatok mérséklése, az árfolyam stabilitása és a kiszorítási hatás mérséklődése révén növekedésgerjesztő, egyben *a tartós versenyképességet* megalapozó hatású is lenne.

d) Röviden említjük, bár fontos, a deregulálást és a piacra lépés állami és magánjellegű korlátainak mérséklését, a szakszerű versenypolitikát, ami *a fogyasztói többletet lassú bérnövekedés mellett is erősen növelheti*. Gondoljunk a fapados légijáratokra, a mobilszolgáltatókra, vagy éppen a biztosítási díjak piacára, ahol néhány éve elképzelhetetlen lett volna az erős díjmérséklés.

e) Némileg ellentmondásosnak tűnhet, ha *a gazdasági alkotmányosság* és a jogállamiság kiterjesztése mellett is érvelünk. Eszményünk és az európai realitás ugyanis nem a minimális, hanem a jól működő, nem az olcsó, hanem a karcsú és teljesítőképes, egyben ellenőrzött és elszámoltatható állam. Ez a közigazgatás szaktekintélyének és díjazásának megoldását is feltételezi. Kádár Béla (2007) nemrégiben joggal emelte ki a különösen gyenge kormányzati teljesítményt a tartós versenyképességi hátrányaink sorában, és festett sajnos reálisan lesújtó képet hazai viszonyainkról. Nem kétséges ugyanis, hogy épp *a kormányzati teljesítmény és az intézményi rendszer gyenge minősége* az, ami a legközvetlenebb módon korlátozza az ország versenyképességének helyreállítását.

Mint láttuk, ez mindenek előtt abban érhető tetten, hogy a kormányzat különösen az elmúlt évtizedben, *rendszeresen hátra sorolja*, azokat a feladatokat, amit *senki más nem képes ellátni* (köz- és jogbiztonság, oktatásügy, közpénzügyek, inflációellenes közdelem, átláthatóság megteremtése). Ezzel egyidejűleg viszont hiperaktívnak mutatkozott mindama területeken, ahol nincs, vagy nem kézenfekvően van reá szükség. 2006 óta különösen szembetűnő, hogy a közpolitika tengelyében *kizárólag a gazdasági növekedés szempontjából közömbös*, vagy csak hosszú távon és nagy bizonytalansággal ható *tényezők* állnak (mint az egészségügy és a közigazgatás átszervezése, valamint a felsőoktatás és az akadémiai szféra újraszabása). Ezzel szemben a fejlődés akadályává válik – és az idézett empirikus felmérések szerint már vált is – az, hogy az uniós csatlakozás sodrásában létrehozott és átvett intézmények igen *korlátozott eredményességgel* működnek. Különösen szembeszökő ez a közpénzügyek területén, ahol a szolid fiskális és monetáris politika nem eszközhiányos volta, hanem politikafüggősége és érdekcsoportok általi befogottsága okán nem tudja az eurocsatlakozás kötelezettségét és elemi érdekét elérni. De hasonló a helyzet az állami működés számos területén, a közbeszerzésektől a környezetvédelemig terjedő körben.

E rövid gondolatmenettel azt próbáltuk igazolni, hogy miközben a gazdasági fejlődés komplex folyamatát értelemszerűen nemcsak a kormányzat alakítja –

hanem például a földrajzi helyzettől a nemzetközi pénzügyi erőviszonyokig és elvárásokig terjedő, általa nem befolyásolható tényezők sora – a versenyképesség némileg puha fogalma *hasznos segédeszköz* lehet a gyakorlatban rövid, közép és hosszú távon megteendő lépések sorolásához. Jól láthatóan nem lehet/nem célszerű ötletszerűen, kizárólag a koalíciós erőviszonyok és/vagy a médiahatás szerint kiválogatott ügyekre összpontosítani ama kormányzati és közigazgatási erőforrásokat, amelyek a nemzetgazdaságban a legszükségesebbnek tekinthetők/és korlátlanul nem is szaporíthatók, például a szükséges tapasztalat hiányában, vagy a felkészülés időigénye okán.

A versenyképesség üzleti tudományokból származó fogalma abban segíthet, hogy a befektetők és a jövő piaci helyzete alapján, *jövő- és gyakorlatorientált módon közelítsük meg a nemzetgazdaság kérdéseit*. Alkalmat ad a SWOT elemzésre⁶ és alkalmat ad az előzetes hatásvizsgálatokra, no meg a nem kevésbé fontos utólagos elemzésekre, ami nélkül a következő előrejelzés/üzleti terv minősége sem lesz jobb a réginél. Eligazíthat a gazdasági növekedés és az ennél tágabb értelmű, a társadalmi és a fenntarthatósági viszonyokat is megjelenítő fejlődés szempontjából *sürgető és halasztható* lépések *szétválasztására*.

Ezért korántsem közömbös – sem a közvélemény, köztük a befektetők orientálása, sem pedig a gyakorlati döntések jobb megalapozása szempontjából – az, hogy milyen módszerekkel és milyen következtetésekkel jár az efféle vizsgálat. Eredménye rendszerint *mennyiségi mutatókkal mérhető*, a versenytársakéval *egybevethető*, és a külső megfigyelők hasonló erőfeszítéseivel/elemzéseivel kontrollálható ismereteket nyújthat. Ebben az értelemben a közgazdaságtan, mint az alkalmazható és alkalmazandó elméleti ismeretek tárháza a társadalmi gyakorlat javítását is szolgálhatja. A demokrácia adta feltétel- és keretrendszerben, vagyis korlátozottan működve, de nem eredménytelenül. A hazánkban évtizedek óta folyó ezirányú kutatások eredményeinek bemutatása ezért megalapozhatja a jobb tájékozódást és talán előbb-utóbb a hasznosulást is.

Hivatkozások

- ANTAL LÁSZLÓ (2007): Mi változott és mi nem? In: MURAKÖZY LÁSZLÓ, szerk.: *„Fecseg a felszín és hallgat a mély”*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 48–79.
- BÖNKER, F.–WIELGOHS, J. szerk. (2008): *Postsozialistische Transformation und Europäische /Des/Integration*. Marburg: Metropolis Verlag (megj. alatt).
- CSABA LÁSZLÓ (2007): *The New Political Economy of Emerging Europe – 2d revised and extended edition*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

6 Az üzleti életből származó, immár közintézményeknél is alkalmazott átvilágítási módszer, ami – az angol rövidítést követve – tevékenységünk erősségeit, gyengeségeit, szervezeti hatékonyságát és a jobb eredményhez szükséges teendőket az áttekinthetőség érdekében mátrixba foglalja. Ha ezt időről időre azonos szempontok szerint végzik el, akkor erőteljes javításokat lehet elérni anélkül, hogy jelentős ráfordításokra/újításokra/átrendezésekre kerítenének sort, általában az elfolyások/veszteségforrások kiiktatásával.

- CHIKÁN ATTILA (2006): A vállalati versenyképesség mérése. *Pénzügyi Szemle*, 51. évf. 1. szám, 42–56.
- ERDŐS TIBOR (2006): *Növekedési potenciál és gazdaságpolitika*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GAZSÓ FERENC (2006): Társadalmi struktúra és iskolarendszer. In: KOVÁCH IMRE, szerk.: *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág Kiadó, 207–224.
- Gazdasági és Közlekedési Minisztérium (2007): *Kisvállalkozások Magyarországon, 2005–2006/évkönyv*. Budapest, szeptember (az összefoglaló a minisztérium honlapján is olvasható).
- KÁDÁR BÉLA (2007): Deficitjeink. *Magyar Szemle*, új folyam, 16. évf. (9–10.) szám, 73–90.
- KRUGMAN, P. (1994): Competitiveness – a dangerous obsession. *Foreign Affairs*, 73. évf. 2. szám.
- MAGAS ISTVÁN (2007): *Globalizáció és nemzeti piacok*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- OHNSORGE-SZABÓ LÁSZLÓ–ROMHÁNYI BALÁZS (2007): Hogy jutottunk ide? Magyar költségvetés-politika, 2000–2006. *Pénzügyi Szemle*, 52. évf. 2. szám, 239–285.
- SZENTES TAMÁS és munkaközössége (2005/2006): *Fejlődés – versenyképesség – globalizáció, I–II. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TÖRÖK ÁDÁM (2006): *Stratégiai ágazat – stratégia nélkül?* Szombathely: Savaria University Press.
- VÉRTES ANDRÁS–VISZT ERZSÉBET (200): Versenyképesség 2015 – jövőkép és tennivalók. *Pénzügyi Szemle*, 52. évf. (3–4.) szám, 477–501.
- VISZT ERZSÉBET, szerk. (2007): *Versenyképességi évkönyv, 2007*. Budapest: a Microsoft Magyarország és a GKI Gazdaságkutató Zrt. közös kiadása, október.
- WINIECKI, J. szerk. (2006): *Competitiveness of 'New Europe'*. Varsó–Rzeszów: a lengyel Közgazdasági Társaság és a Rzeszówi Közgazdasági Egyetem közös kiadása.

Tóth Dénes

A balétoctól a mozgásszínházig. Táncművészet a debreceni Csokonai Színházban

„Táncművészetünk kezdetei egybeesnek a magyarországi színjátszás múlt század eleji kezdetével – állapította meg Tóth Dénes (1908–1955) *A magyar balett őskora* című, 1929-ben írott tanulmányában. „Figyelemre méltó jelenség azonban, hogy már a legrégebbi színházi kezdeményezéseknél föllelhetjük a táncot és – primitív formában – a balettet... Amikor 1774-ben megnyílik a Rondella, műsorán rögtönzésszerű, kisebb balettek váltakoznak könnyű fajsúlyú prózai művekkel... Az első magyar dalmű (*Pikkó hertzeg és Jutka Perzsi*) zeneszerzője, a pozsonyi *Chudi József* az 1790-es években balettet szerkeszt a bolondokházáról.”¹ (A muzsika kottája nem maradt fenn, de valószínűsíthető, hogy ez volt az elsőként lejegyzett magyar táncjáték.)

Ördögtől való

„A Theatrumnak olly szükséges alkotó része a Mimica, Ének, Tántz és Muzsika, hogy ki ezeket tölle elszakasztani akarná, az a Theatrumot a maga természetéből kivetkeztetné” – írta a Nemzeti Theatrum Társaságról a Hazai és Külföldi Tudósítások szerkesztője, *Kultsár István* 1815 körül.² A civisek közt viszont bizonyára tarthatta magát a 17. századból való prédikatori dörgelem: „Az ördög tojta, az ördög ülte, az ördög költötte ki a táncot... azért ki táncol, az ördögöt követi, mint lator ifjú eb-anyját”. Nem lehet véletlen hát, hogy a városban a műfaj 1849-es debütációja a *Lucifer és az ördög és a haszonbérő* című néma játék volt (1 szakaszban), a debreceni színházban pedig egy angol szerző *Lucifer, a zöld ördög* című „némázatát” játszták első ízben, 1868-ban.

Aztán már jöttek sorra az olyan „balétoctok”, „pantomimiák” – vándortársulatok előadásában –, mint az *Indus kókuszdió*, vagy *Az ugráló kérő*. Érdekes lehetett 1892 karácsonyán *A szeretet ünnepe* című nagy néma képlet, 7 ábrázolattal, illetve az ezredforduló szilveszterén a *Debrecen a Holdban (látványosság)*. A percbalettek, vagy a dramobalettek mellett azért komolyabb műveket is láthatott a város publikuma; 1870-ben például *Adam: Giselle* (Gizella), az 1925/26-os évadban *Weber: A rózsá lelke* című klasszikus balettjét adták elő, már a *magaslábujjhegy-*

1 Tóth Dénes: *A magyar balett őskora*. = Táncművészet. 1978. sz. 4. 30–32.

2 Uo.

technika (a spicctánc) birtokában; az 1923/24-es szezonban pedig a világhírű *Gyagilev-balet részlegének estjét* élvezhették a debreceni nézők.

Az opera elterjedésének kezdetén a balett-betétek engedményt jelentettek az olcsó szenzációkra éhes páholybérleőknek – és a karzatnak. Az 1930-as évek magyar vidéki operatörténetét majdhogynem kimeríti a fővárosi vándortruppok felsorolása, és az előadásszámok jelzése.³ A debreceni színigazgatók közül elsőként *Horváth Árpád* fordított komoly figyelmet az operára, s ő hívta meg az Operaház két kiemelkedő balettmesterét illetve koreográfusát is: *Jan Cieplinski* együttesét (az 1936/37-es évadban) és *Miloss M. Aurél* koncertműsorát (az 1937/38-as szezonban).

Végül 1943/44-ben „... balettegyüttese is lett a társulatnak, *ide szerződött a kolozsvári balett egy részlege*, az ügyes magántáncosnő Borza Ibolyával, a balettmester és szólista pedig a Hellerauban iskolázott Martony Alfréd volt”.⁴ A kezdeményezés a háború miatt egy teljes évadot sem ért meg, az „ördögtől” való balettműfaj meghonosítására még másfél évtizedet kellett várni Debrecenben.

Tánckar – balettkar – balettegyüttes

Hőskor

A Csokonai Színház állandó operaegyüttesének létrejöttekor, már a második (!) premieren – 1953 januárjában – szerepelt táncprodukció teátrumunk színpadán. Azonban – tartva a közönség „elpárolgásától” – a *Leoncavallo*-opera, a Bajazzók előtt adták a debreceni színház első saját, táncos ősbemutatóját, az *Erdei történet* című egyfelvonásost.

Az akkori megyei újság, a Néplap kritikájától, *Tóth Dénes* zeneszerzőtől nem állt távol a színpadi táncművészet (*Csokonai Dorottyájából* készült balettjét 1944-ben tüzte műsorára az Operaház), ezért tapintatosan ír a hős szovjet partizánokról szóló táncdarabról. Rámutat, hogy az író illetve a komponista honnan meríthette a balettidengen téma földolgozásának ötletét (*Aszaffev: Párizs lángjai*), végül leírja azt a mondatot, amely további 54 éven át érvényesnek bizonyul: „Az őszinte igyekezet mutató tánckar technikai tudásának további fejlesztése sürgető feladat”.⁵

A debreceni operatársulat „hősi korszakának” hajnalán különösképpen: a táncjátékot valószínűleg színészek adták elő. A történet szerzőjének, *Téri Tibor* koreográfusnak a felesége, *Danek Piroska* ugrott be (*Örkényi Éva!* helyett) Katjusa (fő)szerepébe, s „elismerést” érdemelt még *Szentesi János és Márkus László* (!). Magyarán: nemigen akadt táncos a színháznál; ami nem meglepő, hiszen az induláskor operaénekesi státuszt is csak hatot kapott a társulat...

3 *Lázár Magda*: A debreceni opera története. = Debrecen zenei élete a századfordulótól napjainkig. Debrecen, 1975. 299–348.

4 *Tallán Tibor*: A budapesti Operaház és a hazai operajátszás története. = Magyar Színháztörténet III. (1920–1949). Bp. 2006. 356

5 A debreceni színészet története. Debrecen, 1976.

A legkisebb együttes

Ha hét esztendő múltán a város fogadja *Eck Imrét*, a modern magyar táncművészet etalonját, és fiatal, ambiciózus táncosait, akkor a pécsit Debreceni Balettnak hívnák, s a hatvanas-hetvenes évek Európa-hírű együttese a Hajdúság kulturális életét gazdagítva, jóhírért a kontinensen szerteröpítve, régióink művészeti világának egyik büszkesége lehetett volna. A város azonban Eck csoportját nem fogadta be. Akik erről akkortájt (1960-ban) hivatottak voltak dönten, bizonyára nem szívtelték a balettet, s ódzkodtak a korszerű és újszerű kísérletezésektől. Végre is Debrecen sosem a legfrissebb művészi törekvések burjánzásáról volt nevezetes.

Azért a színházban már volt tánckar: opera- és operettelőadásokban szerepeltek egynéhányan. 1961-ben több új táncos érkezett, és *Kemény Melinda* személyében balettmestert is szerződtettek. „Nagy dologra vállalkoztunk – nyilatkozta. – Régi terv, hogy Debrecenben a Csokonai Színház önálló bemutató tartására is alkalmas balettegyüttest szervezzen. Az első komoly lépések az idén történnek meg, és a soron következő táncjáték tulajdonképpen az első erőpróba.”⁶ A tíz fős csapat produkciója, *Az efezusi özvegy* című groteszk kamarabalett magyarországi bemutatója volt, amit két év múlva követett az immáron kétrészes (és két évadon át játszott!) *de Falla*-klasszikus (a színlapon *vidámként* propagált) táncjáték, *A háromszögletű kalap*.

Így emlékezett erre az időszakra *Malonyay Nani* vezető táncos: „Kicsi tánckar volt. Nekünk nem volt olyan patrónusunk, mint a pécsieknek, akik egy egész végzős balettsztyályt kaptak, akárcsak később Győr. Mi valahogy összeverődünk.” Aztán ismét eltelt hét szűk (azaz: önálló balettbemutató nélküli) esztendő. „És mégis nagyon szép dolgokat produkáltunk. Ez nagy mértékben Rubányi Vili bácsi (*R. Vilmos főzeneigazgató – T. D.*) érdeme, aki, ahol csak mód volt rá, alkalmat adott a táncbetétekre az operában. És amíg a táncot a közönség tapsolta, türelmesen kivárt, hagyta, hogy örömünk legyen nekünk is a sikerben, a színház legkisebb együttesének.”⁷

A hetvenes évek

Viszonylag termékeny korszaknak bizonyult, 1970–80 között öt alkalommal mutatkozhatott be önállóan a balettkar. Az előadásokat *Barkóczy Sándor*, az Állami Operaház tagja állította színre. Malonyay Nani nosztalgiával gondol rá: „Barkóczy Sándor koreográfusra szívesen emlékszünk mindnyájan. Nemcsak kiváló

6 (*T. D.*): Bajazzok – Erdei történet. Kettős bemutató a Csokonai Színházban. = Néplap. 1953. jan. 7. 4.

7 *Kodály* Székelyfonója és két magyarországi ősbemutató az évad utolsó premierjén. = Hajdúbihari Napló. 1962. máj. 24. 5.

szakember volt, de felmérte a tánckar valódi képességét, és ahhoz komponálta a koreográfiáját, ezzel ért el sikert. Szerettük.”⁸

„Rangos feladat, értő és tehetséges vezetés esetében izgalmasan szépet tudnak alkotni” (*Spanyol rapszódia*); „a Pécs kivételével agonizáló vidéki táncművészeti életünknek jelentős eseménye volt a Csokonai Színház *Seherezádé* bemutatója”. *L. Merényi Zsuzsa*, a *Muzsika* című folyóirat kritikusa szerint a bemutatók sikere a jó műsorválasztásnak volt köszönhető: „a koreográfus ez esetben is (*Két úr szolgája*) megtalálta azt a műfajt, amelyben a csekély létszámú és a klasszikus táncban kevésbé felkészült együttes élményt tud nyújtani a közönségnek”.⁹

A *Seherezádé* 22 előadást ért meg és 11 ezren látták! *Nyakas László* emígyen lelkesítette a táncosokat 1973-ban, a *Hajdú-bihari Napló* hasábjain: „Szerepeljenek minél többször és vegyék tudomásul, hogy a színpadi táncművészet már a debreceni színházlátogató közönségtől sem idegen, s ebben része van a Csokonai Színház balettkarának is.”¹⁰

Többre érdemesek

A viszonylag rendszeres táncbemutatók nemcsak a közönségbázist, hanem a balettegyüttes alapjait is megeremítették. Kialakult egy 7 magántáncost és 9 tánckari tagot foglalkoztató, egy évtizeden át alig változó mag (összehasonlításképpen: a Pécsi Balett a maga 36 táncosával *kis* társulatnak számított), amelyben koreográfus-asszisztens (*Kaszás Annamária*) illetve balettmester (*Sterba Zsuzsa*) irányította a munkát a színházvezetés igényei és a vendégekoreográfusok elképzelései szerint.¹¹ Alkalmasnak látszott tehát a helyzet a továbblépésre.

Harminc esztendeje így ösztönözte az illetékeseket a szakmai folyóirat, a Táncművészet helyi recenzense: „Hazánkban mindössze két színháznak (Operaház, Pécsi Nemzeti) van független balett-társulata. Rajtuk kívül még két helyen, az Operettszínházban és a Csokonai Színházban kapnak lehetőséget időnként a táncosok önálló megmutatkozásra. A *balettkart* számtalan darabban, operákban és operettekben, musicalban és zenés játékokban láthatjuk közreműködni, ám az *együttest* a közös és szuverén produkció teszi, s nem az elnevezés. A táncosoknak szükségük van arra, hogy önálló feladatot kapjanak. Talán nem túlzás, ha leírjuk: ezt a közönség is elvárja, a Bolerót követő vastaps erről árulkodott.”¹²

A *Bolero* minőségi jutalmat kapott a Kulturális Minisztériumtól, s a színi-direktor, *Bényei József* bizakodást mutatott az 1977/78-as évadzárón: „Örülünk

8 *Taar Ferenc*: A kacér műzsát szolgáltam. Debrecen, 1992. 155.

9 Uo. 161.

10 *L. Merényi Zsuzsa*: A két úr szolgája Debrecenben. = *Muzsika*. 1976. 10. sz. 46–47.

11 *Nyakas László*: A Bajazzók és a Seherezádé bemutatója a Csokonai Színházban. = *Hajdú-bihari Napló*. 1973. jún. 16. 5.

12 25 éves a debreceni opera (1952–1977). Debrecen, 1977.

annak, hogy táncosaink minden műfajban ismét bizonyosságot adtak felkészültségükről. Reméljük, fejlesztési elképzeléseink megvalósulásával új, még nagyobb perspektíva áll előttük.”¹³ 1979 januárjában az új igazgató, *Gali László* is így nyilatkozott: „Szeretnénk »alkalmazott balett« szerepétől megfosztani és komoly, nagy társulattá fejleszteni a balett-társulatot.”

Eljött hát a szakember, *L. Merényi Zsuzsa* javaslata valóra váltásának ideje: „Debrecenben évek óta működik egy *leendő együttes magja*, amely azonban létszámánál és felkészültségénél fogva nem tud felnőni az ottani operatársulat magas színvonalához. A színháznak több önálló balett bemutatására kellene vállalkoznia ahhoz, hogy fiatal és képzett táncosok szívesen vállaljanak munkát az együttesben. Ha évente legalább kétszer mutatkozhatna be a társulat, az előadások szaporodásával bizonyára gyors fejlődés járna, és kialakulhatna az előadói stílus is.”¹⁴

Nem, nem jött el mégsem a minőségi ugrás ideje; 1980-ra mindez tisztán láthatóvá vált, a kritikus számára is: „Többtagozatú vidéki színházak tánckarának ritkán nyílik lehetősége önálló balettelőadásra. Az ott dolgozó táncosok munkáját bizony – sokszor méltánytalanul – kevés figyelem kíséri. Így van ez Debrecenben is, a balettkarnak úgy háromévente adódik alkalma arra, hogy a táncosok egyéni képességeit együttes és szuverén produkcióban mutathassa meg. Többre érdemesek? Bizonyára. A *Carmen* azonban nem adott erre elegendő bizonyítékot.”¹⁵

Háromévente

Hogy ez a fajta »rendszeresség« ezután talán megváltozik – magyarul: gyakrabban kapnak alkalmat baletttest létrehozására a színházi hierarchiában nem az elsők között számon tartott táncosok – nos, erre nézve biztosítéknak tűnt *Majoros István* személye. Ő volt ugyanis az első koreográfus a Csokonai Színházban, aki nem mint vendég, hanem mint a kar kinevezett művészeti vezetője dolgozhatott a kis csapattal. „A színház vezetői azzal a határozott igénnyel kerestek meg, hogy a balettkar munkájának irányítása mellett önálló estet állítsak össze.”¹⁶

Irányításával 1984 tavaszán mutatták be Debrecenben az első egész estés (!) balettprogramot (*Variációk táncosokra és ütőhangszerekre*), ráadásul a négyrészes est egy másik helyi művészcsapattal, a Debreceni Ütőhangszeres Együttes-sel koprodukcióban jött létre.

„Bár ez a teljesítmény nem mérhető az önálló balett-társulatok eredményeihez, a sikerük mégsem érdemtelen, a Variációk első állomása lehet a színház eddigieknél koncepciózusabb és rendszeresebb táncművészeti munkájának. Ehhez

13 *Tóth Dénes* (e tanulmány szerzője, a továbbiakban: *T. D.*): Balettbemutató a Debreceni Csokonai Színházban. = Táncművészet. 1978. 3. sz. 5–6.

14 *T. G.*: Nehéz évad után. = Hajdú-bihari Napló. 1978. jún.

15 *L. Merényi Zsuzsa*: A két úr szolgája Debrecenben. = Muzsika. 1976. 10. sz. 46–47.

16 *T. D.*: Carmen. Tánccjáték a debreceni Csokonai Színházban. = Táncművészet. 1980. 12. sz. 3–5.

viszont feltétlenül szükséges a balettkar megerősítése, bővítése” – írtuk le örvendezve és reménykedve.¹⁷ Nos, mindezekből szinte semmi nem valósult meg. A Variációkat háromszor játszották (teherbe esett a fél tánckar), az együttes kétharmada kicserélődött. A legközelebbi önálló bemutatkozásra pedig – csakúgy mint régebben – ezúttal is három esztendőket kellett várni.

„Az utóbbi évtizedben négy balettműsossal lépett közönsége elé a Csokonai Színház tánckara – állapította meg 1987-ben *Fuchs Lívia*, balett-történész a Táncművészet hasábjain. – Hogy ez sok vagy kevés önálló megmutatkozás egy többtagozatos színház kis létszámú tánckarától? Nem hinném, hogy egymagában a mennyiség számítana, sokkal inkább az erőfeszítés, amely visszatérően életre bábáskodja a baletttesteket. Ha egyszer a hazai táncélet is országos balett-találkozót tartana, a nemzetközi hírű együttesek mellett nyilván bemutatkoznának – a hazai körkép teljes áttekintése végett – a regionális együttesek is. Ha végre valóban lennének...”¹⁸

Mostohagyerekek

Majoros ambíciózusan érkezett – és bizonyított. Művészeti vezetése alatt, 1983-92 között négy balettprodukció került színpadra, s közben „zsákszámra” gyártotta a táncbetéteket, megpróbálva ezeket is a rutint kerülve, invenciózusan megoldani. (Talán csak a *Faust* kibővített tánckart igénylő Walpurgis-éje bizonyult túl nagy feladatnak.)

Látszólag önálló volt, a rendezők ritkán szóltak bele a munkájába. Mint együttesvezető mégsem volt az. „A műsortervek összeállításánál még sohasem kérdezték meg, hogy mire képes a tánckar. S mivel sosem kerültünk a műsortervbe, az esetleges önálló produkciókra sincs költségvetés.”¹⁹ Az *Etüdök Liszt Ferenc műveire* című – ismét egész estés balett – jelmezeit például egy táncos varrta! A baletteket nem játszották gyakran, az előadások propagandája csapnivaló volt, kevesen látták a táncosokat. (A Poroszlai Éva koreografálta Leltár című produkciót, amit a táncosok saját erőből állítottak színre, hogy részt vehessenek a győri országos táncfesztiválon, műsorra sem tűzték Debrecenben.)

Minden művészeti ágnak vannak mostohagyerekei, a színházban ezek bizonyosan a táncosok. Ők a színházművészet szolgálói, sőt kiszolgálói. Mostohagyerekek. „Csak ők laknak kettesével a színészházban, a fizetésrendezésnél is ők az utolsók. Senkinek sem fontosak, a segédszínészeknek is nagyobb a presztízse. Pedig a táncosok sokat dolgoznak és jól ismerik a színészmesterséget.”²⁰ Hát persze: szinte

17 *T. D.*: Sánc és tánc. = Szín-lap. 1989. 8–9.

18 *T. D.*: Variációk. A Csokonai Színház balettbemutatójáról. = Hajdú-bihari Napló. 1984. márc. 27. 5.

19 *Fuchs Lívia*: Baletttest Debrecenben. = Táncművészet. 1987. 7. sz. 15–16.

20 *T. D.*: Sánc és tánc. = Szín-lap. 1989. 8–9.

minden nap gyakorolnak, próbálnak és játszanak. „Fegyelmezett társaság a miénk, mindig külön kasztot képeztünk a színháznál.”²¹ Am mégis, éveken át csupáncsak táncbetétekben kamatoztatják tudásukat és színházi tapasztalataikat. Visszavisszatapsolják őket egy-egy népszerű operettben – ennyi minden elégtételük.

Talán nem csoda, ha a bátrabbak előbb-utóbb megelégedik sanyarú körülményeiket – és a távlattalanságot. 1988-ban a balettkar kétharmada ismét kicserélődött. Az eltávozottak közül néhányan Damaszkusz és Ankara között ingáztak – bártáncosként. Az utánpótlásuk mindig vegyes. „Szinte elképzelhetetlen, hogy a Balettintézetből valaki hozzánk szerződjön – nyomatékosította Majoros. – Azt sem tudják, hogy ebben a városban színház van. Nem is csodálkozom ezen, mert akadtak olyan debreceni fiatalok is, akik – bár táncolni szerettek volna – azt sem tudták, hol a színház épülete.”²²

Bár a balettkart a pécsi vagy a szegedi táncművészeti szakközépiskolából azért évről évre sikerült kiegészíteni, végre Majoros is elunta azt, hogy ha alkotni akar, vendégként kell munkát vállalnia. Nyolc év után eldöntötte: ha Debrecenben nem kap, másutt keres magának méltó feladatot. 1990 őszén – *A csodálatos mandarin* kapcsán – még így vélekedett a megyei lap zenekritikusa, *Straky Tibor*: „A társulat ebben a sajátos műfajú táncjátékban megmutatta azokat az értékeit, amelyek mellett remélhetjük, hogy a következőkben egyre jelentősebb szerepe lesz az operarészlegen belül. Pécs és Győr után most már Szeged is előrelépett, úgy gondolom, mi következünk.”²³ Tévedett, Miskolc következett – és Majoros Istvánt bízták meg az ottani balettegyüttes létrehozásával...

A tánckar

Az 1993–99 közötti időszakban *Nagy György* volt az együttes vezetője, és volt felesége, *Poroszlai Éva* a helyettese. Pályafutásuk jellemzi a 25 év után (43-44 évesen!) nyugdíjaztatható táncosok további lehetséges életútját. Mindketten az Állami Balettintézetben (ma Magyar Táncművészeti Egyetem) végeztek, s úgy másfél évtizeden át tartott a szólótáncosi karrierjük. Poroszlai már az első év után el akart menni, aztán itt ragadt, végül – második diplomát szerezve – balettmester lett, s emellett a zenei szakközépiskola balett-tagozatát „viszi” egy személyben. ő tehát a táncpedagógusi pályát választotta. Nagy Györgyöt inkább a koreografálás érdekelte, még táncosként egy mozdulatművészeti társulatnál, a debreceni Unió Mozgásszínénél kezdte, majd – már a tánckar élén – a színháznál kapott egyre jelentősebb betanítói, koreográfusi, játékmesteri feladatokat, végül – immár szabadúszóként – számtalan hazai és határon túli színházban kapott

21 Uo.

22 (E. S.): Negyedszázad a táncművészet szolgálatában. Poroszlai Éva balettmester ars poeticája: „nehéz gyakorlat, könnyű háború”. = Hajdú-bihari Napló. 1995. márc. 10. 6.

23 T. D.: Sánc és tánc. = Szín-lap. 1989. 8–9.

munkát, sőt – tragikus balesetéig – rendezett is. (Lányuk, *Nagy Viktória* rövid ideig szintén táncolt a színházban, de szülei – ismervén a szakma presztízsét – nem szerették volna, ha a pályán marad. Most színművészeti egyetemre jár.)

„Régebben mindössze hárman voltunk itt olyanok, akik a balettintézetben végeztünk – számolt be 1995 tavaszán Poroszlay Éva balettmester a tánckar végzettségéről –, a többiek többnyire a pécsi balett-szakközépiskolából kerültek ide. Ma ennél jobb a helyzet. Most négyen is jöttek egyszerre a táncművészeti főiskoláról. A kilenc lánynak és hat fiúnak túlnyomó többsége szakképzett.”²⁴ Négy esztendő múltán Nagy György, a balettegyüttes vezetője ismét vércseréről számolt be: „Nemzetközi lett a tánckar. Tizenketten vagyunk, ebből négyen magyarok, a többiek erdélyi magyarok és románok, valamint ukránok.”²⁵ Míg Poroszlay bizakodó: „a törekvésünk az, hogy komoly, ütőképes balettegyüttesé váljunk. Mint amilyen a pécsi, a győri és a szegedi együttes.”, addig 1999-ben Nagy arról panaszkodik, hogy már a szolnoki színháznak is van önálló táncársulata (*ebből „nőtt” ki később az Experidance együttes – T. D.*), Debrecenben pedig: „szándék már van, más nemigen”.

Balett-tagozat – Debreceni Balett

Táncbázis

Az első szándékoktól épp’ fél évszázad telt el a Debreceni Balett létrejöttéig; míg az alkalmi társaságtól a már balettmestert alkalmazó tánckaron, az állandó vendégkoreográfussal dolgozó balettkaron, a szuverén művészeti vezetésű balettegyüttesen át eljutott az igazgatói rangban „felsővezető” irányításával munkálkodó önálló tánctagozatig. A nagy fordulat 2001-ben következett be. Az új színházi vezetés „négyesfogatába” emelték – balettigazgatóként – *Ménich Gábor* táncos-koreográfust, s az együttest önálló tagozatnak nyilvánították.

A táncdirektor tisztában volt vele: a színház balettkarának önálló tagozattá fejlesztéséhez tudatos építkezésre van szükség. Elsősorban képzett táncosokra és különböző kurzusokon – szakemberek vezetésével végzett – állandó továbbképzésre. Bemutakozó nyilatkozatában szóba került, hogy Debrecenben ugyan működnek jó és neves táncgyüttesek, a különböző csoportosulások között azonban nincs kapcsolat. Az új vezetés szeretné, ha a színház együttműködhetne ezekkel a közösségekkel, illetve, ha a táncoktatásnak lenne bázisa Debrecenben is. Ennek érdekében fejleszteni kellene *Poroszlay Éva* már meglévő műhelyét (a Simonffy-zeneiskola balett-tagozatát).

24 *Straky Tibor*: Az alkalom méltósága. Jubileum Bartókkal. = Hajdú-bihari Napló. 1990. szept. 20. 5.

25 (*E. S.*): Negyedszázad a táncművészet szolgálatában. Poroszlay Éva balettmester ars poeticája: „nehéz gyakorlat, könnyű háború”. = Hajdú-bihari Napló. 1995. márc. 10. 6.

Ménich Gábor meggyőződése szerint: „Debrecenben is ki lehet alakítani egy sajátos arculatú együttest, amelyet jegyeznek, amely fesztiválokra jár, tehát zárkózik az országos színvonalhoz... Ha évente csak egy kiemelkedő előadást sikerül létrehozunk, már nyert ügyünk van. A jó emberek ugyanis a jó együttesekhez szerződnek.”²⁶

A tánctagozat bemutatkozására 2002 tavaszán került sor – két jó ember közreműködésével: „Mindketten – *William Fomin* (Győri Balett) és *Keveházi Gábor* (Pécsi Balett) – elismert táncosok, s mindketten jól ismerik a többtagozatú vidéki teátrumok együtteseinek – nem túl rózsás – helyzetét. A debreceni balettigazgató bizonyára ezért hívta őket, hogy asszisztensként velük együttműködve a tánc-karból létrejöhessen az új színházi vezetés koncepciójában ígért, s most deklarált Debreceni Balett. Ezen az estén a Debreceni Balett nem született meg. Csak a neve. Három-négy táncművészt láthatunk a színen. Mindez nem elegendő egy önálló profil ambicionáló együtteshez, »igazolni« szükséges néhányat.”²⁷

A produkciót látván korainak bizonyult a deklaráció, ám a táncművészet elkötelezett hívének ismert direktor ismét lépett. Lecserélte a kar kétharmadát, s a következő évadtól *Szigeti Oktáviát* bízta meg a balettegyüttes megteremtésével.

Talpra állnak

A 2002. augusztusi évadnyitó társulati ülésén – immár végérvényesen – bejelentik az önálló Debreceni Balett létrehozását. Szigeti Oktávia, a balett-tagozat új vezetője elmondta, hogy az eddigi szárnypróbálgatások után meg akarják mutatni, hogy szárnyalni is lehet. Hozzátette: tavaly a Debreceni Balett még nem létezett, ám reméli, hogy jövőre már az egész ország beszélni fog róla. Akik túl merésznek nevezik, azoknak kedvenc mondásával felel: két kis ugrással nem lehet átjutni egy szakadékon. De egy naggyal igen.²⁸

Az újdonsült balettigazgatónak négy hónapja volt arra, hogy a többfelől (főleg a győri műhelyből) érkezett tíz új és az öt megmaradt tagból színpadképes társaságot hozzon létre. Nem túl sok idő ez, ám a táncosok „környezetbarát” vezetői háttértámogatással készülhettek (nyomtatott meghívóval és plakáttal figyelmet keltő) első önálló estjükre. Szigeti Oktávia megszolgált a bizalmat, homogénnek tetsző együttest formált a fiatalokból. Nem akadtak közöttük kiemelkedő magántáncosok (a Balettintézetből – azaz a táncművészeti egyetemről – továbbra sem várhattunk ide utánpótlást), de testkulisszául szolgáló „balettpatkány-

26 *Pásztor-Balogh Judit*: Szándék már van, más nemigen. Nagy György, a Csokonai Színház balettegyüttesének vezetője a tánc presztízseről. = Hajdú-bihari Napló. 1999. ápr. 29. 8.

27 *Simor Katalin*: Jó emberek jó együttesekhez szerződnek. Ménich Gábor tagozatvezető új, sajátos balettkart szeretne. = Hajdú-bihari Napló. 2001. máj. 22. 8.

28 *T. D.*: A nagy muzsikái, tánccal. = Debrecen. 2002. máj. 8. 11.

ok” sem; biztató volt a csapatmunkájuk érzékelhető kohéziója. A tagozatvezető lerakta a Debreceni Balett alapjait; azt reméltük: folytatni tudja az építkezést.

„Debreceni Balett. Jó hogy létrejött, jövője is lehet. Az évad elején tíz új tag érkezett az együtteshez, néhányuk nevét az utolsó produkció műsorfüzetében már nem olvashatni. A természetes fluktuáció hamarosan leállhat, ha a tagozat vezetője eltökélt. Márpedig – úgy hírlík – az idén *Katto Riberio* koreográfiájában (*A női nem*) álltak (mozogtak) képességeikhez legközelebb. Ha jövőre nem egy műkedvelő darabját (*Csodák pedig vannak!*), de nem is egy zseni alkotását (*A fából faragott királyfi*) választják színre vinni, együttesteremtő szárnypróbálgatásaikból várakozáson felüli teljesítmény is sikeredhet.”²⁹

S lön, *Az idő állandósága* című balettessen létrejött, amit a recenziens-drukker kívánt: „Nem egészen másfél esztendei útkeresés után magára talált a Debreceni Balett. Szembetűnő javulást vélek felfedezni a fiatal táncosok fizikai fölkészültségében és színpadi fegyelmezettségében. Végig bírják a negyven-negyven perces, dinamikus (világ)zenék diktálta tempót, s következetesen tartják magukat a koreográfusok jelrendszeréhez.”³⁰ El is jutottak az országos balettfesztiválra, ahol a Magyar Nemzet kritikusa, *Metz Katalin* szerint szépen helytálltak: „Virtuóz, dinamikus, összefogott előadást alkotott *Zachár Lóránt* a Debreceni Balett Mikrokozmoszában... a táncosok hallatlan testi kifejezőerővel, fantáziadús jelenetekben keltik életre az ízeltlábúak »mikrokozmoszát«...”³¹

Pécs–Debrecen viszonylat

A koreográfus 2004 januárjában a következőt nyilatkozta a Népszabadságban: „érezem, hogy a színházban az igazgatótól a technikai munkatársakig mindenki örül a sikereknek, és segít sikeresnek lenni”.³² Ám a cikkből az is kiderül, számára Pécs a dolgok kezdete és közepe: „nekem Pécs jelent mindent”. Nem egészen másfél esztendeje pedig arról szólt a Debrecen hetilap hasábjain, hogy hisz újdonsült csapatában, mert látja a szemükben az erőt, a kitartást és a hitet.

Mint ahogy a Debreceni Balett tucatszámú ifjonti tagja is bízott mesterében, *Szigeti Oktávia* balettigazgatóban. Mert együttest teremtett a balettkarból. S aki két szezon után elkerült a társulattól. Az eufemizmust föloldandó, íme a tények. A tagozatvezető évad közben megpályázta szűkebb hazája társulata, a Pécsi Balett igazgatói posztját. (Egyébként sikertelenül.) Ezt *Csutka István*, a debreceni teátrum direktora zokon vehette, mert nem hosszabbította meg Szigeti Oktávia munkavállaló szerződését.

A cívisváros tánckedvelő „nyakas közönsége” szintén bízott az ambíciózus táncpedagógus-koreográfus progresszív plánumaiban – nehéz lenne neki megbo-

29 *Gurbán György*: Lesz balett... = Debrecen. 2002. szept. 4. 11.

30 *T. D.*: A szezon színlapja. = Debrecen. 2003. jún. 4. 11.

31 *T. D.*: Tér, idő, tánc. = Debrecen. 2004. jan. 28. 11.

32 *Metz Katalin*: Gúzsba kötve táncolók. = Magyar Nemzet. 2004. júl. 2. 14.

csátani. Lehetőséget kapott a balett-társulat arculatának kialakítására, ám ő ki akart szállni a negyedkés „projektből”. Itt hagyott volna csapat-papot (például a tanítványait, s alakuló közönségét), egy számára – földrajzi okokból? a becsvágya szerint? – kedvezőbb lehetőségért. Ismét megszakadt hát egy ígéretesnek tetsző önfejlődési folyamat a színházi balett háza táján.

Szigeti Debrecenből Pécsre óhajtott távozni, a volt főnöke, *Egerházi Attila* útja éppen fordított volt: 2004 őszén a volt pécsi művészeti vezető lett az új balettigazgató Debrecenben. „A magyar színházi struktúrában gyakran visszaszorul a tánc, holott többen nézik, mint a prózai produkciókat – állította, erős szakmai önérzettel és nem kis túlzással... – A legtöbb színházban »mostohagyerek« a balett. Itt az a szerencsés helyzet állt elő, hogy *Csutka István* igazgató nagy hangsúlyt fektet a táncra. A tagozatszerű működés valamennyire behatárolja a lehetőségeket, de állítom, hogy Debrecenben az ország legjobb feltételei között dolgozhatunk. Hat új táncos státuszt kaptunk, így már 18 tagja van az együttesnek. Két évre szól a szerződésem, célom az, hogy addigra önálló táncegyüttes jöjjön létre, persze nem feltétlenül szervezetileg. Azt szeretném, ha igazi táncszínház alakulna ki Debrecenben, a mozgás kifejezőerejével megteremtett színház.”³³

A színház új primabalerinája a prágai születésű *Linda Schneiderova* lett. A Debreceni Balett vezető táncosa és koreográfus-asszisztense három társával együtt a tánctagozat új vezetőjével, Egerházi Attilával érkezett Pécsről. A koreográfussal kialakult, belső impulzusokon alapuló szakmai kapcsolata nyolcéves keletű volt. A hágai Nederlands Dans Theater egyik work shop alkalmán ismerkedtek meg, ő hívta a Pécsi Baletthez (ahol két szezont töltött), majd Debrecenbe. Itt nem nyomasztja a futószalaggyártás egyhangúsága – nyilatkozta a Debrecen szerkesztőségében –, mert úgy érzi: valami újat hozhatnak létre.³⁴

A Debreceni Balett újkeletű szlogenje: „*A tánc új arca*” lett. Nos, erre azért még egy szezont várni kellett. Ezen az arcon az első két baletttesten (*Vágytól... ... vágyig, Álomszilánkok*) még nem voltak karakterisztikus vonások. „Egerházi Attila először A csodálatos mandarin színreállításakor győzött meg arról, hogy a Debreceni Balett hivatott társulat lehet. Kár, hogy a műsorfüzetben ő maga minősíti (a saját produkciójának!) táncosait. Akik »fantasztikus bravúrokat« nem mutatnak, de mindahányan lelkesültek, fegyelmezettek és képesek egy táncdráma feszült légkörének megteremtésére.”³⁵

Táncosaink a provincián túli nyilvánosság elé először a győri nemzeti fesztiválon kerültek, majd többször vendégszerepeltek a Nemzeti Táncszínház fővárosi befogadó színpadán, a Várszínházban. Az országos elismertséget a Miskolci Nemzetközi Operafesztivál hozta meg a számukra; 2005 nyarán *A csodálatos*

33 *T. D.*: SÁNC ÉS TÁNC. = Szín-lap. 1989. 4. 8–9.

34 *Szigethy András*: Pécs, Párizs, Debrecen, avagy Oktávia otthontalanságai. = Népszabadság. 2004. jan. 10. 10.

35 *Ungvári Judit*: Színház – a tánc kifejezőerejével. = Debrecen. 2004. okt. 20. 12.

mandarin bemutatójával szakmai közönség előtt bizonyították: valóban van Debreceni Balett, immár prosperál a negyedik vidéki társulat.

„Ezt az utat kell folytatniuk; fajsúlyos darabok korszerű megközelítését, a kortárs tánc legfrissebb nyelvezetében. Mi pedig arra vagyunk kíváncsiak, vajon képesek-e folyamatosan A csodálatos mandarinban mutatott atmoszférateremtő, gondolatébresztő produkciókra. Ehhez persze végre (évekig) egyben kell tartani a társulatot – akár tagozatként, akár együttesként” – írtuk le ismét lelkesülten, hogy aztán magunk is – mint rendes balettmán – a vágyaink diktálta túlzásokba essünk:

„Ha együtt maradhatnak, s képesek lesznek eredeti művészi teljesítményekre, akkor elérhetik a hön áhított (s elhamarkodottan deklarált) nemzetközi színvonalat, kimozdulhatnak a provinciából, s jó hírünket vihetnék Európa táncfórumaira. S mert a városban a mozgáskultúra rendkívül gazdagon árnyalt, e holdudvar közönségére számítva akár Debrecen is vállalhatna – úgy két évente – egy balett-fesztivált, a hazai és a külföldi élvonal meghívásával.”³⁶

Jövő-menők

Az év végére azonban minden körülmény gyökeresen megváltozott. 2005. december 13-án a színház vezetésére – ellenszavazat nélkül – a *Csányi János–Vidnyánszky Attila* kettős pályázatát fogadta el a debreceni önkormányzat közgyűlése; az ő anyagukban azonban nem szerepelt a balett mint önálló tagozat. Erről természetesen hamarabb tudomást szerzett a balett-társulat, s kétségbeesésükben a következő bemutatójuk, a *Diótörő* december 9-i premierjén manifesztumot tettek közzé a színház folyosóján. E sorok írója a kislányával tekintette meg az előadást; s bár nem volt számukra egyformán pompás az este, azért mindketten aláírták a 18 táncos kiáltványát, melyben a balettegyüttes megmaradásáért kérték a publikum támogató kézjegyét. Hiába minden, áprilisban az új színházigazgató visszavonhatatlan döntést hozott: „jogi és pénzügyi okokból kénytelenek vagyunk jelentősen csökkenteni a balettegyüttes létszámát, 5-6 táncos marad nálunk.”³⁷

„Értetlenül állok a történetek előtt” – mondta *Egerházi Attila* a Népszabadság újságírójának.³⁸ Hónapokkal ezelőtt a debreceni kultúráért felelős alpolgármester arra kérte, hogy készítsen összefoglalót a (jogilag nem önálló, de egyébként a színházi struktúrában önálló tagozatként működő) Debreceni Balettel kapcsolatos terveiről. Ebben Egerházi többek között azt írta le, hogy a jelenlegi évi 50–60 millió forintos támogatásnál kevesebből is tudnának működni, szponzorok bevonásával. Erre a mai napig nem kapott hivatalos, írásos választ. A társulat megszüntetéséről is csak informálisan tudtak. Sérelmezi is az eljárást: gyakorlatilag

36 *T. D.*: Linda tánca. = Debrecen. 2005. okt. 21. 11.

37 *T. D.*: Végletes, végzetes viszonyok. = Debrecen. 2005. okt. 12. 13.

38 *T. D.*: Fesztiválok tükrében – a tánc. = Debrecen. 2005. aug. 31. 10.

megszüntetnek egy társulatot anélkül, hogy az érintettekkel egyáltalán tárgyaltak volna, vagy hivatalosan közölték volna velük a döntést.

Csányi János viszont azt nyilatkozta, hogy a színház előző igazgatója úgy hozta létre a tánctagozatot, hogy a városi önkormányzattól erre nem kapott engedélyt, sőt pénzt sem. Amikor a fenntartó kiírta az új vezetői pályázatot, abban a tánc nem szerepelt. Ő is így adta be a pályázatát, de úgy gondolta, fontos, hogy valamilyen formában megmaradjon a tánc, hiszen azt a közönség is igényli. Annyit tudott elérni, hogy a jelenlegi balett-társulat egyharmada a színháznál maradhat.

Egerházi csapata – a keserűen stílszerű – *Jövő-menők* című balettesttel zárta le rövid – két évadon át tartó – pályafutását. A Debreceni Balett társulata a tánc világnapjának előestéjén tartotta meg utolsó bemutatóját, búcsú-premierjüket (mégis) mérsékelt érdeklődés és – leszámítva a brancsbéliek hujjogását – mérsékelt tetszésnyilvánítás kísérte.³⁹

Korszakzárás

1959 – az első tánckar kialakulása – óta vártak a Debreceni Balett létrejöttére a Csokonai Színház tánckarának mindenkori tagjai, a kihívásra váró koreográfusok – s a debreceni balettománok. *Csutka István* – a táncos végzettségű és lelkületű – igazgató már a beiktatásakor világossá tette szándékát: a prózai és az operatagozat rangjára emelte a balettkart. Önálló művészeti vezetővel és programmal, évadonként két bemutatóval. Rögtön az első szezon tavaszán saját logóval nyilvánította ki: létrejött a Debreceni Balett. Azután három(!) balettigazgató irányítása alatt kétszer cserélődött ki a tánckar (csupán *Bogdan Petronella, Iuga Anca és Steuer Tibor* képviselte az „állandóságot”). A 2002 áprilisában deklarált – túl későn és túl korán született – Debreceni Balett mindössze 4 évet élt. A létrejött 11 balettest legerőteljesebb produkciója a *Bartók Béla* művére készült *A csodálatos mandarin* előadása volt.⁴⁰

Magyarországon ma 8 balett-társulat működik. A *Magyar Nemzeti Balett* (a Magyar Állami Operaház társulata) fenntartója az állam; a *Győri Balett*, a *Pécsi Balett*, a *Szegedi Kortárs Balett*, valamint a *miskolci és a szolnoki színház társulata* a helyi önkormányzatok pénzéből gazdálkodhat. Bizonytalanabb a *Magyar Fesztivál Balett* (Markó Iván együttese) helyzete, mert a kulturális tárca miniszteri keretéből kapnak rendszeres támogatást. A *Budapest Balett* szponzori támogatásból és pályázatokból működik. Hasonló sorsra juthat az Egerházi követő és a közös munkát *Magyar Balettszínház* néven folytató táncosok csapata – Gödöllőn.

„Táncművészete csak annak a kornak lehet, amelyik akar és tud elvonatkoztatni az élet közvetlen valóságától” – írta le *Rabinovszky Máriusz* hatvan esztendeje. Szerinte a 19. század polgársága, „a győzelmes osztály hiúságában úgy tett,

39 *T. D.*: A közösség művészete. = Debrecen. 2006. ápr. 26. 13.

40 *Serfőző Melinda*: Búcsúzik a Debreceni Balett. = Népszabadság. 2006. jún. 2.

mintha hinne eszményekben és igényelné a legfinomultabb és legmagasabb kultúrát. Úgy tett és önmagával is elhitette. De a valóságban egy rideg és anyagi, szűk látókörű világban élt, távlatok csak gazdaság-hatalmi fantáziája számára nyíltak meg, szellemiekben nem látott tovább a markánál. Ennek a társadalomnak nem lehetett érzéke a tánc iránt. És valóban, a művészi tánc nem kellett a Catóknak, sem a puritánoknak, sem a nyárspolgárság röghözkötött világának.”⁴¹

Szüksége van-e a táncművészetre a mi – a fentebb leírtakhoz kísértetiesen hasonló – korunknak? Szüksége van-e Debrecen városának, mindközönségesen a Csokonai Színháznak táncelőadásokra? Hamarosan, a Latinovits-színház megépültével (a jelenlegi tervek szerint 2009-ben) kiderül. Mindenesetre a tánc múzsája, Terpszikhoré már régen „dolgozott”, midőn túlzás lett volna még irodalomról, színházról szólni. A mágikus szertartásoktól messze ívelt a művészeti ág útja az úgynevezett alternatív mozgásszínházak produkciójáig; a tánc sosem hagyja magát kiiktatni a kulturális életből, legfeljebb a köztudatban csökken vagy emelkedik az értékelése.

Önálló táncbemutatók

[1953 és 2006 között 15 önálló est mellett 11, operákkal együtt játszott produkciót, összesen 39 táncművet állított színpadra 21 koreográfus a Csokonai Színházban. A bemutatott táncalkotások között 11 ősbemutató és 2 magyarországi premier volt.]

1952/53

Friss Gábor: ERDEI TÖRTÉNET – táncjáték (ősbemutató). Írta és rendezte: Téri Tibor

1961/62

Dante D'Ambrosi: AZ EFEZUSI (Epehezosi) ÖZVEGY – groteszk kamarabalett (magyarországi bemutató). Koreográfus: Kemény Melinda

1963/64

Manuel de Falla: A HÁROMSZÖGLETŰ KALAP – (vidám) táncjáték 2 részben. Koreográfus: Barta Judit

1969/70

Maurice Ravel: SPANYOL RAPSZÓDIA – táncköltemény 4 részben. Rendező-koreográfus: Barkóczy Sándor

1972/73

Nyikolaj Rimszkij-Korszakov: SEHEREZÁDÉ – balett 4 képben, elő- és utójátékkal. Rendező-koreográfus: Barkóczy Sándor

1975/76

Jarmil Burghauser: KÉT ÚR SZOLGÁJA – táncos némajáték (magyarországi bemutató). Koreográfus: Barkóczy Sándor

1977/78

Maurice Ravel: BOLERO (ősbemutató); Alekszandr Borogyin: POLOVEC TÁNCOK. Koreográfus: Pethő László

1980/81

Bizet-Scedrin: CARMEN – táncjáték (ősbemutató). Koreográfus: Barkóczy Sándor

41 T. D.: Mérsékelt hőmérséklet. = Debrecen. 2006. máj. 10. 11.

1983/84

VARIÁCIÓK TÁNCOSOKRA ÉS ÜTŐHANGSZEREKRE – balettest 4 részben (ősbemutató). Koreográfus: Majoros István, km: Debreceni Ütőhangszeres Együttes (műv. vez.: Vrana József)

1986/87

ETŰDÖK LISZT FERENC MŰVEIRE – balettest (12 zenedarabra – ősbemutató). Koreográfus: Barkóczy Sándor

1990/91

Bartók Béla–Lengyel Menyhért: A CSODÁLATOS MANDARIN – pantomim. Koreográfia: Harangozó Gyula, betanítás: Pártay Lilla, Hamala Irén

1991/92

Szergej Prokofjev: HAMUPIPŐKE – mesebalett (ősbemutató). Rendező-koreográfus: Majoros István, km: Simonffy Emil zeneiskola balett-tagozat (műv. vez.: Poroszlai Éva)

1993/94

MOZGÓ KÉPEK – dzsessztánc-est (ősbemutató). Koreográfus: Bakó Gábor, rendező: Vörös Róbert

1994/95

Pjotr Csajkovszkij: DIÓTÖRŐ – mesebalett 2 részben. Rendező-koreográfus: Ivánka Sándor, km: Simonffy Emil zeneiskola balett-tagozat (műv. vez.: Poroszlai Éva)

1995/96

Claude Debussy: EGY FAUN DÉLUTÁNJA, Astor Piazzola: ÉVSZAKOK (ősbemutató). Rendező-koreográfus: Szakály György

2001/02

Carl Orff: CARMINA BURANA – opera(sic!) és balett. Rendező-koreográfus: Keveházi Gábor; Maurice Ravel: BOLERO – balett. Rendező-koreográfus: William Fomin

2002/03

CSODÁK PEDIG VANNAK! – modern balett (ősbemutató). Írta és rendezte: Katona Tamás, zene: Vedres Csaba, koreográfia: Szigeti Oktávia; A NŐI NEM – koreográfia: Katto Riberio
Bartók Béla–Balázs Béla: A FÁBÓL FARAGOTT KIRÁLYFI – táncjáték. Rendező-koreográfus: Földi Béla

2003/04

HŐKIRÁLYNŐ – mesebalett (ősbemutató). Rendező-koreográfus: Szigeti Oktávia
AZ IDŐ ÁLLANDÓSÁGA – balettest 2 részben. TEMPS D'AME – rendező-koreográfus: Thierry Verger; MIKROKOZMOSZ (ősbemutató) – rendező-koreográfus: Zachár Lóránd
A RÓZSA LELKE – összeállítás. Koreográfus: Szigeti Oktávia

2004/05

VÁGYTÓL... ..VÁGYIG – balettest 2 részben. BÖRLESZK (Sztravinszkij: Tavaszai áldozat); Bizet-Scsedrin: CARMEN. Rendező-koreográfus: Egerházi Attila
ÁLOMSZILÁNKOK – 3 egyfelvonásos balett. AKVARELL SZIVÁRVÁNY – rendező-koreográfus: Egerházi Attila; KALAPÁCS – rendező-koreográfus: Jorma Elo; A SZÍV KÜLDI – rendező-koreográfus: Egerházi Attila

2005/06

Bartók Béla–Lengyel Menyhért: A CSODÁLATOS MANDARIN – balett egy felvonásban. Rendező-koreográfus: Egerházi Attila
Pjotr Csajkovszkij: DIÓTÖRŐ – mesebalett 2 felvonásban. Rendező-koreográfus: Egerházi Attila
MIRABELL (ősbemutató) – rendező-koreográfus: Egerházi Attila
JÖVŐ-MENŐK – egyfelvonásos táncművek. ELÉGIA – rendező-koreográfus: Lukács András; ME MYSELF, AND I... – rendező-koreográfus: Venekai Marianna; HAMMER – rendező-koreográfus: Jorma Elo; ZÁRT FÜGGÖNYÖK – rendező-koreográfus: Egerházi Attila

Orosz István

Szent Erzsébet évszázada

Árpád-házi Szent Erzsébet életének rövid 24 éve a 13. századnak még negyedét sem fogta át, ha ez az előadás mégis a fenti címet viseli, az nem azért van, mert a szerző az évfordulóra tekintettel túlbecsüli a magyar szent jelentőségét, hanem azért, mert azt tekinti feladatának, hogy azokról az európai körülményekről szójon, amelyek háttérül szolgáltak, de meg is határozták Erzsébet életét.

Georges Duby, a középkor történetének jeles francia kutatója azt írta, hogy a 13. század „a nagy és általános virágzás korszaka volt”, egy másik megállapítása szerint pedig az értelem, az intellektus időszaka. Jacques le Goff a fény és a világos szellem korszakát látja a 13. században. Egy újabb magyar összefoglalás szerint a hosszú 13. századot „a középkori filozófia fénykorának” tartja.

Úgy vélem, a jeles kutatók megállapításai az egész Európára vonatkoznak, még akkor is, ha a kontinens különböző részei között meglehetősen jelentős fejlődésbeli eltérések mutatkoznak.

Az általános virágzást megalapozták a demográfiai feltételek. Wilhelm Abel becslései szerint 1000 és 1300 között Európa népessége legalább megkétszereződött, s a növekedés üteme a leggyorsabb 1150 és 1200, illetve 1200 és 1250 között volt. A töredékes adatok alapján az is megállapítható, hogy a három legfontosabb nyugat-európai ország: Anglia, Franciaország és Németország együttes népességszáma gyorsabban nőtt, mint Európa átlaga. 1200 körül e három országban élt Európa népességének 37%-a, a 14. század első felében viszont már 54%-a. Nem véletlen tehát, hogy az élelmiszertermelés növelését e három országban szorították leginkább a demográfiai változások. Nincs mód rá, hogy e rövid előadás keretében azokat a változásokat elemezzük, amelyeket nagyon sokan középkori „agrárforradalomnak” tartanak, csak utalunk rá, hogy a termőterület kiszélesítésével, a határhasználat rendjének megváltoztatásával, a termelési eszközök és eljárások tökéletesítésével, a hozamok növelésével az európai mezőgazdaság soha korábban nem tapasztalt eredményeket produkált. Ezek sem voltak azonban elegendőek az éhínségek végleges száműzésére.

* Az alábbi írások a 2007. október 5-én Sárospatakon megrendezett Szent Erzsébet és hagyománya című konferencia előadásainak szerkesztett változata.

A népesség gyors növekedése és az élelmiszertermelés emelkedése között mindvégig ellentét feszült, amit csak a modern kor tudott feloldani. A fény évszázada egyben a koldusok évszázada is volt. Szent Erzsébetnek módja nyílt alamizsna osztására, mert Thüringiában pl. 1225-ben nagy éhínség sepegt végig. A fejedelmi udvarok, amelyek kisajátították a jobbágyok termésének egy részét, ezáltal termésfelesleggel is rendelkeztek, a koldusok gyülekező helyei is voltak. Szent Erzsébet is a vár előtt helyezte el a szűkölködőket, „majd ő maga saját kezével osztotta ki asztala maradékait, sok mindent megvonva magától és szolgálótól, azért, hogy a szegényeknek kioszthassa”. „Az általános éhínség és szűkség idején... a saját csűrjeikben összegyűjtött összes gabonát a szegények alamizsnájaként sokaknak kiosztotta”. Szent Erzsébet egyik 19. századi életrajzírója szerint az éhínség idején mintegy 900-an kaptak naponta ételmet a wartburgi várban. Hasonló volt a helyzet a szerzetesek monostoraiban is, ahol a fogyasztást a regula határozta meg, így a magas termelési színvonal miatt mindig bőven volt felesleg, s ez vonzotta az ellátatlanok tömegét. A 12. században a clairvaux-i monostor állítólag naponta mintegy 2000 éhezőt táplált legalább egy darab kenyérral.

Az éhínségek mellett a legkülönbözőbb betegségek tizedelték a lakosságot. A pestis mellett a legszörnyűbb hatása a leprának volt. Lajos tartománygróf, Erzsébet férje is járvány áldozata lett, amikor II. Frigyes császár seregében Brindisiben hajóra szállt, hogy a Szentföldre induljon. Erzsébet már férje életében ispotályt (szegényházat) létesített Wartburgban, és a szentté avatási akták szerint személyesen ápolta a leprásokat, és élelemmel történő ellátásukat is feladatának tekintette.

A mezőgazdaság mellett számottevő változások mentek végbe az iparban is, bár ezek sem voltak mentesek a feszültségektől. A textiliparban a lábítás szövésének elterjedése, amelynek leírása 1180 körül olvasható Alexander Neckam „De naturis rerum” c. munkájában, gyorsította meg a szövetek előállítását, de ehhez a korábbinál sokkal több fonálra volt szükség. A fonálkészítés gyorsítását elősegítő, lábbal hajtott kerek rokkát csak a 14. századi források említik először, így a hagyományos orsós fonással sokkal több munkásra volt szükség a szövésékek fonáligényének kielégítésére. Szent Erzsébet szentté avatási aktái között a négy szolgáló vallomásában szerepel, hogy „még férje életében szolgálóival együtt gyapjút font, hogy szövetet készítsen a ferencrendi testvérek és a szegények számára ruhaanyagul”. Szentté avatása után született litániájában is szerepel, hogy „Szent Erzsébet, aki gyapjút fontál és vásznat szőttél, hogy felruházd a szegényeket – könyörögj érettünk”. Özvegyként, kitaláltan is az altenburgi kolostorból neki küldött gyapjú fonásával kereste meg a vallomás szerint „a jogosnál kisebb keresetből származó élelmét”. Sz. Jónás Ilona teljes joggal állapítja meg, hogy Marburgban Erzsébet „beginna lett, tehát egyszerű fonónő”. A jogosnál kisebb keresetre utalás pedig azok sorstársává tette, akik egy francia verses regény szerint így panaszkodtak: „Nagy szegénységben élünk, s meggazdagszik a mi érdemünkből az, aki számára dolgozunk”.

A gazdasági élet forradalmi mellett az európai társadalmak átalakulása a 13. században előfeltételezte, de még távolról sem teljesítette ki a 14. század fordulátát: a rendi társadalomszerkezetet. A 13. század utolsó harmadáig a társadalmi tagozódást a 11. században megfogalmazott elmélet határozta meg a három ordo-ról: a papokról, a katonákról és a parasztokról (oratores, bellatores, laboratores). Közülük azonban valódi ordo-ként csak a papság viselkedett, hiszen a kereszténység tanításai szerint az ordo clericalist éppen szakrális hatalma különböztette meg a laikusoktól. A klerikusok egysége a 13. század elején III. Ince pápa jogalkotásának is fontos része volt, amikor az egyháziak „egyforma szabadságáról” szólt, mert mindannyian egy test vagyunk Krisztusban (una corpus in Christo). Ez a nézet nemcsak a klerikusok elkülönülését fogalmazza meg a társadalom más tagjaitól, de – a pápa törekvéseitől függetlenül – azt is, hogy Szent Péter utóda nem egyedüli birtokosa minden hatalomnak, mert az a fej mellett a tagokat is megilleti, miként azt III. Ince kortársa, Párizsi János domonkos szerzetes állította.

Az ordo clericalist a szakrális hatalom mellett sokféle privilégium illette meg, a személyi sérthetlenségtől az adóktól és a szolgáltatásoktól való mentességen keresztül addig, hogy az egyháziak felett csak egyházi bíróság ítéelkezhetett. Ezekkel a privilégiumokkal az egyháziak már a 13. században és a megelőző korszakban is éltek. A társadalom rendi átrétegződésének feltételei akkor születtek meg, amikor más csoportok is megszerezték ezeket a szabadságjogokat. Az alsó szintű testületek: universitasok, fraternitások, societasok már léteztek ebben az időben is a városok, a céhek, gildék testületeiben. Jacques le Goff szerint a 13. század azért lehetett az egyetemek százada, mert ez volt a céhek, a testületek évszázada is. A városok fellendülésében szerepet játszottak a testületek, amelyek szerzett politikai jogai a városi önkormányzatokban testesültek meg. Az egyetemek pedig ugyanígy a hallgatók és a tanárok közös autonóm testületei voltak.

A 13. századnak különösen az első fele még a császárság és a pápaság főhatalomért vívott harcának jegyében folyt, s kevesebb szó esett az uralkodók és az alattvalók egymáshoz való viszonyáról. III. Ince és utódai ugyan nem tudtak II. Frigyes császár fölé kerekedni, de egyes uralkodók, például Földnélküli János angol király, elismerték a pápa hűbéruraságát. A pápa és a császár főhatalomért folytatott harca nemcsak fegyverekkel folyt, hanem az ideológiák szintjén is. A császárok már Barbarossa Frigyes idejében – felfedezvén Justinianus kódexét – annak jogelveit kívánták alkalmazni a 12–13. században is, azt többek között, hogy a császár akarata törvény, ami az uralkodónak tetszik, az a törvény erejével bír (Quod imperatorem placuit, legis habet vigorem).

A világhatalomra törő pápa ideológiai eszközei között szerepelt a Nap és a Hold hasonlat, amely szerint, ahogy a Hold a Naptól nyeri a fényét, ugyanúgy az uralkodók is a pápától nyerik hatalmukat. III. Ince ugyanakkor a pápai főhatalmat elismerő királyok esetében nem vonta kétségbe, hogy országaikban a hatalom teljességével (plenitudo potestatis) rendelkeznek. 1204-ben, „Per venera-

bilem” kezdetű bullájában a francia királlyal kapcsolatban fogalmazta meg a később mások által is hangoztatott elvet, hogy „rex est imperator in regno suo”, a király császár a saját királyságában, azaz a hatalom teljességének birtokosa. A római jog felelédeése a császár teljhatalma mellett tartalmazott olyan elemeket is, amelyek a rendi hatalommegosztásnak is elvi alapjául szolgáltak. „Quod omnes tangit, ab omnibus comprobari debet”, szól a törvénytörvény, azaz ami mindenkit illet, azt mindenki által meg kell erősíteni. A 13. században azonban még csak az elvi alapvetés formálódik. Gerics József szerint a *communitas* (*universitas*) fogalom széles körben elterjedt, mielőtt az ország közössége (*communitas regni*) megjelent volna, mint amely részt kért az uralkodói hatalomból. A Simon Monfort által 1265-ben összehívott gyülekezet nevezte magát először az ország közösségének.

A főhatalom tekintetében folyó viták, valamint az uralkodók és alattvalóik kapcsolatrendszerének helyzetét jól tükrözi a 13. század kiváló elméjének, Aquinoi Szent Tamásnak a véleménye. Tamás, mint a pápák odaadó híve, természetesen a pápai univerzalizmus követője volt, de az uralkodók és az alattvalók viszonyában nézetei közelítenek a későbbi rendiség felfogásához. A zsarnokság elítélésében nem olyan hajthatatlan, mint a megelőző században John Salisbury, de a „*De regimine principum*” c. művében (A fejedelmek kormányzásáról) azt olvashatjuk: „*regnum non est propter regem, sed rex propter regnum*”, azaz nem a királyság van a királyért, hanem a király az országért. Az ország, a *communitas regni* érdekei megjelennek a városokról, a piacról, az értékről vallott felfogásban is. A katolicizmus történetében még a modern korban is nagy szerepet nyert „*iustum pretium*” elv számára nemcsak azt jelentette, hogy a dolgok csak értékükön cserélhetnek gazdát, hanem újszövetségi alapokon azt is, hogy a munkás is jogosult az ő bérére. Amikor Szent Erzsébet szolgálóinak valóságában az szerepel, hogy úrnőjük „a jogosnál kisebb keresetet” kapott az altenburgi kolostortól, valójában a szent tamási „*iustum pretium*” elv sérült, még akkor is, ha az elvet a tudós teológus csak évtizedekkel később fogalmazza meg.

Szent Erzsébet 19. századi életrajzírója, Charles de Montalembert a monostor és Erzsébet történetét a fonással kapcsolatban fordítva ismeri, mint a szentté avatási akták. Nemcsak azt írta, hogy Erzsébet csak a gyapjú fonásához értett, a lennel még nem tudott bánni (a lenvászonból egyébként előkelőbb ruházat készült, mint a gyapjúsövetből), hanem azt is, hogy időnként több pénzt kapott az apácáktól, mint amennyi járt. Erzsébet, ha valami miatt nem tudta elvégezni a munkát, nemcsak a gyapjút küldte vissza, hanem a pénzt is, „nehogy azzal vádolják, hogy több pénzhez jutott jogos járandóságánál”. A *iustum pretium* bibliai elvét tehát tudós professzorok érvelése nélkül is kötelezőnek érezte magára nézve.

Erzsébet természetesen aligha érdeklődött a politikában zajló viták iránt. A thüringiai fejedelem feleségeként azonban őt is érintette a német császár és a tartományurak közötti kapcsolat. II. Frigyes szicíliai királyként és a pápával a főhatalomért küzdő imperatorként különös viszonyt alakított ki a német fejedelmekkel, köztük Thüringiai Lajos tartománygróffal is. E viszonyt meghatározó rende-

letei még Erzsébet életében születtek. Az egyik a *Confoederatio cum principibus ecclesiasticis* (Szövetség az egyházi fejedelmekkel) 1220-ban, a másik a világi tartományurakkal már Lajos halála után, 1231-ben (*Statutum in favorem principum*) /A fejedelmek kedvezményére vonatkozó rendelet/. Az egyháziakkal kötött szövetségben a császár lemondott arról a jogáról, hogy a végrendelet nélkül elhalt egyházfejedelem hagyatékát az uralkodó örökli, de a regáliákat is a prelatok kezére adta. A Statutumban e kedvezményeket a mágnásoknak is biztosította, és lemondott a megüresedett hűbértokok császárra háramlásáról. Az egyházi és világi fejedelmek e privilégiumok által „*domini terrae*” lettek, azaz territoriumukban élvezték a „*plenitudo potestatis*”. Az 1231. évi statutum még azt is elrendelte, hogy törvényeket a fejedelmek akkor alkothatnak, ha megszerzték tartományuk előkelőinek beleegyezését. A német tartományurak más országok királyaihoz hasonló jogosultságokat szereztek, s így a rendek is tartományi szinten szerveződtek. Erzsébet magatartása azért is volt érthetetlen, mert egy tartományúr feleségeként királynőként kellett volna viselkednie, holott Lajos édesanyja, Zsófia szerint úgy viselkedett, mint egy szolgálólány.

A 13. század azonban nem a demográfiai fellendülés, az agár- és kézműipari forradalom, a társadalom és a politika kezdődő átalakulása, hanem a skolasztika diadala és a koldulórendek átütő sikere miatt volt a fény százada, a keresztény világ legteljesebb és legfényesebb korszaka. A skolasztika a művelődés minden területén a nagy szintézisek, összefoglalások időszaka, bár megkezdődött már az előző századokban, és folytatódott a 14.-ben is, igazi virágkorát a 13. században élte. Európa hosszú útkeresés után ekkor talált igazi önmagára, nem utánoz, hanem eredetit alkot. Megoldja a kereszténység legnagyobb problémáját, a hit (*fides*) és a tudás (*ratio*) összeegyeztetését. A század legnagyobb teológus filozófusa, Aquinói Tamás úgy vélte, a hit és a tudás nem mondhat ellent egymásnak, mert mindkettő fénye Istentől ered. A fény egyébként meghatározó szerepet játszott a keresztény tanításokban. Már a niceai-konstantinápolyi hitvallásban Krisztus úgy szerepel, mint Isten az Istentől, világosság a világosságtól. A nagy-szombati liturgiában, amely leginkább megőrizte az őskeresztény elemeket, Krisztus feltámadásának az új tűz mellett az új fény (*lumen Christi*) a legfőbb szimbóluma. Aquinói Tamásnak a mai liturgiában is szereplő úrnapi szekvenciájában (*Lauda Simon Salvatorem*) is az új húsvétban „*noctem lux eliminat*” (az éjszakát elűzi a fény). Tamás azt is felismerte, hogy a teremtett világ, azaz a természet, amely a filozófia tárgyát képezi, hozzásegíthet az isteni kinyilatkoztatás megértéséhez.. Ahogyan ugyanis az isteni kegyelem nem törli el, hanem tökéletesíti a természetet (*cum enim gratia non tollat naturam, sed perficiat*), úgy tételezi föl és tökéletesíti a hit az értelmet. A „*ratio fide illustrata*”, azaz a hit által megvilágosított ész többre képes az egyszerű megismerésnél. Az értelmet kiteljesítő hit maga is a megismerés gyakorlása.

A század másik óriása Szent Bonaventura, aki Aquinói Tamás jó barátja és a párizsi egyetemen a másik teológiai tanszék vezetője volt, a misztikus hagyomá-

nyok folytatójaként más oldalról közelítette a kereszténység alapkérdéseit. Nem tartotta elégségesnek a hit és a tudás összekapcsolását, ha a hit fénye nem sugározza be a tudás egész területét. Azt vallotta, bármilyen nagy dolgokra képes is az értelem, óvakodni kell attól a feltételezéstől, hogy a ráció révén megérthetjük a megérthetlent. A tudomány szeretet nélkül, a megértés alázatosság nélkül, a tanulás az isteni kegyelem nélkül keveset ér. Az egyszerű hitből a belső szemlélődéssel hamarabb eljuthat a lélek az abszolút értékek megragadásához, mint a tudás segítségével. Az extázis koronázza meg azt az utat, a deificatiót, amelynek végkifejlete a misztikus élmény, az Istennel való egyesülés, Isten megszületése a lélekben. Ezt az utat írja le Bonaventura fő művében az „Itinerarium mentis in Deo”-ban (A lélek zárandokútja Istenhez). A dominikánus Aquinói Tamás és a franciskánus Bonaventura két csillaga a 13. században diadalutat járt két koldulórendnek.

Ezek a koldulórendek aligha értek volna el átütő sikereket, ha az egyház a 12. század utolsó harmadában elsősorban a felsőpapság életmódja miatt nem került volna válságba. A később eretneknek nyilvánított mozgalmak: a valdensesk vagy lyoni szegények, a katarok, illetve a két mozgalmat Dél-Franciaországban egyesítő albigenseseknek nevezett mozgalom tagjai, a flandriai beginák, az észak-itáliai humiliatusoknak nevezett közösségek tagjai az evangéliumi szegénységet kérték számon koruk egyházán. Joachimus de Floris úgy vélte, hogy az Atya és a Fiú korszaka után el kell következni a Szentlélek időszakának, amelyben mindenkinek szerzetesként, a Lélek szerint evangéliumi szegénységben kell majd élnie. E válság megoldásában fontos szerepe volt III. Ince pápának, aki a beginák és a humiliatusok visszafogadásával, sőt a katarok egy részének „megtérítésével” létjogosultságot biztosított az evangéliumi szegénység eszméjének az egyházon belül is. Ugyanakkor kíméletlen harcot hirdetett a „megátalkodott” eretneknek, az albigensesk ellen, s 1215-ben a IV. lateráni zsinat eretnekké nyilvánította Joachimus de Floris tanításait is. Ez a helyzet teremtett esélyt Assisi Ferenc korábban gyanakvással fogadott „kisebb testvéreinek” is arra, hogy tevékenységüket az egyházon belül és nem azon kívül fejthetik ki. Ferenc Isten minden teremtményében testvérét tisztelte, a keresztény tanítás lényegének az egymástól elválaszthatatlan Isten és ember szeretetét tartotta. Ez a karitás nyilvánult meg vagyónának szétosztogatásában, s abban, hogy ordóvá szervezett követői (Ordo Fratrum Minorum) fogadalmat tettek a „szent szegénységre”, és a szegények és elesettek támogatására. A rend tagjai élmüket és ruhájukat is koldulással szerezték meg. A társadalmi bajok gyökerét a szegények és a gazdagok ellentétének végletes kiéleződésében látta, s ahhoz, hogy Krisztushoz méltó életet élhessen, a szegénységet magasabbrendű értéknek tartotta a javak birtoklásánál. Celanoi Tamás, első életrajzírója mondta róla, hogy „keze mindig kész volt az alamizsnálkodásra. És mivel maga volt a megtestesült alázatosság, mindig szelídséget tanúsított mindenki iránt, és bölcsen alkalmazkodott mások szokásaihoz.” Másik életrajzírója,

Szent Bonaventura azt írta róla, hogy a lélek heve alakította a megfeszített Krisztushoz, ezért is nyerte el a stigmákat, Krisztus sebhelyeit.

A másik rendalapító, Domonkos követői is szegénységi fogadalmat tettek, és koldulással tartották fenn magukat, de fő feladatuknak az igehirdetést tartották, hogy az evangéliumi tanítás torzulás nélkül juthasson el a hívőkhöz. Ezért nevezték magukat prédikáló testvéreknek (Ordo Fratrum Predicatorum). Mindkét kolduló rend hihetetlen gyorsasággal terjedt el a 13. századi Európában. Megszülettek mindkét rend női válfajai, sőt az u.n. terciáriusok, a harmadrendiek is, olyan világiak, akik magukévá tették a rend célkitűzéseit, de nem tettek szerzetesi fogadalmat. A 13. század derekára, miként azt Klaniczay Gábor joggal állapította meg, a kolduló rendek lettek az európai városok, egyetemek, de időnként a fejedelmi udvarok vallási életének, kultúrájának, sőt politikájának meghatározói. A városok voltak a legjobb terepei az igehirdetésnek, a koldulásnak, de az alamizsnaosztásnak is (Ismeretes le Goff elmélete arról, hogy a városi lét legfontosabb mércéje, hogy az adott település hány kolduló rendet tud eltartani). A század II. Frigyes mellett meghatározó uralkodója, IX. (Szent) Lajos francia politikáját is erősen befolyásolták a kolduló rendi ideálok. E hatást tapasztalhatjuk Lajos thüringiai tartománygróf udvarában, Szent Erzsébet életében is. Az 1220-as években lett Erzsébet gyóntatója egy Rodeger nevű franciskánus szerzetes, aki bizonyára megismertette Assisi Ferenc eszméivel a jótékonyagra és a misztikára korábban is hajlamos hercegnőt. Később ugyan Marburgi Konrád lett a gyóntatója és lelki vezetője, aki nem tartozott a ferencesekhez, de a koldulórendi eszményeket ébren tartotta Erzsébetben. Charles Montalembert szerint „mindaz, amit Ferencről hallott, lángra lobbantotta benne a szeretet tüzét, és ellenállhatatlan vágyat ébresztett, hogy kövesse nagyszerű példáját, hiszen Ferenc rendelkezett mindazon erényekkel, amelyeket Erzsébet olyan nagyra értékelt”. A karitást, az alázatosságot, szelidséget és az alamizsnálkodást Erzsébet is a legfőbb erények között tartotta számon és naponta gyakorolta, és Ferenchez hasonlóan az üdvösség útján a krisztusi szegénységet értékesebbnek tartotta a vagyonnál. A modern tudomány Erzsébetet ugyanúgy, mint a kolduló rendek szentjeit, ahhoz a csoporthoz tartozónak számítja, akiket a Krisztus követésének (sequela Christi) ideálja vezetett. Aligha véletlen, hogy az özvegy Erzsébet által alapított marburgi leprakórházat Ferencről nevezték el. Erzsébet gyors oltárra emelését is befolyásolhatta, hogy IX. Gergely már bíboros korában is híve és pártfogója volt Szent Ferencnek.

Klaniczay Gábor joggal állapítja meg, hogy Szent Erzsébet példája népszerűvé tette ezt a koldulórendi – hercegnői életideált. Nemcsak unokahúgai (Kinga /Kunigunda/, Jolán, Margit) követték példáját, de Szalóme, öccsének felesége, s a nála idősebb sziléziai Szent Hedvig és a csehországi Szent Ágnes is. A fény évszázada a nyugati egyházban is megerősítette a Keleten már évszázadok óta élénk Mária-tiszteletet, az Istenanya kultusza új színben láttatta a Krisztus-

követő kortárs nőket is, akiknek szentségi vonásait ugyanúgy, mint Erzsébetét, az egyház vezetői is elismerték.

Irodalom

- ANGI JÁNOS–BARTA JÁNOS–BARÁNY ATTILA–OROSZ ISTVÁN–PAPP IMRE–PÓSÁN LÁSZLÓ: Európa az érett és kései középkorban. Debrecen, 2001.
- CELÁNÓI TAMÁS: Életrajzai Szent Ferencről. Újvidék–Szeged–Csíksomlyó, 1993.
- DUBY, GEORGES: A katedrálisok kora: művészet és társadalom, 980–1420. Budapest, é. n.
- DUBY, GEORGES–MANDROU, ROBERT: Histoire de la civilisation française. Tome I. Paris, 1968.
- GIMPEL, JEAN: La révolution industrielle du Moyen Age. H. n. 1975.
- J. HORVÁTH TAMÁS–SZABÓ IRÉN: Magyarország virága: 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Budapest, 2006.
- JAKSCHE, GERALD: Die heilige Elisabeth ihr Leben, ihr Wirken, ihre Zeit. Leipzig, é. n.
- JEDIN, HUBERT: A zsinatok története. Budapest, 1998.
- SZ. JÓNÁS ILONA: Árpád-házi Szent Erzsébet. Budapest, 1986.
- KATUS LÁSZLÓ: A középkor története. Budapest, 2000.
- KLANICZAY GÁBOR: Az uralkodók szentsége a középkorban. Budapest, 2000.
- KLANICZAY GÁBOR: Holy Rules and Blessed Princessess. Oxford, 2002.
- KLANICZAY GÁBOR szerk.: Európa ezer éve: a középkor. I–II. köt. Budapest, 2004.
- LE GOFF, JACQUES: Assisi Szent Ferenc. Budapest, 2002.
- LE GOFF, JACQUES: Das Hochmittelalter (Fischer Weltgeschichte) 11. Band. Frankfurt am Main, 1965.
- LE GOFF, JACQUES: Az értelmiség a középkorban. Budapest, 1979.
- LE GOFF, JACQUES: Der Mensch des Mittelalters Essen, 2004.
- MONTALEMBERT, CHARLES: Árpád-házi Szent Erzsébet élete. Budapest, é. n.
- PERNOUD, REGINE: Die heiligen im Mittelalter. München, 1995.
- WEHR, GERHARD: Europäische Mystic. Wiesbaden, é. n.

Sz. Jónás Ilona

Árpád-házi Szent Erzsébet három legendája

„A szentek élete konkrét megvalósítása az evangéliumi szellemnek, az evangéliumi eszmének és a legenda azáltal, hogy ezt a fenséges ideált érzékelhetővé teszi, ezáltal a legenda éppúgy, mint minden költészet, a valóság magasabb fokát juttatja kifejezésre, mint maga a történet.”¹

Szent Erzsébet alakját az utókor gyönyörű legendákba öltöztette. Az életéről szóló prózai vagy verses írások, prédikációk, himnuszok, ezekben a legendákban ünneplik, ezek lettek ikonográfiájának is legfőbb témái. Ezért is írta Hauck német egyháztörténetében Erzsébettel kapcsolatban, hogy „...amit tudunk róla, amit megpillanthatunk életéből, nem a valóság, csupán az a kép, amelyet, mintegy színes üvegen át láttatnak róla”.² Mégis, ezek a legendák azok, amelyek a leghívebben közvetítették tetteinek valóságos értékeit, amelyek századokon át fenntartották életének példáját, s ezeknek az erzsébeti cselekedeteknek mindenkori szükségességét és igényét.

E kegyes cselekedetekhez fűződő három legendát szeretném felidézni, amelyek pontosan fogalmazzák meg azok valódi jelentőségét, jelezve Erzsébet szentségének kiteljesedését.

1. A gyermek Erzsébet a tilalmak ellenére egy téli napon élelmet vitt titokban a koldusoknak. Apja meglátva őt, megkérdezte, mit rejteget ruhájában, mire a gyermek azt felelte, rózsákat. A hitetlenkedő apa a feltárt kötényben a téli idő ellenére friss rózsákat talált. A rózsacsoda a gyermekkor legendájaként került az életrajzokba, mégis Erzsébet egész életének, tetteinek szimbóluma, ikonográfiájának egyik fő témája lett. Őlében rózsákkal, ifjú hercegnőként ábrázolja Lorenzetti Trónoló Madonna című képén, Mária jobbán, Szent Katalin párjaként, ugyancsak a perugiai Szent Katalin templom fali képén, ifjú feleségként tárja ki rózsákkal teli kötényét a várból kilépő férje és kísérete előtt. Hosszan sorolhatnánk a nagyszámú hasonló ábrázolásait, különösen az újabb koriakat, amelyek a szent attribútumaként van jelen.

A rózsza már az ókorban is szimbolikus értelmeket hordozott. A szépség, az ifjúság, a szeretet jelképe, a középkorban tovább gazdagodott. Petrus Mora,

1 *Delahaye, H.*, Les legendes hagiographiques. Bruxelles, 1906. 259–260.

2 *Hauck A.*, Kirchengeschichte Deutschlands, Lipcse, 1913. t. IV. 924.

Capua püspöke, kertjének rózsáit szemlélve így elmélkedett: „A rózsák a mártírok vagy a szüzek vérét jelképezik. Ha pirosak, azok vérét, akik meghaltak a hitért, ha fehérek, a szüzi tisztaságot. A rózsza tövisek közt születik, mint a mártírok az eretnekek és a hóhérok között, vagy mint a tiszta szűz ragyog az igazságtalanság, a gonoszság, a méltánytalanság között.”³

A szegényeknek, éhezőknek ételmet adó, a betegeket ápoló, a nyomorultakat szeretettel vigasztaló Erzsébet tetteit egész életén át a rosszindulat tövisei között gyakorolta. Erről tanúskodnak a kanonizálási eljárás során a környezetében élők tanúskodásai. A „négy szolgálójának” a vallomását tartalmazó, úgynevezett „Libellus” Erzsébet életére vonatkozó alapvető forrás.⁴ Gyermekkori játszótársa, Guda vallomásában így emlékezik: „A kiskorúság állapotában pedig számos sérelmet és ellenszenvet viselt el a titkos és befolyásos udvari népek részéről, akiknek gondjaira bízva nevelkedett. Mindezekben a szó- és tettebeli keserű sérelmekben és csúfolódásokban, amelyeket vallásosságának irigylői ellene elkövettek, akik már zsenge korától meglévő jó természetére és tisztességére s erényére testi fejlődésének megindulásától kezdve irigyek voltak, türelmében egyedül Istent tekintette menedékének és reményének.”⁵ Hasonlóképpen vall udvarhölgye, Ysentrud: „Csecsemő korától kezdve pedig egészen addig, amíg élete utolsó napja el nem jött, gyakran volt kitéve sokak támadásának, és amint ő az időleges dolgokon tapodva megvetette a világot, úgy a világ is üldözni látszott őt.”⁶ Az Erzsébetet ért sérelmek, rosszindulatú bántások végigkísérték hercegnői életében éppúgy, mint özvegysege idejében. Az 1225–26-os nagy thüringiai éhínség idején, férjének itáliai tartózkodása alatt a naponta tömegével érkező inaségesek számára „a saját csűrjeiben összegyűjtött gabonát a szegényeknek kiosztotta, naponta annyit adva, amennyi fenntartásukhoz szükséges volt. És amennyit csak ő adott, az az isteni gondviselés erejéből mindenkinek elegendő volt aznapra.”⁷ Szokatlan bőkezűsége miatt panaszt tett ellene hazatérő férjének felháborodott intendánsa, miszerint a hercegnő kiürítette a hercegi raktárakat, veszélyeztetve az udvar ellátását. Özvegyként a hozományként kapott összeget szétosztotta a szegények között. „Ezenfelül minden megmaradt ékszerét, amit még atyja, a magyar király házából hozott, számos ezüst és arany edényt, sok és értékes arannyal átszőtt selyem fátylat és bőséges aranyból és igen nemes drágakövekből királyi módon nagy művészettel készített ékszereket és mindenét amije csak volt, a szegényeknek osztotta szét, ispotályt létesítve azon a helyen, amelyen ő

3 Rosa *alphabetica*. *Spicilegium Solesmense* Paris L–IV. 1852–58. t. III. 489.

4 *Huyskens A.*, *Der sogenannte Libellus de dictis quatuor ancilarum St. Elisabeth confectus*. München, 1911; Magyar fordítás in: *Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről*. Szerk.: Horváth Tamás–Szabó Irén. Budapest, 2001. 145–180. (A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozunk.)

5 I. m. 149.

6 I. m. 167.

7 I. m. 156.

igen szegényként alázatosan a betegeknek szolgált, és saját személyét felajánlva és átadva szolgálai módon tett eleget a szegények örökös szolgálatának, akiknek javára mindenét, amije csak volt, már korábban kiosztotta. A környező földbirtokosok részéről pedig megvetést, káromlást és nagy gúnyt kellett elviselnie, úgy, hogy rokonai nem akartak szóba állni vele, de még látni sem kívánták, butának és gyengeelméjűnek tartván őt, amiért elvetette a világ gazdagságát.⁸ Erzsébet a sérelmeket mindenkor békével és vidám szívvel viselte: „A szeretet minden cselekedetét lelkének igen nagy vigasságával és változatlan arckifejezéssel hajtotta végre, titokban élvezve a könnyek bőséges kegyelmét.”⁹ Szentté avatási bullája is megemlíti: „szomjúhozva az igazságot testét és lelkét az irgalmas cselekedeteknek adta, az üldözéseket és megaláztatásokat békésen és vidám szívvel viselte”. A pápai bulla mégis ezt a bőkezűséget, mint egyik fő erényét hangsúlyozta: „Ő, boldog asszony, ó csodálatos nő, ó édes Erzsébet, akit Isten gazdagságának neveznek, aki a szegények táplálásáért rászolgált az angyalok kenyerére”.¹⁰

Temesvári Pelbárt Rosariumában a virágokról és tulajdonságaikról szóló 6. fejezetben így ír: „Miért jelöljük virágokkal a vértanúkat s a hős szenvedőket? Halld csak az Ecclesiasticus szavait. Hallatok, engem, úgymond isteni nemzedék, Lyra szerint Krisztus tanítványai, akik Krisztus vérszerzésének gyümölcsei vagytok s mint a vízfolyások, azaz a kegyelem mellé ültetett rózsák, nyíljatok ki, ti. jócselekedetekben, a szenvedések tűrésében. Gondolnunk kell arra, hogy a rózsának az Isten jóságából ráruházott sok jó tulajdonsága van. Először is a rózsza a színeknek, ti. a fehérnek és a pirosnak ékességében pompázik, ezért joggal hívják a virágok virágának. Jelenti tehát a tisztaság szépségét s a szeretet lángolását, amely főleg a vértanúknak van meg, akik vérük bíborában égtek, de főleg Krisztusban. Másodszor a rózsának édes illata van, éppen így a szeretet s a tisztaság gyönyörködteti Krisztust és az angyalokat.”¹¹ Erzsébet, az ifjú hercegnő, ölében rózsákkal ezt a szépséget, jóságot, lángoló istenszeretetet jelképezi. „Salve rosa pietatis”, köszönti egyik himnusza. A 16. századi spanyol költő, Pérez Guzman versében „Szűz Mária kertjének legszebb, legillatosabb rózsájaként” ünnepli.¹²

2. Szent Erzsébet életének második szakaszához, boldog hercegnői életéhez fűződik a köpenycsoda története. Egy alkalommal előkelő vendégek érkeztek a thüringiai udvarba, s látni kívánták a jámborságáról híres hercegnőt. Lajos tartományi gróf többszöri üzenetére sem tud azonban felesége megjelenni, mert minden alkalmas ruháját a szegényeknek adta. Cellájában imádkozva hirtelen Is-

8 I. m. 164.

9 I. m. 158.

10 IX. Gergely szentté avatási bullája, in: Magyarország virága, 184–185.

11 Aureum Rosarium Theologiae. 6. De floribus et proprietate eorum. Temesvári Pelbárt Műveiből. Vál. Brisits Fr. Budapest, 1934. Magyar Irodalmi Ritkaságok 6. 160–161.

12 *Gabriel Asztrik*, Szent Erzsébet magyarsága nyugati szemmel. In: Regnum, 1937; *Uő*: Szent Erzsébet tisztelete a középkori Spanyolországban. Pécs, 1947. 7.; *Bubno H., Fernán Pérez de Guzmán*, Árpád-házi Szent Erzsébet himnusza. In: Studia Caroliensia 2005. 4. sz. 55–74.

ten angyala jelenik meg, ékes köpenyt és drágakövekkel kirakott aranykoronát hoz számára, amit magára öltve, mindenki csodálatát váltja ki, a vendégek „elámulának mind közönséggel színének, személyének, szavának és ötözetinek szépségén és ékes voltán”.¹³

Ez a legenda is, miként a rózsacsoda, Erzsébet karitatív cselekedeteiről szól. Nemcsak élelmet adott az éhezőknek, de ruhát is a mezíteleneknek. Ikonográfiája gyakran mutatja, amint a koldusokat felöltözteti. Ysentrud vallomása szerint hercegnő korában együtt font, szőtt vásznakot a szegények, a kórház betegei számára, a halottak betakarására, szöveteket a kolduló barátok ruházatára.¹⁴ Ő maga egyszerű ruhában járt, drága és értékes ruháit eladta, hogy azok árából a szegényeknek élelmet vásároljon. „A gyermekei születése utáni tisztulás alkalmával, az ilyenkor szokásos idő elteltével, amikor más előkelő anyák nagy kíséret pompájával, értékes ruhákban szoktak a templomba menni, ő darócban és mezítláb vonult családjával a távoli templomba a vár nehéz lejtőjén, a durva és köves úton, gyermekét ölében vive, és a Boldogságos Szűz példájára egy gertyával és báránnyal együtt ajánlotta fel az oltáron gyermekét. És rögtön hazatérte után ugyanazt a tunikát és köpenyt, amelyet viselt, valamelyik szegény asszonynak szokta adni. Továbbá a körmenetekben darócban és mezítláb követte a kereszt után haladó menetet, és a stációkon a szentbeszédek alatt a legszegényebb asszonyok közé vegyült.”¹⁵ Férje távollétében özvegyként és szerzetesnőként viselkedett, „gyakran darócba és vezeklő ruhába burkolva testét”. Csak mikor férje érkezéséről tudomást szerzett „ünnepélyesen felékesítette magát, mondván, nem a test gögje miatt, hanem pusztán Istenért kívánok ékes lenni, de illő módon, hogy ne adjak férjemnek lehetőséget a vétkezésre, ha esetleg valami nem tetszenék neki bennem, hanem úgy szeressen engem magamat az Úrban kellő házastársi érzélemmel, hogy attól, aki a házasság törvényét megszentelte, az örök élet jutalmát hasonlóképp várhassuk”.¹⁶

A köpenycsoda rávilágít a női szentség új típusának, a világban, házasságban élő nő szentségének megjelenésére. A 12–13. századi spiritualizmus hullámának egyik igen elterjedt műve a *Speculum Virginum* című értekezés. A munka összeveti a házasság, szüzesség, özvegyesség „gyümölcseit”. A férjes nők harmincszoros, az özvegyek hatvanszoros, a szüzek százszoros termést aratnak.¹⁷ A há-

13 A néma barát megszólal Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. Vál. Madas E. Budapest, 1985. 535.

14 *Libellus*, 155–156.

15 Uo. 155.

16 Uo. 154.

17 *Bernards M.*, „*Speculum Virginum*”. *Geschichte und Seelenleben der Frau im Hochmittelalter*. Köln, 1955.; *Ancelet-Hustache*, A propos du „*Speculum Virginum*” Ascétique et mystique féminine du Haut Moyen Age. In: *Études germaniques* 15. 1960. 152–160.; *Le Bras G.*, Le mariage dans la théologie et le droit de l'église du XIIe au XIIIe s. In: *Cahiers Civilisation Médiévale* 1968/2. 191–202.

zasság szentségének a jelentősége hangsúlyt kap a prédikációkban is. A Kartthauzi Névtelen Szent Erzsébetről szóló beszédének második részében „dicsőséges szent Erzsébet asszonynak házasságában való méltóságos életéről” és a házasság szentségének erényeiről elmélkedik. Ysentrud vallomásának végén pedig ezt olvashatjuk: „sok említésre méltó dolgot tett férje életében, akivel dicséretes házasságban élt. Csodálatos érzülettel szerették egymást kölcsönösen Isten dicséretére és szolgálatára édesen buzdítván és megerősítvén egymást.”¹⁸

A házassági szeretetnek a hagiográfiákban oly ritka említésén kívül a köpeny csoda rámutat az udvari élet szokásaira is. Erzsébetnek gyakran kellett férje oldalán részt vennie ünnepeken, udvari lakomákon, vendégek fogadásán, ahol hercegnői öltözéket, ékszereket viselt. A vallomások szerint ékszereit letette a templomban a mise alatt, fejről levette a koronát ott, ahol Krisztus töviskoronát viselt. Ikonográfiája mégis igen gyakran koronával ábrázolja, jelezve ezzel is származását, hercegnői rangját. A legenda szerint az angyal nemcsak csodálatos köpenyt hozott Erzsébetnek, hanem drágakövekkel ékes aranykoronát is, amelyeket egy névtelen francia szerző verses életrajza szerint e szavakkal nyújtott át: „Vedd magadra ezt az ékes köpenyt, s tedd fejedre a koronát. Király leányához illő a korona viselése, de ezt az égi koronát az örök király küldi neked érdemeidért”. Erzsébet magára ölti a köpenyt, s fejére helyezi a koronát, s belép a vendégek elé. A vers így folytatódik: „Amikor a terembe lépett, mindenki elámult a hölgy ékességén, akit a Szentlélek fénye beragyogott, s oly szép volt, mint a hajnali friss rózsza”.¹⁹

A köpenycsoda, amikor megerősíti Erzsébet jócselekedeteit, a földi és az égi korona szembeállításával a szent erényeinek jutalmazására is utal. Egyik francia nyelvű prózai legendája, utalva Erzsébet királyi születésére, így ír: „oly nemes volt származása, de még magasabbra emelkedett erényei által, ami az egyedül igaz nemesség, mely a lelket ékesíti a jóság és a szentség által”.²⁰

A köpeny védelmet ad a hideg ellen, de egyúttal a pártfogás, az oltalom szimbóluma. Közismert a Mária-oltalom ikonográfiája: a Szűz kitárt köpenye alá menekülők csoportja. Egy legenda szerint Szent Ferenc a pápa kérésére saját köpenyét elküldte Erzsébetnek. A legenda azon túl, hogy Erzsébetet a rend saját szentjeként tisztelte, azt is jelképezte, hogy a köpeny új tulajdonosa oltalmába vette mindazokat, akik gyámolításra szorultak. Így mutatja Liezen-Mayer Sándornak az Esztergomi Keresztény Múzeumban látható képe, amint hercegnői palástját egy koldusasszonyra teríti. A korona a dicsőség szimbóluma. A szent oltárra emeléskor Heisterbachi Cézár beszámolója szerint II. Frigyes császár aranykoronát helyezett ereklyéjére. Ábrázolásai gyakran mutatják a szentet ke-

18 *Libellus*, 159.

19 A verset kiadta *Karl Lajos*, *Vie de Sainte Elisabeth de Hongrie*. In: *Zeitschrift für romanische Philologie* XXXIV., 708–733. (idézett rész 722–723., 290–300. sorok)

20 *Gabriel A.*, i. m. 95.

gyes cselekedetei közben koronával a fején. Így látható a sevillai Hermandad de la Santa Caridadban lévő Murillo képen, a spanyol beginák számára készült, jelenleg a párizsi Bibliothèque Nationale-ban lévő kézirat egyik miniatúráján, ahol fején aranykoronával oszt alamizsnát. Szent Erzsébet koronája nem földi, hanem égi korona, a szentek dicsőségét jelenti. Egy párizsi óráskönyv miniatúráján az égből kinyúló kéz helyez az imádkozó Erzsébet fejére koronát. A bécsi lovagrendi templom oltárképén a Mária ölében lévő Kisjézus maga nyújtja a térdeplő Szent Erzsébetnek a koronát.

3. A leprásról szóló legenda Szent Erzsébet irgalmas cselekedeteinek legmélyebb szimbóluma. A várba érkező, visszataszító leprás beteget Erzsébet saját kezével megfürdeti, bekötözi, s másutt számára már más fekhelyet nem találva, saját férjének ágyába fekteti. Az udvarbeliek felháborodása ezúttal már eléri a tartománygrófot is, aki dühösen ront be ágyasházába. Azonban a takaró alatt „íme az áldott, megfeszült Jézus Krisztus nagy vérbe keverődven fekszik az ágyon. Térdre esve a csoda előtt, megrettenve kérte Isten és felesége bocsánatát, mindenben jóváhagyva tetteit.”²¹

A betegek ápolása, gondozása a legnagyobb alázatot és együttérzést kívánó irgalmas cselekedete volt a hercegnőnek, és ikonográfiájának is leggyakoribb témája lett. Szolgáloi nagy részletességgel számolnak be önfeláldozó könyörületességéről, ahogyan a betegeket szolgálta a várban, vagy az általa alapított kórházakban, ahogy megmosta, bekötözte a fekélyesek sebeit, ahogy szeretettel vigasztalta őket elesettségükben. Tette mindezt környezetének gúnyolódása, méltatlankodása, megvetése és tiltása közepette. A kassai Erzsébet-ciklus egyik képén a vár kertjében egy leprást ápol, mialatt a szolgálok rosszindulatúan nevetnek rajta.

A lepra a kor legfélelmetesebb betegsége volt. Akit megtámadott, menthetetlen lett. A társadalom kivetette, nem folytathatott normális életet, nem bírt többé sem családdal, sem rokonnal, sem barátal. Ha koldulni ment, jelezte útját, hogy az emberek térjenek ki előle. Erzsébet bátran felkereste őket, lemosta, bekente, bekötözte sebeiket, szeretettel vigasztalta őket, „ha valahol leprásokra lelt – vallja Ysentrud –, leült melléjük, vigasztalta és türelemre intette őket, hogy a test sanyarúsága érdemükre váljék. Semmivel sem félt tőlük jobban, mint az épektől, és bőkezűen adott nekik sok mindent”.²² Különösen nagy együttérzéssel volt irántuk marburgi periódusában. Gyóntatója, Marburgi Konrád tilalma ellenére, aki „attól tartott, hogy a leprások betegsége megfertőzi, vagy megrontja nemes törekenységét, ezért távol tartotta őt a velük való foglalkozástól, sebeik megérintésétől és csókolgatásától”, a kórházban lévő egyik leprás asszonyt, „akinek az emberek még a látásától is visszarettentek, Boldog Erzsébet felemelte, és beta-

21 Tihanyi codex, 10.

22 *Libellus*, 158.

karta őt, fekélyét ruháival bekötözte, orvosságokkal gyógyíttatta” vallja Erzsébet nevű szolgálója.²³

Erzsébet korában, a 13. században kezdett kibontakozni az az új szellemiség, amely a leprások iránti könyörületet a legfőbb vallási erények közé emelte. A szenvedőben, a betegben, a legnyomorultabban is az Úr által a saját képmására teremtett embert kívánta látni. A korabeli ferences hagiográfiákban gyakran találkozhatunk a leprás alakjával, aki valójában Krisztust képviseli.²⁴ A Karthauzi Névtelen az isteni szeretetről szóló prédikációjában Szent Erzsébet leprás történetének legendáját veszi példának, amit azzal a konklúzióval zár, „mert valamit a szegényeknek teszünk Urunknak tesszük azt.”²⁵ Szent Erzsébet teljes hittel követte a Szentírás szavait: „Bizony mondom nektek, amit a legkisebb testvéreim közül eggyel is tettetek, velem tettétek”.²⁶ Marburgi kórházában egy ízben „széttépett egy gyolcsleplet, amelyekkel a házakat volt szokás díszíteni, és a megfürdetett betegek alá tette törülközőként és betakarítva őket, így szólt: „milyen jó nekünk, hogy a mi Urunkat így megfürdetjük és betakarjuk”.²⁷ Temesvári Pelbárt Erzsébetéről szóló beszédében így idézi: „Az irgalmasság valamennyi cselekedetét serényen gyakorolta, azért mondogatta, milyen boldogok lehetünk, hogy az Urat így fürdetjük és betakarjuk a szegényekben”.²⁸

A rózsacsodában Isten a gyermek kötényében lévő kenyeret rózsává változtatta, mivel „az áldott menyei királ nem hagyá az ő szerelmes szolgálóleánya beszédét hamisságban”. A köpenycsodában angyalát küldte Erzsébet segítségére, hogy eleget tudjon tenni a feleség kötelezettségének a világ felé. A leprás legendában maga Krisztus jött a szent tetteinek hitelesítésére.

A nyomorultakkal való törődés, az irántuk megnyilvánuló szeretet annak a szellemiségnek felelt meg, amely az ember számára teremtett világban a Teremtő alkotását, az isteni jóság megnyilatkozását látta. Ezt a világot tehát megbecsülni, szeretni kell, minden teremtményével együtt, a földet, virágait, állatait, a csillagos eget, de főleg az embereket, egészen a leprásokig. Segíteni boldogulásukat, örömeiket. Igen szépen fejeződik ki ez a spiritualitás az ismert marburgi alamizsnaosztás egyik történetében. Miután Erzsébet nagyszámú szegényt bőségesen ellátott, sokan éjszakára is a kórház udvarán maradtak. Erzsébet kenyeret osztatott számukra, majd így szólt: „Azt akarjuk, hogy örömük teljes legyen, gyűjtsunk tehát tüzet.” És nagy tüzet gyűjtött, sokak lábát megmosatta és bekenette. És a szegények énekelni kezdtek, és nagyon jó érezték magukat. Ezt hallván Boldog Erzsébet így szólt: „Íme megmondtam nektek, hogy boldoggá kell

23 Uo. 166.

24 Például Guillaume de Saint-Pathus IX. Szent Lajos életrajzában (Vie monseigneur saint Loys ed. Delaborde, Paris, 1899), vagy Toulousei Szent Lajos életében (ASS VIII. 19.)

25 Tihanyi codex, Nyelvméltár t. VI. Budapest, 1877. Kiad. Volf Gy. 10.

26 Mt 25, 40.

27 *Libellus*, 173.

28 *Temesvári Pelbárt*, Válogatott írásai. Szerk. V. Kovács S. Budapest, 1982. 207.

tennünk az embereket.” És maga is együtt örült az örvendezőkkel.”²⁹ A kassai oltárkép leprás legendáját ábrázoló jeleneten az ágyon fekvő keresztre feszített Krisztust rózsák veszik körül.

Amikor megemlékezünk Szent Erzsébetről, benne nemcsak a maga korában kivételes lelki nagysággal bíró személyiséget tisztelünk, aki érzékenyen válaszolt az adott társadalom égető problémáira. Erzsébet egész életével egy olyan új lelkiiséget képviselt, amely az evangéliumi parancs örökérvényű törvényének, az emberszeretet törvényének megvalósítására törekedett. Legendái nemcsak igazolásai, hitelesítései irgalmas cselekedeteinek, de egyfajta felhívást is jelentenek minden idők számára. Mert ezek a cselekedetek szükségesek az emberi élet jobbra tételéhez. Ezt érezte kora életében, halála után a későbbi századok elesettjei, és ezt érezték a másokért mindenkor tenni kész felelősséget érző, jóindulatú emberek. Ennek igénye élteti emlékét napjainkban is.

²⁹ *Libellus*, 171.

Gábor Csilla

**Női szentség, nemzeti szentség.
Szent Erzsébet-prédikációk a 17–18. század fordulóján**

Az árpádházi szentekre vonatkozó korábbi kutatásokból tudjuk, hogy Szent Erzsébet kultikus tisztelete a 13. századtól, jóformán még az 1231-ben bekövetkezett halálát megelőzően elkezdődött: e kultusz forrásait, formáit, kifejezési lehetőségeit ugyancsak elég jól ismerjük, ideértve a liturgikus tisztelet zenei és szöveganyagát is. Már-már evidenciaszámba megy továbbá annak megállapítása, hogy az ő személyében egyszerre jelenítődnek meg a királyi-arisztokratikus szentség és a koldulórendi, sajátosan ferences szentség ideáljai, és hogy e kettős megjelenítéssel hozhatók összefüggésbe a neki szánt speciális patronátusok: ő a ferences harmadrendiek, a koldusok, özvegyek, ártatlanul üldözöttek védőszentje, de igen gyakran őt választják pártfogójuknak a szeretetszolgálat intézményei is. Egyre inkább a figyelem homlokterébe kerül, mégis sok tisztánvalót tartogat e kultusz történelmi alakulása, valamint annak vizsgálata, hogy változó korok változó érdeklődése miképpen rajzolja át vagy milyen új vonásokkal ruházza fel a szent portréját.¹

Jelen előadásban Árpádházi Szent Erzsébet kora újkori tiszteletének, alakja értelmezésének vizsgálatához szeretnék néhány részlettel hozzájárulni. Egy olyan szövegtípusban – a prédikációban – való megjelenésére figyelek, amely a maga tartalmi és retorikai törvényszerűségeiben nem olymódon kötődik a hagiográfiához, mint mondjuk a legenda vagy a verses zsoltosma, azonban befogadja, saját képére és hasonlatosságára alakítva, a szentkultusz által képviselt szövegformákat és persze értékeket. A vizsgált szöveganyag Illyés István, Csete István valamint Gyalogi János Erzsébetről írott prédikációi: kutatásom tehát a 17. század végének és a 18. század első felének prédikációs termésére irányul. Csete István és Gyalogi János között megkísérek majd szerzőségi viszonylatot

1 Néhány tétel a szinte beláthatatlanul gazdag irodalomból: *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige*, hrsg. von d. Philipps-Univ. Marburg in Verbiddubg mit d. Hess. Landesamt für geschichtl. Landeskunde, Marburg, 1981; *Sz. Jónás Ilona*, Árpád-házi Szent Erzsébet, Bp., 1997; *Magyar Zoltán*, Árpád-házi Szent Erzsébet: Történelem, kultusz, kultúrtörténet, Bp., 2007. A kultusz liturgikus vonatkozásaihoz: *Dobszay László*, Az ország patrónusainak liturgikus tisztelete a középkori zsolozsmazenében, elérhetősége a világhálón: <http://www.magyarzenetortenet.hu/ol/olakgr03.doc>. *Bubnó Hedvig*, Fernán Péterz Guzmán Árpád-házi Szent Erzsébet himnusza, *Studia Caroliensia*, 2005/4, 55–74.

kat is tisztázni: a látszólag filológiai jellegű vizsgálódás egyúttal a prédikáció használati módját, valamint a szerzői „identitás” 18. századi jellegzetességeit is érinti.

Kérdéseim pedig a következők: mi történik a szent alakjával a prédikációban? Hogyan formálja (színezi vagy sematizálja) azt a történeti figurát, akit a legendákból és csodaelbeszélésekből kinyert, milyen funkciót szán neki a prédikációs helyzetben és a befogadók ismeretében, továbbá vannak-e vajon az ilyenfajta átrajzolásoknak „korszakspecifikus” jegyei?

Kora újkori prédikációelméletek a szentek ünnepeiről

A kérdésfelvetés annál indokoltabb, mivel hasonló problémákkal a kora újkori homiletikai gondolkodás is foglalkozott. A domonkosrendi Ludovicus Granatensis (1505–1588) egyházi szónoklattana fajsúlyos szónoki feladatoként jelöli meg a szentek erényeinek dicséretét oly módon, hogy az ismeretközlés mellett a hívek lelkében vágyat ébresszen a bemutatott példa követésére.² Az elvi iránymutatás után konkrét segítséget is nyújt, megnevezve az *eloquentia* azon eszközeit, amelyek segítségével a hallgatóság megindításának feladata (*movere*) teljesíthető,³ illetve beszédmintákkal is szemlélteti, valamint az egyházatyák prédikációs gyakorlatára utalva taglalja a szentek *laudatio*jának lehetőségeit.⁴

A szentek dicséretének témája Granatensisnél természetesen a bemutató beszédnemmel (*genus demonstrativum*) kapcsolatosan jelenik meg, jóllehet fontosnak tartja Szent Basiliusra hivatkozva azt is hangsúlyozni, hogy a szentek dicséretére alkalmas beszédnem egyáltalán nem engedelmeskedik az antik dicsőítő beszédek törvényeinek.⁵ Arra az esetre pedig, ha valamely szónok nem lett volna képes tökéletesen elsajátítani a nap szentjének lelkületét, és emiatt terhes és nehéz lenne számára méltó és hiteles módon előadni a dicsérő beszédet, a napi evangélium szokásos módon történő kifejtését, majd a beszéd végén az ünnepelt szent erényeinek applikatív, de tömör bemutatását ajánlja.⁶

Granatensis gyakorlatias megközelítésétől kissé eltérő szemléletben szerepel a téma a jezsuita elméletírónál, Carolus Regiusnál (1540–1612), aki ezt a beszédnemet *genus exornativum*nak nevezi, és – a homiletikai kérdést lelkiségteo-

2 „non enim haec praecipue agimus, vt eos sanctissimos fuisse doceamus: sed vt vitam nostram ad eorum normam effingere studeamus” (*Ludovicus Granatensis, Rhetorica ecclesiastica, siue, de ratione concionandi, libri sex, Köln, 1611, 250.*). Az itt és alább említendő katolikus homiletikák részletei magyar fordításban: *Retorikák a barokk korból, vál., szerk., záró tanulmány Bitskey István, Debrecen, 2003.*

3 A jelentősebb eljárások: *amplificatio, sermocinatio* (GRANATENSIS, i. m., 251–253.).

4 *Granatensis*, i. m., 254–260.

5 „At iuxta D. Basilij sententiam, laudes Sanctorum nequaquam encomiorum legibus seruiunt” (*Granatensis*, i. m., 250.).

6 *Granatensis*, i. m., 260.

lógiai összefüggésbe ágyazva – a legmegfelelőbb beszéd típusnak jelenti ki azon hallgatók számára, akik a lelki életben jelentős haladást tettek, vagyis az egyesülés és a megvilágosodás útján járnak (*via unitiva, via illuminativa*),⁷ mivel a szentek példája és dicsérete számukra az előírással és buzdítással egyenlő.⁸ A szentek dicséretének alkalmas eszközei tekintetében Regius is utal Basilius és más egyházatyák nyomán a beszéd típusnak a klasszikusétól eltérő viselkedésére: miközben szükségtelennek, olykor éppen ártalmasnak minősíti az *encomium* antik közhelyeit, a szülők, ősök, szülőföld, nemzetség, tehetőség, barátok, tisztségek, hatalom, neveltetés stb. említését, az erények között mindezekről a javakról és előnyökről való lemondás készségét írja elő kiemelendőnek. A teológiai–morális szempont így alakít ki egy új retorikai–homiletikai normát a *locusok* tanában.⁹

Illyés István Szent Erzsébetről: a „historiázás” dicsérete

A csíkszentgyörgyi származású, a történelmi Magyarország számos településén megfordult, nagy terjedelmű írott életművet hátrahagyó egyházi író hitszónoki „specialitása” a szentek tiszteletére írott beszédek termelése. Maga is ebből a szempontból helyezi el magát a Telegdi Miklós–Káldi György–Pázmány Péter prédikációtörténeti sor végén, amikor arról beszél, hogy az általuk kiadott tomosok már csupán „aprób szerű *quantitás*ban” érhetők el, főként pedig amikor megemlíti, hogy a magyar egyháznak „némelly *tulajdon üllő-ünnepi*-is vannak, mellyekre más külső országbéliektől irt könyvekben predikacziokat nem igen, ’s némellyekre pedig nem-is találunk.”¹⁰ Az ilyen ünnepekre – nyilván a magyarországi szentek emléknappairól van szó –, a használati, kombinációs lehetőségek gyarapítása céljából,¹¹ két-két beszédet is ígér. Bizonyára ez a megfontolás is

7 A patrisztikus eredetű, a középkorban igen népszerű hármasságra számos spirituális mű épül a középkorban és kora újkorban egyaránt: az elterjedt felosztás szerint a megtisztulás útja (*via purgativa*) a vétkek megbánását és a jó útra térést jelenti, a megvilágosodásé (*via illuminativa*) a megbocsátott bűnökért való hálaadást, valamint a kapott jótéteményeknek a megvilágított értelem fényénél való vizsgálatát, míg az egyesülés útja (*via unitiva*) a Jegyeshez fordulással és a szeretet lángjának minden érzékelhető, elképzelhető és felfogható fölé emelkedésével jellemezhető.

8 „Genus hoc videtur maxime ad viam Vnitivam, ... ad viam illuminativam quia Sanctorum exempla, & laudes praecepta sunt & exhortationes aliorum” (Regius, i. m., 284.).

9 „Solent Rhetores proponere plures locos laudum, cuiusmodi sunt parentes, maiores, patria, genus, amici, honores, potentia, educatio ... Sed noster Orator non his locis astringitur, & aliquos vix etiam attingere debet ... Potius nostros Sanctos celebrare solemus ex contemptu opum, dignitatum, honorum, nobilitatis, & aliarum similium rerum” (Regius, i. m., 285.).

10 Illyés István, *SERTUM SANCTORUM. A’ DICSŐÜLT SZENTEK Dicsiretinek jó illatú virágiból kötött Koszorú*, I., Nagyszombat, 1708, 1v.

11 Beszédeinek használati lehetőségeiről Tasi Réka, „Ha pedig immár kívánnátok tudni...” Illyés István prédikációskötetének használati lehetőségei = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban, szerk. Bitskey István (Studia Litteraria XLI), Debrecen, 2003, 168–177.

szerepet játszhatott abban, hogy mindkét prédikációs kötet¹² túlnyomórészt a szentek ünnepeire szánt beszédeket tartalmaz, a magyar vagy magyarországi szentek ünnepeire kettőt-kettőt.

A 17. század első felének visszafogott, alig vagy egyáltalán nem tematizált nemzeti tájékozódása főképpen az Árpádházi szent királyokról, de a szent politikamentes életútját figyelembe véve a Szent Erzsébetről szóló beszédekben is említésre méltó hangsúlyokat kap, a történelmi és dinasztikus összefüggések szerepeltetése okán. A Tübingiába szakadt magyar örgrófnét ünneplő két prédikáció a műfaj két típusába sorolható: az első biografikus jellegű, míg a második egyetlen témára szorító, a „főhősnő” özvegyi állapotával összefüggésbe hozható erényeket és értékeket elviekben taglaló, majd a tanítást Erzsébetre vonatkozó *sermo*.¹³

Mindazonáltal az életrajzt előnyben részesítő első beszéd is megfelel a prédikációs alaphelyzetnek: nemcsak közli a perikópát (amely Jézus mennyország-hasonlatainak egyik mondata: „Inventa una pretiosa margarita, ... emit eam”, Mt 13,36), hanem szövegszerűen kapcsolódik is hozzá, majd, jóllehet a kronológia mentén, de mégiscsak a prédikációs hagyománynak (és a homiletikai előírásoknak) megfelelően tagolja a szöveget. Íme a *propositio*: Erzsébet a világi rangot, hiúságot megvetve nyerte el a hármaskoronát, következésképpen: „En-is azért, ennek alkalmatosságával, *szóllok ma a' Szent Erzsébet Asszony hármaskoronájáról, az-az; tiszta Szüzeségének, Házassági tisztaságának és igaz özvegyiségének koronáiról.*”¹⁴ A folytatás pedig az ígéretnek megfelelően a szent e háromféle életállapotban megmutatkozó erényeinek bemutatása és magasztalása: sok-sok jólismert epizód redukált formában való elbeszélése, a margón pedig csupa, a középkori legendárium közléseire támaszkodó másodlagos, nem csupán hagiográfiai forrás: Bonfini *Decasai* többször is előfordulnak, akár csak az ünnepi szolozsma *lectiói* vagy Jacobus Montanus 1511-ben Deventerben megjelent életrajza, a *Vita illustris ac Divae Elisabeth Hungarorum regis filiae*. A különlegességek rendjén érdemes megemlíteni egy többször is jelzett forrását: a spanyol író és drámaíróról, Alonso de Villegasról (1534–1615) van szó, akinek szentéletrajzait *Flos sanctorum* címmel öt kötetben adták ki,¹⁵ és akinek kompilációjára hi-

12 A másik tomos: *Ilyés István*, Fasciculus Miscellaneus. Az-az, Némely ünnepi sollennitásokra, s' egyéb olykor adatott külömbféle alkalmatosságokra készítettett, es kötésekre foglaltatott Egynehány prédikációk, Nagyszombat, 1710.

13 *Ilyés* 1708, II., 183–192; ill. 192–201.

14 *Ilyés* 1708, II., 184–185. Ez a fajta szövegtagolás persze nem újszerű, ebben a rendben tárgyalja, majd összegzi Erzsébet életútját a Karthausi Névtelen (*A néma barát megszólal: Válogatás a Karthausi Névtelen beszédeiből*, vál., szöveggond., s.a.r. Madas Edit, Bp., 1985, 539.), de erre a sémára épülnek a szent életének középkori forrásai is.

15 A számtalan kora újkori Erzsébet-életrajz között nem könnyű eligazodni – Ortrud Reber csak a 16. század végéig 116 önálló hagiográfiai alkotást számlál össze. Villegas műve egyébként Ilyés András szentéletrajzainak is forrásául szolgál. (Ortrud Reber, *Die Gestaltung des Kultes weiblicher Heiliger im Spätmittelalter*. Die Verehrung der Heiligen Elisabeth, Klara, Hedvig und Brigitta, Hersbruck, 1963, 5–14.)

vatkozva több olyan epizódot is elbeszél, amelyek utólagos projekciónak, az alakját magyarázó elme akár erőszakos átrajzolásainak tekinthetők a szent portréján, még akkor is, ha középkori forrásból származnak. Ilyen projekciós elbeszélés többek között, hogy Erzsébetnek szándékában állt volna egész életében szüzi életet élni, végül csakis atyja iránti engedelmességből vállalta a házasságot. „De azonnal fogadást-is tett az Istennek, mellyel özvegyi örök tisztaságra, ha a’ férjének előb történnék e’ világból ki-mulása, magát kötelezte.”¹⁶

Az erudíciót is bizonyító forráshasználatra (közvetett módon) és a prédikáció jellegére (közvetlenül is) reflektál A’ *kegyes Olvasohoz* címzett előljáró beszédben. Az életrajzi narrációra épülő szövegalkotási módszerrel szemben olykor felvetődő ellenvetésnek megy elébe, amikor a *historiázásra* hivatkozik: szerinte ennek bírálata „rendetlen tétovázás”.¹⁷ Az apologetikus argumentációban azután a régmúlt események felelevenítését a Szentírás gyakorlatáig vezeti vissza (hogy ti. ott is olvashatunk történeti feljegyzéseket, amelyeket újramondunk, tanulságait hasznosítjuk), majd hasonló – tehát vigasztaló és megindító – funkciót tulajdonítva a hagiografikus történeteknek védelmezi saját módszerét.

Viduitas, misericordia – Csete István prédikációi

A továbbiakban egy, a 17–18. század fordulóján a történelmi Magyarország számos helyszínén működött jezsuita egyházi szónok, Csete István Erzsébet-prédikációival foglalkozom röviden. Latin nyelven lejegyzett beszédei kéziratban maradtak ránk, teljesítményét mindamelllett a magyar prédikációtörténet folyamatosan számontartotta. Értékelése azonban nem a kéziratok szövegeinek ismeretén, hanem a 18. század közepén a neve alatt kiadott, Gyalogi János által sajtó alá rendezett változatokon alapult. Kiadója, mint tudjuk, a következő generációhoz tartozó jezsuita, aki a Csetééhez hasonló életpályát futott be erdélyi és magyarországi állomáshelyeken.¹⁸ Gyalogi egyébként nem csupán szövegeinek ki-

¹⁶ *Illyés* 1708, II., 185.

¹⁷ *Illyés* 1708, II., 2r

¹⁸ A beszédeket Gyalogi János rendezte sajtó alá két kötetben. A latin nyelvű gyűjtemény: *Sacri sermones. Opus Dominicale*, Kolozsvár, 1750–1751; magyar nyelvű változata pedig: *Panegyrici sanctorum Patronorum Regni Hungariae*, Kassa, 1754. Mihalovics Ede elbeszéli Csete élettörténetét, utal 1611 beszédére, a nyomtatásban megjelent szövegeket minden különösebb szövegkritikai reflexió nélkül egészében Csete alkotásainak tartja. Hasonlóképpen Kudora János is szán rá néhány mondatot, nyilván ugyancsak a kéziratok szövegeinek ismerete nélkül. (*Mihalovics Ede, A katolikus prédikáció története Magyarországon I–II.*, Bp., 1901–1902, ...; *Kudora János, A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története*, 896–1896, Bp., 1902, ...). Újabb említése, immár filológiai kapcsolódásokat keresve a szerző és kiadó között, ám abban a hiszemben, hogy a kéziratok nem elérhetőek: *Knapp Éva, Egy ismeretlen irodalomelméleti munka a XVIII. század első feléből – Gyalogi János (?)*: *De eloquentia sacra (1750) = Bitskey István–Oláh Szabolcs* (szerk.), *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, Debrecen, 2004, 227–262.

adójaként járult hozzá rendtársa emlékezetének fenntartásához, hanem klasszicizáló stílusban megírt és hagiografikus elemekkel dúsított életrajzának megírásával is:¹⁹ innen származnak mindazok az adatok, amelyek a Csete Istvánról szóló lexikoncikk információs anyagát képezik mind a mai napig: ő az a szakállas, álruhában és álnév alatt Erdély-szerte prédikáló, magyar Cicerónak nevezett jeles szónok, akit még maga a fegyverforgató nagyúr, Teleki Mihály és más protestánsok is meghallgattak, aki Tofeus Mihállyal vitázott, és aki, amilyen kegyesen és tudósan védelmezte a katolikus tanítást, ugyanolyan erőteljesen és élesen cáfolta az ellenkezők tévelygéseit.²⁰

Sokáig úgy tudtuk, hogy az impozáns méretű, szintén az életrajz híradása szerint 1611 prédikációt tartalmazó kéziratot gyűjtemény elveszett vagy lappang, pedig a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárának katolikus állományában hozzáférhető a teljes anyag hat kötete.²¹ A gyűjtemény eredetileg összesen harminchat kötetből állt: ez úgy jött létre, hogy Torma István gyulafehérvári kanonok utólag egybekötötte és elhelyezte a kolozsvári kollégiumban: emez utólagos elrendezés a magyarázata annak, hogy az egyes beszédek ünnepek és alkalmak szerinti elosztásban, de a kronológia figyelembevétel nélkül kerültek egymás mellé (pedig az időrendi elhelyezést olykor lehetővé tették volna a beszédek elején jelzett megjelölések, amelyek az elhangzás helyére és idejére vonatkoznak). E hat kötet meglétéről és összetételéről a 2006-os debreceni hungarológiai kongresszuson hírt adtam, ezúttal csupán a Szent Erzsébet napjára készült öt prédikációról szeretnék szólni.

Az Erzsébet-napi beszédek két kötetben, az ötödikben és a hatodikban találhatóak:²² ezek a szentek prédikációit összesítik, a naptár rendje szerint. Az elhangzás helyéről és idejéről három esetben értesülünk, ilyenkor a szerző a beszéd elején adja meg az információt: az V. kötetbeli a közlés szerint Kolozsvárott hangzott el 1701-ben, a VI. kötet harmadik prédikációja Vécsett 1687-ben, a negyedik pedig Gyulafehérvárott – itt azonban hiányzik az évszám.

Valamennyinek a perikópája ugyanabból az evangéliumi szakaszból való, és érthető módon azonos az Illyés-prédikációban olvasottal: az értékes gyöngyről meg a szántóföldbe rejtett kincsről való példabeszéd (Mt 13,45–46). Ennek megfelelően Erzsébet mindahányszor úgy válik az applikáció tárgyává, hogy a példázat kincset vagy igazgyöngyöt kereső és találó emberével azonosítódik, aki a sokat érő gyöngyért „elment, eladta mindenét, amije csak volt, és megvette azt” (Mt 13,46). Azt már említünk sem szükséges – hiszen benne van az evangélium szövegében –, hogy a gyöngy meg a kincs a mennyországhoz hasonló...

19 A biográfia a *Sacri sermones* elején olvasható az A1–A4. lapokon.

20 „Quam pie docteque Catholica propugnabat dogmata, tam solide acriterque adversariorum confutabat errores” (*Csete-Gyalogi*, *Sacri sermones*, i. m, A2v.

21 *Csete István* Kézirat predikációi hat kötetben. Jelzetük: Mss C. 141–146.

22 *Csete*, i. m., V. 1–20; VI. 134r–137v; 138r–141v; 142r–145v; 146r–149v. A továbbiakban a kötetszám és a lapszám jelölésével a főszövegben adom meg a hivatkozások lelőhelyét.

Ami továbbá az egyes beszédekkel illeti, ezek a prédikáció műfaji rendje szerint kapcsolódnak többé-kevésbé Erzsébet történeti alakjához – vagyis a *historiázás* vádja jóval kevésbé érheti Csete Istvánt, mint Illyés Istvánt. A beszédek ugyanis nem biografikus jellegűek, hanem erény- és értékorientáltak, még akkor is, ha a kiemelt *virtus*okat ekkorra már topikusan hozza összefüggésbe az aktualizálási hagyomány Árpádházi Szent Erzsébettel, s így tesz Csete István is. A történeti vonatkozások a dinasztikus, olykor birodalmi utalások révén jelennek meg a beszédekben, amikor Erzsébet királyi apját említi,²³ vagy éppenséggel akkor, amikor – a szentek *laudatio*jára vonatkozó homiletikai intelmet megszívlelve – a származásánál fogva őt megillető tiszteletről és előnyökről való lemondását taglalja. Eszerint Erzsébet olyan kereskedő volt, aki eladta mindenét, királyi méltóságát Isten országáért, életét egyedül az imádságnak és a rászorulóknak (özvegyek, kicsinyek, betegek, rabok) segítségének szentelte – itt a felsorolás egy végletesen leredukált történetet takar; és hogy így van, arra a margón található jegyzés a bizonyosság: „In vita ejus” (VI., 148r). Emiatt pedig – íme az univerzalitás szempontja – szerte Európában, („Ungariam, Germaniam, Poloniam, Moraviam, Silesiam, Styriam, duos Ungaros ubique invenies”²⁴) dicsérik nevét.

Az egyik ilyen topikussá váló hozzáillesztés az Isten akarata szerint viselt özvegyesség motívuma: ez két beszédnek is vezérszólamává válik,²⁵ két jelentéssé tett bibliai párhuzam felidézésével. Erzsébet természetesen a kommentárok és adhortatív rámutatások révén mintegy ikonja lesz mind az ó-, mind az újszövetségi özvegyasszonynak.²⁶ Eszerint ugyanúgy nem helyezi saját szülőttei érdekeit a rászorulóké elé, sőt idegeneket szolgál idegen földön,²⁷ mint a száreftai asszony, aki a maga és fia kilátástalan helyzetével mit sem törődve sütött lepényt Illés prófétának (V. 9.); illetőleg ugyanúgy szétszítja vagyonát közöttük, mint a két garast – egész megélhetését – a kincstárnak adományozó evangéliumi özvegy (VI. 140v); e párhuzamokat azután a drámaivá tételnek a klasszikus retorikából oly jól ismert (és persze a homiletikában is megtalálható) két eljárása együttes alkalmazásával, egy *sermocinatio*val kombinált szép *reduplicatio*val nyomatékosítja és egyúttal érzelmesre hangolja, miközben összekapcsolja az özvegyesség és a gondviselésre való ráhagyatkozás motívumát: „Uram, legyen meg az akaratom. Mintha ezt mondaná: az Úr akarata megtörtént: hogy férjes asszonyból legyen özvegyé, özvegyből a házassági javaimtól kifosztottá; kifosz-

23 „Ecclesia Catholica Mercatricem sapientissimam hodie proponit S. Elizabetham Andreae Regis filiam nuptam Turingiae Principi” (*Csete* VI., 142v).

24 *Csete* VI., 149r.

25 *Csete* V., 4–10; VI. 142v–144r.

26 A vonatkozó bibliai helyek: 1 Kir 17,8–24 valamint Mk 12, 41–44.

27 „in terram alienam, in terram ignotam”, *Csete* VI., 144r.

tottból koldussá és szűkölködővé; szűkölködőből mintegy koldussá...”²⁸ Továbbá a két bibliai özvegyhez hasonló lesz örök jutalma is: „Si plus omnibus misit in terris, certe plus omnibus acquisivit in caelis.” (VI. 140v). A részletes narrációban ki nem bontott utalások, ismét láthatjuk, feltételezik az elsődleges történetek ismeretét, jelentéstöbbletet a biblikus attribúció, mitizáció révén kapnak.

Hasonló retorikai eszközök alkalmazásával járja körül a másik, Erzsébet személyéhez képest topikussá váló értéket is: a testi és lelki összetevőkre bontott és konkrét cselekedetekre történő utalásokkal jelzett irgalmasságot (*miser cordia*), amelyeket ezúttal sem részletez különösebben,²⁹ csupán az evangéliumi igazgyönggyel azonosítja, és a nyolc boldogság kontextusába helyezi.³⁰

(E megfigyelések persze a leírt szövegre vonatkoznak: arról azonban még feltételezésekbe sem mernék bocsátkozni, hogyan hangozhatott mindez – miféle narratív kiegészítésekkel például – a szószékről, akár magyar nyelven.)

Csete István magyarul: Gyalogi János variánsa

Következő kérdésünk tehát az lehetne, vajon a Gyalogi által kiadott magyar verzióból következtethetünk-e valamire a hangzó változatra vonatkozóan? A *Panegyrici sanctorum* négy Erzsébet-prédikációt tartalmaz.³¹ Az első egyfajta családja vagy családtörténet: a szentté avatott vagy legalábbis szentség hírében álló női rokonságot sorolja fel, a *sancta stirps* toposz jegyében:³² ők Szent Hedvig, „Szüz Sz. Gertrudis, Szent Ersébet Ötse”, Erzsébet domonkos apáca, „portugálisi” Szent Erzsébet, egy következő domonkos apáca: Erzsébet valamint Gertrudis, az ünnepelt Erzsébet leánya). A felsorolás egyben életrajzi vázlatokat is jelent, némi történelmi, még inkább dinasztikus-családi kitekintéssel. A beszéd üzenete, hogy a magyar szentség egész Európára szertesugárzott, az Árpádházi szent királylányok dinasztikus házasságkötései (vagy szerzetesi jelenléte) révén. A dinasztikus szentséget beszéd tárgyává tevő döntését egyébként meg is indokolja, utalva az Erzsébet-napi témák elterjedt sablonjaira, ugyanakkor reflektálva a *varietas* retorikai követelményére is: „hogy ne láttassunk úgy meg-szorúlni, hogy Sz. Ersébet innepén ne tudgyünk más beszédet hanem az Irgalmasságról,

28 „*Voluntas tua, Dne, fiat.* quasi diceret: Voluntas Dni fuit: Ut ex Maritata fiam Vidua, Ex Vidua, enheredata de bonis Mariti; ab enhereditata pauper et inops; ex inope, ut mendica”... (Csete V., 14.)

29 Csete V., 15.

30 Csete VI., 145r–v. Itt az egyedüli, életrajznak minősíthető adat az, mely szerint Erzsébet mindenét elosztotta azért, hogy másokon segíthessen.

31 Csete–Gyalogi, Panegyrici..., 255–279.

32 „Nem eshetett meszsze az alma a’ fájától. Ha szent a gyökér, az ágak-is.” (Csete–Gyalogi, Panegyrici..., 257) A szentenciát annak kapcsán használja, hogy Gertrudis minden jámborsága követte az anyját.

és Ispitályokról kezdeni: mert annál drágább étek-is, ha gyakran elő-jő, unalmat szerez.” Majd következik a *propositio*: „Változtatásnak okáért, a’ Sz. Királyné Koronáját tessék azokból füzni, a’ kiktől vette Sz. Ersébet; és a’ kiknek általadta mint őst, a’ Keresztyén Szentség: és tekéltesség iskoláját.”³³ A kéziratok vonatkozásában egyelőre csak annyit jegyzek meg, hogy hasonló témájú beszéd azokban nincs.

A második beszéd a kéziratokból már ismerős perikópát applikálva („Sz. Ersébet minden állapottal tudott kintsesen kereskedni”³⁴) az életállapotok mentén tagol: a gyermekkor, házasság, özvegyesség és üldözöttség lehetnének az egyes artikulusok kulcsszavai. A többször is hivatkozott főforrás itt is másodlagos, akárcsak a kéziratokban, de olyan, amely amott nem található: Petrus Ribadeneira *Flos sanctorum*. Vannak itt a kéziratok variánsból visszaköszönő bibliikus párhuzamok, ezek miatt azonban még nem indokolt megfeleltetni egymásnak a kéziratok és nyomtatott verziókat. Hasonlót állapíthatunk meg az ítéletet központi témává tevő harmadik beszédről, akárcsak a szintén Ribadeneira életrajzára támaszkodó negyedikről.

Van továbbá néhány olyan markáns sajátossága a nyomtatott szövegeknek, amelyek a kéziratokból még az utalás szintjén is hiányoznak. Közöttük egyik a polemikus él: a protestáns vallásgyakorlat vagy valamely hittétel ironikus aposztrofálása,³⁵ a másik pedig a nemzeti jellegnek a kéziratok változatánál sokkalta erőteljesebb hangsúlyozása – mindkét jellegzetesség esetében azt figyelhetjük meg, hogy a többi magyar szentről szóló prédikációsorozatnak is sajátja.

Kinek a szövegeit olvassuk tehát az 1754-es kassai kiadásban: Csete Istvánét Gyalogi János fordításában vagy Gyalogi Jánosét a Csete István álnév alatt? A kérdés nem retorikus, annál inkább nem az, minthogy a Gyalogi által Csete Istvánról írt biográfia végén található jegyzék két, a szentekről szóló prédikációs kötetet említ. Ezért kiindulhatunk abból, hogy a szentekről szóló kéziratok beszédek mind megvannak, így tehát a sok-sok eltérés miatt (nem csupán szóbőség tekintetében, hanem tematikai és szemléleti különbségeket is találunk), amelyek a kéziratok és nyomtatott változat között megfigyelhetők, talán élhetünk a gyanúperrel: Gyalogi rejtőzködése a korábbi rendtárs neve mögé hasonló ahhoz, ahogyan az ismeretlen 6. századi szerző a bibliai Dionüsziosz Areopagitész neve és tekintélye mögé bújt. A csekélyke különbség mindössze annyi, hogy Gyalogi mintegy másodhegedűsként, rejtőzködő utalásokkal, de a saját nevét is megjelöl-

33 *Csete–Gyalogi*, Panegyrici..., 256.

34 *Csete–Gyalogi*, Panegyrici..., 260.

35 Érdemes itt az első prédikáció polemikus zárását idézni: „Engedgye az Isten, a’ mint Szent Ersébet vériből Familiájok eredetit hozzák, annak Hitit-is kövessék minnyáján. Mit használ annak Sz. tetemít Marpurgh Várában tartani, és Lutherános ’Sóltárokat annak teste fölött énekeltetni?” (*Csete–Gyalogi*, Panegyrici..., 258)

li. A kétfajta szövegkorpuszt, egyre inkább úgy gondolom, indokolt elkülöníteni egymástól, akkor is, ha Gyalogi az összemosásukra játszik.

Konklúzió

Az eddigiek alapján talán már nem is szükséges különösebben hangsúlyoznunk, hogy a hagiográfiai prédikációnak mintegy a természetéhez tartozik, hogy a szóban forgó szent alakját a szónoki célnak alárendelten sematizálja, az életrajzi anyagot néhány kiemelt téma mentén rendezi. Erzsébet esetében a két kiugróan fontos téma az özvegysége és az irgalmasságé, talán emiatt is van az, hogy a középkori források számos epizódja valamint a csodaelbeszélések sokasága említésre sem kerül.

Csete István szövegeiben a nemzeti szempont nem jelenik meg annyira hangsúlyosan – inkább az erényekre fordít nagyobb figyelmet –, mint Gyalogi első beszédében, ahol a nőiség meg a magyarság és egyetemesség kapcsolatai igen markánsan jelennek meg.

Bitskey István

Szent Erzsébet a kora újkori magyar irodalomban

Szent Erzsébet korai életíróinak egyike, Caesarius von Heisterbach cisztercita szerzetes 1235-ben, négy évvel a szentéletű királylány halála után írta róla: „...mint e világ felhői között a hajnalszillag, úgy tűnik ki erényeinek fényességével.” Már kortársai is csodálták tehát erényeit, s egyértelműen felfedezték benne a különleges elhivatottság jeleit. Noha nyolc évszázad távolából perdöntő adat nem áll rendelkezésünkre születési helyét illetően, a kutatás mai álláspontja szerint minden bizonnyal Sárospatakon, a királynői birtokon látta meg a napvilágot II. András magyar király és Merániai Gertrúd leánya. Emlékének felidézése még akkor is indokolt lenne, ha erre nem adna alkalmat a kerek évforduló, most viszont az Európa-szerte szerveződő jubileumi rendezvénysorozat méltán erősíti fel a reá irányuló figyelmet.

Magyar királylány német földön

Köztudott, hogy Erzsébetet nemcsak Magyarország, hanem a német hagiográfiai irodalom is magáénak vallja: könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik „Heilige Elisabeth von Thüringen” élettörténetével, csodatételeivel, az általa képviselt lelki virtusok sokaságával.¹ Korántsem indokolatlanul, hiszen a mindössze ne-

1 *Albert Huyskens*, Quellenstudien zur Geschichte der heiligen Elisabeth, Landgräfin von Thüringen, Marburg, 1908; *Reinhold Schneider*, Elisabeth von Thüringen, Marburg, 1961, 1997; *Norbert Ohler*, Elisabeth von Thüringen, Göttingen, 1997; *Paul Gerhard Schmidt*, Die zeitgenössische Überlieferung zum Leben und zur Heiligsprechung der heiligen Elisabeth, in: Sankt Elisabeth. Fürstin – Dienerin – Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog, Hg. Philipps-Universität Marburg, Sigmaringen 1981, 1–6; *Ernst W. Wies*, Elisabeth von Thüringen. Die Provokation der Heiligkeit, Esslingen, 1993. Magyar nyelven a legteljesebb Erzsébet-monográfia további szakirodalommal: *Sz. Jónás Ilona*, Árpád-házi Szent Erzsébet, Bp. Ecclesia, 1997 (ennek német változata: Elisabeth von Thüringen, ungarische Königstochter. Bayerische–ungarische Frauengestalten, Augsburg, 1996). A témakör alapvető monográfiája: *Klaniczay Gábor*, Az uralkodók szentsége a középkorban, Bp. 2000, 180–184 és *uő.*, Szent Erzsébet a középkori Európában, História, 2007/5–6, 59–63. Vö. még: *Pusztai Gabriella*, Aszkézis és testi fenyítés a 13. századi női szenteknél. Árpád-házi Szent Erzsébet és Konrád viszonya a korabeli latin és francia íráskorban, Palimpszeszt, 2003, 21. sz. Jelen írás az OTKA TS 049863. sz. pályázat keretei között készült (rövidebb változata: Új Hegyvidék, 2007/1–2, 86–90).

gyedik életévében lévő királylányt fényes kísérettel Wartburg várába vitték, s ott – a kor dinasztikus házassági szokásainak és az örgrófság aktuális hatalmi érdekeinek megfelelően – I. Herman tartománygróf legidősebb fiának ígérték házastársul. Semmi bizonyos adat nincs arról, hogy a későbbiek során valamikor is látta volna szülőföldjét, rövid, ámde tartalmas életének teljes további szakasza német földön zajlott le, csodatételei is ott történtek, a középkori források Németország dicsőségének, virágának („gloria Teutoniae”, „flos Alamannorum”) titulálták. Erdélyben legkorábban a szászok terjesztették kultuszát, az általuk lakott településeken neveztek el a középkor végén Szent Erzsébetről templomokat, ispotályokat.² Ha viszont ez így van, számontartható-e Erzsébet a magyar szentek galériájában? Csupán a születési hely és a kisgyermekkor kellő indok-e arra, hogy magyar szentről szóljon emlékezésünk a 2007. év során?

Amikor egyértelmű igennel felelhetünk az ilyen kérdésekre, több történeti tényt veszünk figyelembe. Mindenekelőtt azt, hogy a genealógiai szempont, a származás, a *beata stirps* mítosza kiemelkedően fontos szerepet játszott a középkor szemléletében, szentté avatási szokásaiban.³ A magyar királyi dinasztia ekkor már jól ismert volt a keresztény Európában, István, Imre és László szentté avatása megteremtette azt a szakrális legitimitást, amely kellő tekintélyt adott az Árpád-háznak a kontinens valamennyi uralkodói családjára előtt. A királyi vérből származás, valamint a szentéletű ősök regisztrálása egyaránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nagyhatalmú örgróf Magyarországról válasszon feleséget fia számára. Végül is Herman örgróf halála után fia és örököse, Lajos herceg lett Erzsébet férje, s így Tübingia ura olyan előkelő család tagját tudhatta házastársának, aki – a kor elvárásai szerint – őseinek kiválóságát örökíti majd át utódaira, s ezzel Tübingia dicsőségét is jelentékeny mértékben erősíti. Ez azonban csak a szent királyokat felsorakoztató magyar uralkodó dinasztiaival kialakított rokoni kapcsolat révén érvényesülhetett.

Érthető, hogy Erzsébet halála után életének színterein, Wartburg és Marburg környékén indult meg a legendaképződés folyamata, s nagy gyorsasággal születtek az akták, a csodatételek jegyzőkönyvei, a biográfiai feldolgozások, a legendák. Legismertebbek közülük Konrad von Marburg, Caesarius von Heisterbach és Dietrich von Apolda leírásai, de már a 13. század franciaországi irodalmában is jelentős helyet kapott csodatételeinek leírása.⁴ Egy tanulmány nemrég arra utalt, hogy Erzsébet példája – a főrangú származás, a karitatív tevékenység és a szentséges életvitel egysége – az európai dinasztiaik több tagjára is hatást gyakorolt.

2 Makó Mária, Szent Erzsébet kultuszának megnyilvánulási formái a középkori Erdélyben. A kolozsvári Szent Erzsébet ispotály. Előadás a sárospataki Szent Erzsébet-konferencián, 2007. okt. 5-én.

3 Klaniczay, 2000, i.m. 188.

4 Balázs Ilona, Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század francia irodalmában, Bp. 1930 (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest, 13).

rolt, így például a szentté avatott francia uralkodó, IX. Lajos, valamint Portugáliai Szent Izabella életvitele ugyanúgy kötődött a koldulórendek eszméihez, mint az Erzsébeté.⁵

Természetesen bekerült az Erzsébet-életrajz Jacobus de Voragine *Legenda aurea* című gyűjteményébe is, amely a középkori Európa egyik legnépszerűbb olvasmánya lett.⁶ Böven merített ebből a ferences Temesvári Pelbárt, aki latin nyelvű kötetében három beszédet is szentelt Erzsébet-napra: a 96. számú a csodatételeket adja elő (*sermo primus cum legenda*), a 97. a világi javak megvetésének (*de mundi contemptu*) kapcsán szól róla, a 98. számú pedig az özvegyi állapotot méltatja (*sermo tertius pro viduis*), különösen is hangsúlyozva, hogy a magyar királyi vérből származó özvegy „szerzetesi szegénységet fogadott, és meg is tartotta azt Szent Ferenc harmadrendjében élve”, s emiatt őt „mindkét nembeli ember elé” példaként állíthatónak nyilvánította.⁷

Ismert tény az is, hogy már az 1240-es évektől kezdve az európai képzőművészetben sorra jelentek meg a Szent Erzsébet-ábrázolások, szobrok, freskók, táblaképek, ereklyetartók, ablaküvegek festményei örökítették meg csodatételeit, közülük a legteljesebb a nápolyi Santa Maria Donnaregina templom képsorozata, Pietro Cavallini munkája, amely a szent életének valamennyi fontosabb eseményét megjeleníti.⁸ Tiszteletének nyomai Portugáliáig és Skandináviáig nyomon követhetők, Európa-szerte számos ispotály patrónájának nyilvánították, s alakját változatos formákban örökítették meg. A művészi reprezentációnak meghatározó jelentősége volt abban a korban, amelyben még az uralkodó elit tagjai közt is kevesen tudtak írni és olvasni, az irodalom csak a 16. századtól, a könyv-

5 *Raphaela Averkorn*, Representing Nobility, Charity and Sainthood: Aspects of the European Movement of the Mendicant Orders in the 13th and 14th centuries, in *Historire, Images, Imaginaire*, ed. by *Pascal Dupuy*, Università di Pisa, 2002, 97–116.

6 Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről, szerk. *J. Horváth Tamás* és *Szabó Irén*, Bp. 2001 (Középkori keresztény írók, 3).

7 „Circa primum de sancta viduitate, scilicet qua in exemplum proponitur beata Elisabeth omnibus utriusque sexus hominibus, quaeritur, qualiter unaquaeque vidua exemplo beatae Elisabeth debeat se Deo sacrificare, ut sit sancta et Christo Iesu accepta. Ad quod respondendo secundum Scripturas et doctores notandum est, quod viduae sunt in quadruplici differentia. Nam primo quaedam sunt viduae totaliter diaboli, quia corpus et animam offerunt diabolo, ut quae non sunt in coniugio, et luxuriis aliisque vitiis vacant. Tales quidem nomine solo dicuntur viduae, quia vidua generaliter dicitur omnis vir vel mulier, qui vel quae virginitatem amisit, sive per licitam, sive per illicitam corruptelam, si tamen non est in statu coniugii, quamvis proprie dicatur vidua, cuius maritus mortuus est...”. Pelbartus de TEMESWAR, *Pomerium. Sermones de sanctis. Pars aestivalis*, Hagenau, 1499, XCIII, Sermo tertius pro viduis. Magyarul: Temesvári Pelbárt válogatott írásai, kiad. *V. Kovács Sándor*, Bp. 1982, 201 (ford. Vida Tivadar).

8 *Prokopp Mária*, Szent Erzsébet falképciklus a nápolyi Santa Maria Donnaregina-templomban, in *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*, szerk. *Klaniczay Gábor*, *Nagy Balázs*, Bp. 1999, 423–420.

nyomtatás elterjedésétől kezdte fokozatosan átvenni a vezető szerepet az egyházi propaganda terén.

„Országunknak drága szép plantája”

Magyar nyelven a legkorábbi részletes ismertetés Erzsébet életéről és csodatetteiről a Karthauzi Névtelentől származik, az Érdy-kódex szentek ünnepeiről szóló, *de sanctis* típusú prédikációja emeli példázattá alakját. Szembeötlően kirajzolódik ebben az a két gondolat, amely minden későbbi magyar nyelvű feldolgozásban kiemelt helyet kap. Az egyik a királylány magyar származásának, s az atya érdemének hangsúlyozása: „adaték ez szent mennyei magzat magyarországbeli András királynak, az ő jámborságának érdemes voltáért.”⁹ A másik: „a három rendbeli életnek igaz és bizony idvesség szertartása, szizességnek, házasságnak és özvegyességnek tiszta regulássága.” Ez a hármasság, a női életformának, társadalmi állapotnak három különböző változata egyetlen életúton belül igen ritkán volt együtt, ez Erzsébet alakját egyedivé tette, s különlegesen alkalmassá arra, hogy a prédikátor az erkölcsös életvitel eszményeiről és gyakorlati formáiról egyszerre nyújtson tanítást.

A reformáció után az újraerősödő katolicizmus érthető módon elevenítette fel a magyar szentek kultuszát, ennek ezúttal csupán néhány jellegzetes mozzanatra utalhatunk. Ezek közé tartozik Pázmány Péter Kalauzának címlapmetszete, amely 1613-ban a magyar szentek galériájában – István, Imre és László mellett negyediként – Erzsébetet szerepelteti, nyilvánvalóvá téve, hogy a négy legjelentősebb magyar szent között van a helye. A tíz évvel későbbi második kiadás Szent Márton és Szent Adalbert alakjával bővíti az immár erősen barokkossá alakított kompozíciót, s ebben is ott látható Erzsébet, aki éppen a lábai előtt térdeplő koldusnak nyújt át adományt.¹⁰ Vásárhelyi Gergely perikópáskönyvének címlapján ugyancsak szerepel az első Árpád-házi női szent képe, ami kultuszának terjedését nyilvánvalóan erősítette.¹¹

Pázmány *A keresztyén özvegyasszonyok tüköre* című prédikációjában az aszkétikus életet folytató szent özvegyek közt említi őt is: „Szent Erzsébetről, magyarországi király leányáról írja Surius, hogy esztendő által minden pénteken, a hosszú böjtben pedig minden nap sugár vesszőkkel szaggatta gyenge testét.”¹²

9 A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből, sajtó alá rend. *Madas Edit*, Bp. 1985, 528.

10 *Galavics Géza*, Későreneszánsz és korabarokk, in *Művészettörténet – társadalomtörténet*, Bp. 1973, 51; uő., *A barokk művészet kezdetei Győrben*, *Ars Hungarica*, 1973, 114–116.

11 Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600, szerk. *Borsa Gedeon* és *Hervay Ferenc*, Bp. 1983, Nr. 1151.

12 Pázmány Péter *Összes Munkái*, VI (Prédikációk), sajtó alá rend. *Kanyurszky György*, Bp. 1903, 191.

Ezt megelőzően Sziénai Szent Katalin, utána pedig Árpádházi Szent Margit önsanyargató tetteiről szól, majd hozzáteszi: „ezek tudták, mint kel szüzességet őrizni, mint kel a testet engedelem-alat viselni: mint kel Istennek kedveskedni. De most, a mi boldogtalan üdönkben oly gyengék vagyunk, hogy efféle szokatlan dolgokat nehéz csak elhinnünk is...”. A női aszkézisnek ilyen történeteiről Pázmány már a krakkói jezsuita noviciátusban olvasta a neves kölni karthauzi hagiográfus Laurentius Surius (1523–1578) hatkötetes gyűjteményes kötetét (*De probatis sanctorum historiis*, Cologne, 1570–1577). Surius műve Európa-szerte ismert volt, részleteit több nyelvre lefordították, kivonatolták,¹³ a teljes sorozat a korszaknak szinte minden magyarországi jezsuita könyvtárában megtalálható volt, s így a Szent Erzsébetről szóló ismereteknek egyik fontos forrását kell látnunk benne.

Mint köztudott, a 17. századi magyar katolikus költészetnek egyik népszerű témája lett a szentek kultusza, Erzsébetről is számos szép himnusz keletkezett, s ezek többnyire a nemzeti szentet ünneplik benne. Hajnal Mátyás 1642-ben, Pozsonyban kiadott, fametszetekkel díszített emblémáskönyvének egyik éneke, *Szent Erzsébet asszony napján* címmel a középkori verses officiumok és szekvenciák szólamaait barokk pompával szólaltatja meg:

*1. Magyarország szép nemes csillaga,
Asszonyi rend tiszteletes taga,
Ki szentséggel hamar kezét foga,
És közöttünk fényesen villoga.
2. Királyoknak nevezetes neme,
Erkölcöknek tündöklő gyöngyszeme,
Kinek gazdag árja és érdeme,
Romlásunknak gyakran lőn védelme.*

A szöveg a továbbiakban a szent életének ellentétes helyzeteire utal, a királyi méltóság és az alázatosság, a gazdagság és szegénység kontrasztjait villantja fel: a „dicsőségnek magas pompája” és a „szegénység elvetett ruhája”, a „kevélység felemelt tornya” és a „sárnak fekete pora” helyeződik szembe egymással a metaforikus megjelenítés során, a textus retorikus-poétikus szerveződése révén. Nem hiányzik a fizikai munkát vállaló, valamint az emberi szenvedéssel mindig szolidaritást vállaló királyi sarj hagiográfikus toposza sem a szövegből:

*8. Két kezét a nagy munkára adta,
Ujaival az orsót forgatta,
Szegényeknek ajtaját megnyitotta,
S éhezőknek kenyerét nyújtotta.*

¹³ Günther Thomann, Laurentius Surius, in *Biographisches-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. XI, 1996, Spalten 276–278.

Sokszorosan is követendő példaként jelöli meg a szerző Erzsébetet: ő az asszonyoknak „bölcs tanítója”, az özvegyeknek „jó útmutatója”, a leányoknak „nagy példaadója”, s ebben – miként arra Holl Béla utalt – a *Breviarium Strigoniense* latin nyelvű officiumának olvasmányait követi.¹⁴ A szent által a nemzetre hozott dicsőség motívuma viszont itt jóval erősebb hangsúlyt kap, mint a forrásként számbavehető szövegekben:

*11. Országunknak drága szép plantája,
Őseinknek ékes unokája,
Nemzetünknek fényes koronája,
Szent hitünknek gyümölcsös szép ága.*

A kifejezetten saját nemzeti szentnek tekintett Erzsébet követésére ad buzdítást az ének zárása:

*12. Dicsekedjünk ily fő nemzetünkkel,
Lelki jókkal tündöklő szentünkkel:
Kit kövessünk bizvást életünkkel,
Hogy övéle éljünk Istenünkkel.*

Ez a szöveg később bekerült Kájoni János *Cantionale catholicum* című reprezentatív énekgyűjteményébe (Csík, 1676), ahol további két Szent Erzsébetről szóló ének társult hozzá. Közülük az első nem annyira lírai, mint inkább történelmi-epikus jellegű, tanító célzatú alkotás, erénytani útmutatás, nyelvi megformálása nehezebb, darabosabb, mint a Hajnal Mátyás által közölt himnuszé.¹⁵ Ez főként a kórházi szolgálatot és aszkétikus életet vállaló szentet propagálja, szerzője és forrása egyaránt ismeretlen. A másik, rövidebb ének viszont ismét hangsúlyozza Erzsébet magyarságát:

*Magyar Királytól szármozván,
Nagy Herczegnek eladatván,
De Szent Erzsébet csak Istent szomjúzván:
Éjjel és nappal, Istennek szolgált,
Sok javaival sok koldúst táplált,
Sanyarúsággal Jézushoz közel járt.*

A Szent Erzsébetéről szóló katolikus egyházi énekek népszerűségét mutatja, hogy a 18. századi kéziratos gyűjteményekbe is bekerültek, így többek között a Pannonhalmán őrzött Szoszna Demeter énekeskönyvben (1714) és a Zirci Apátsági

14 Régi magyar költők tára (Katolikus egyházi énekek 1608–165), XVII/7. Sajtó alá rend. Holl Béla, Bp. 1974, 540. A szöveg ugyanitt, 116–117.

15 Uo. XVII/15A, Katolikus egyházi énekek, sajtó alá rend. Stoll Béla, Bp. 1992, 664–667.

Könyvtárban található Zirci énekeskönyvben (1751–1766) is megtalálhatók a róla szóló szövegek.

A barokk kor iskolai színjátszásában is előfordult, hogy Szent Erzsébetről szóló darabot adtak elő, noha női főhősről ritkán írtak drámát a szerzetesek. 1639-ből egy ilyen tárgyú jezsuita drámáról van adat, a győri jezsuita gimnázium diákjai adtak elő egy róla szóló darabot *Sancta Elisabetha Andreae regis Ungariae filia et Sanctus Ladislaus rex* címmel, majd 1689-ben Kőszegen mutattak be egy jelenetet Szent Erzsébet csodatételéről *Ephebus passim notus in vita D. Elisabethae* címmel.¹⁶

Annál bővebben szólnak az Árpád-ház női szentjének életéről a magyar nyelvű prédikációk, amelyek felhasználják ugyan a középkori legendák narratív részeit, de a történetek itt új kontextusba kerülnek, többnyire alárendelődnek a beszéd kiindulópontját jelentő perikópának. A beszédnem a *sermones de sanctis* esetében érthető módon a *genus demonstrativum*, azonban a kor egyházi retorikái a *laudatio* mellett erősen hangsúlyozzák az exemplum-funkciót, a példa követésére buzdítás (*movere*) szükségességét. A poszttridentinus katolicizmus egyik legnagyobb tekintélyű retorikaprofesszora, a domonkos rendi Ludovicus Granatensis szerint a csodatételek elbeszélése a prédikációkban a leghatásosabb eljárás a lelkek felgyújtására, az isteni szeretet lángjának fellobbantására.¹⁷ A 17. század közepétől szinte valamennyi nyomtatott beszédgyűjteményben található Erzsébet-napi beszéd, közülük ezúttal csupán kettőre utalunk, ezekben megmutatkoznak a kései barokk vallásosság szentkultuszának legfőbb jellegzetességei.

Az egyik Csúzy Zsigmond kötetében olvasható, a nemzeti szentekről szóló sorozat részeként. Erzsébet itt elsősorban az alázatosság mintaképeként jelenik meg, aki béketűrővel szenved el a reá zúduló csapásokat, az özvegyiséget, a vagyonából történő kisémmizést, s épp ezáltal magasztosul fel.¹⁸ Nem a szegényekhez leereszkedő irgalmas adakozó képe jelenik itt meg, miként a kor egyházművészeti alkotásainak többségében,¹⁹ hanem sokkal inkább az elesettekkel együttérző, együttsszenvedő, a „világnak tündér módon futamu hívásos gyönyö-

16 Staud Géza, A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, II (1561–1773), Bp. 1986, 12, valamint uott III. kötet, Bp. 1988, 20. Vö. még erről: Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp. 2000, 97–98 (Irodalomtörténeti Füzetek, 147).

17 Ludovicus Granatensis, *Rhetorica ecclesiastica sive de ratione concionandi*, Venetiis, 1578, liber quartus, caput III/1.

18 Csúzy Zsigmond, Zengedező sipszó, Pozsony, 1723, 589. Erről részletesebb elemzés: Tasi Réka, Magyar szentek ábrázolása Csúzy Zsigmond prédikációiban, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1998/3–4, 80–81.

19 Kostyál László, Változatok egy témára: Árpádházi szent Erzsébet, in *A szenttiszelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete*, szerk. Barna Gábor, Szeged, 2001.

rúségit” elítélő és megvető aszkéta alakja rajzolódik ki a népszerű prédikátor hallgatósága előtt.

A másik a Csete István és Gyalogi János nevéhez köthető szentbeszéd, amely a legmarkánsabban fogalmazza meg azt az erényhármasságot, amelyet a prédikátorok elsősorban Szent Erzsébet életének példája kapcsán tudtak megfogalmazni és propagálni. Az erről szóló tanítás a kései barokk kegyesség jellegzetes vonásait egyesíti magában: „Hogy a fejedelmi méltóság és a kereszténység egy székben elférhetnek, sőt a Krisztus törvénye sokkal is magasb szerencsére és dicsőségre emeli az ő követőit, példa legyen Magyarországi Szent Erzsébet, ki mentől mélyebben a Krisztus lábaihoz földi dicsőségét megalázta, koronáját leterítette, evangéliom igáját viselte, annyival magasb dicsőségre ment mennyen és földön, minden népek, nemzetek nyelvén szent királyné nevezetivel tiszteltvén. Akinek könyvén hármasság koronája íratatik jelül, hogy szüzességében tükör, házasságában példa, árvaságában az Isten házáat világító fényesség lámpása volt.”²⁰

Devotio, caritas, exemplum

Az Erzsébetről szóló prédikációk esetében a *laudatio* alakzatainak fő elemei: előkelő származás, gyermekkori áhítatosság, ifjúkori szüzesség, ezt követően példás házasság, türelemmel viselt özvegység, adakozás, alázatosság, a szegények segítése, betegek gondozása, ferences lelkeség, a fizikai munka vállalása, empátia és felebaráti szeretet. Miként monográfusa fogalmazott: kvalitásai „egyidejűleg vonatkoztak a társadalom margóján élő nyomorultakra és a csúcson elhelyezkedő hatalmasokra”, s ez a középkori európai kereszténység eszméinek, értékrendjének pontosan megfelelt.²¹ Számos erény szintézisét jelentette a kortársak számára Erzsébet alakja és életvitele, legendája exemplumként volt alkalmazható a társadalomnak egymástól igencsak különböző jogállású szereplői számára. Az egyházi intézményrendszer hatalmának növekedésével párhuzamosan, még nem programszerűen, de azért egyre határozottabban kifejezésre jutott az egyre éleződő társadalmi különbségek enyhítésének igénye, az eredeti krisztusi szegénység és a középkor derekán gazdagodó egyház pompázatos életvitele közötti feszültség mérséklésének kívánalma. Erzsébet erényeinek többsége a legendairóladalom ilyen jellegű – tehát korszerű – toposzai közé tartozik, a rózsacsoda például Aragóniai Szent Erzsébet biográfiájának is szerves része.²² A ma-

20 *Csete István–Gyalogi János*, Panegyrici sanctorum patronorum Regni Hungariae, tudniillik Nagyasszonyról, magyar szentekről ..., Kassa, 1754, 274; Modern kiadása: Régi magyar prédikációk (16–18. század), összeállította *Szelestei N. László*, Bp. 2005, 81–86.

21 *Sz. Jónás Ilona*, i. m. 154.

22 *Rákóczi István*, Párhuzamos életrajzok. Filológiai észrevételek Árpád-házi és Aragóniai Szent Erzsébet rózsacsodáihoz, in *A középkor szeretete*, i. m. 375–381.

gyar király lányának eszményített képe azonban a hagiográfiai közhelyeken túl még a magyar nemzeti identitástudat katolikus változatának erősítését is szolgáltatta. A 17. század elejétől erősödő, előretörő katolikus egyház Regnum Marianum koncepciójába szervesen illeszkedett a magyar szentek kultusza, az iszlám ellen küzdő keresztény Regnum Hungariae 17. századi önszemlélete és nemzetközi reprezentációja egyaránt erőt merített az Árpád-ház szentjeinek példájából. Ennek tudható be, hogy a magyar királyi család férfiszentjeinek kultusza mellett ekkoriban különösen is jelentőssé emelkedett Erzsébet tisztelete, mivel az általa képviselt kegyesség (*devotio*) és adakozó életvitel (*caritas*) példázattá emelhetőnek bizonyult s így erkölcsi tőkét jelentett az újjászerveződő magyar katolicizmus, de ezen túl az egész keresztény Magyarország számára is.

Horváth Emőke

Árpád-házi Szent Erzsébet spanyolországi kultuszának egy példája

Egy kézirat köré szerveztem mondandómat, és elsősorban a kézirat bemutatását tartom feladatommak, illetve rövid kitekintést teszek Szent Erzsébet hispaniai kultuszának megjelenésére. A szóban forgó mű létezése nem ismeretlen a hazai tudományos élet számára, még 1940-ben Gábrriel Asztrik hívta fel rá a figyelmet, azonban közlésével és elemzésével máig adós maradt a magyar történettudomány. A kódexet a párizsi Bibliothèque Nationale Nouvelle Acquisition Latine 868 bejegyzés alatt őrzi.¹ Egy 29 folióból álló spanyol–latin nyelvű szöveget tartalmazó zsolozsmáskönyvről van szó, amely Szent Erzsébet történetét, legendáját dolgozza fel.² A kézirat másolat, keletkezésének idejét a párizsi könyvtárosok és ennek nyomán Gábrriel Asztrik a 14. századra helyezik, és ezt nekünk sincs okunk kétségbe vonni.³

A kézirat 9 lectiot és 29 miniatúrát tartalmaz, a leckék Szent Erzsébet élettörténetét és csodáit mutatják be. A kéziratban mindkét nyelvnek saját funkciója van. A latin, mint a leckék „hivatalos” nyelve jelenik meg, ugyanakkor nélkülözhetetlennek ítélték a vulgáris, azaz a kasztíliai nyelv használatát, valószínűleg azért, mert a latin szöveg csak kevesek számára mondott valamit. Pontosan nem tudjuk kiknek készült a kézirat, de nyelvi felépítése alapján annyi megállapítható: akár apácák, akár beginák számára íródott, azzal tisztában voltak, hogy a befogadók segítségére szorulnak a latin szöveg értelmezésében, így képekkel és rövid népnyelvi összefoglalókkal tették követhetőbbé az előadottakat.⁴ Megfigyelhető, hogy miként nyer fokozatosan egyre nagyobb teret a kasztíliai nyelvjárásban előadott szöveg. Az egyes leckék terjedelmesebb egységét a latin nyelvű részek képezik, ugyanakkor a IX. lectio végén, a csodák leírásánál (ami csaknem felét teszi ki az anyagnak) már teljesen egyenrangúvá válik a vulgáris nyelv, olyan iránytűvé alakul át, amely nélkül talán elvesztesen bolyongana az olvasó a latin szöveg tengerében.

Szent Erzsébet életéről szinte mindjárt halála után készültek életrajzok, a legfontosabb források közé kell sorolnunk a *Libellust* (annak hosszabb és rövidebb

1 *Gábrriel Asztrik*: Szent Erzsébet tisztelete a középkori Spanyolországban. Pécs, 1940.

2 Gábrriel 7–8.

3 Gábrriel 7.

4 A kézirat bemutatásánál Gábrriel Asztrik veti fel azt a lehetőséget, hogy esetleg beginák számára készült a mű, Gábrriel 7.

változatát), amely Erzsébet négy szolgájának vallomását tartalmazza úrnőjük életéről; a Heisterbachi Caesarius által készített *Vita Sanctae Elyzabeth Lantgraviae* című művet (1236), ami nagyrészt a rövidebb *Libelluson* alapul, valamint Dietrich von Apolda *Vita Sancte Elyzabeth* című munkáját. Ez utóbbinak szintén a *Libellus*, valamint Marburgi Konrád írása a forrása. A párizsi kéziratban fennmaradt Erzsébet-officium a fent említett művek alapján, egy jelentősen egyszerűsített kompilációt tükröz. Mint látni fogjuk, az életrajzi elemek itt valójában háttérbe szorulnak, és sokkal inkább Erzsébet szentségének kiemelésére, a nevéhez fűződő csodák bemutatására tevődik át a hangsúly.

Az első lectio kiemeli Erzsébet magyar származását és külön hangsúlyozandónak tartja királyi eredetét. A kódexben több alkalommal visszatér Erzsébet hatalomhoz fűződő kötődésének kérdése, hiszen az 1. miniatúrán a királyi vár előtt mutatkozik, a 4.-en pedig koronával a fején oszt alamizsnát a szerzeteseknek. A 10. képen egy angyal koronát és ruhát hoz neki, hogy a férje vendégei előtt rangjához illő módon jelenhessen meg. A 4. és 10. kép a hatalom kettős rétegének, a világi és spirituális oldalának interpretációjaként is értelmezhető. Társadalmi hovatartozásának számontartása többek között az ezzel járó előnyökről, javakról történő lemondás nagyságát hivatott alátámasztani, vagyis az önként vállalt szegénység még nagyobb áldozatként történő bemutatását. Már ebben a részben előrevetül későbbi személyisége, mivel megállapítást nyer, hogy „amikor kicsi volt, tele volt könyörülettel és amikor csak módja volt rá mindenét a szegényeknek adta.” Ezután gyermekkoráról olvashatunk, itt Isten-szeretetének kiemelése kerül előtérbe, melynek bizonyítására az alábbi történet szolgál: amikor társnői játszottak, ő a templomba ment, hogy megcsókolja annak falait és imádkozzon. Az itt előadottak tökéletesen egybecsengenek a *Libellusban* leírtakkal, mely szerint: „Ha oda [a kápolnába] a játék ürügyén nem léphetett be, legalább a templom küszöbét és a falát csókolta meg.”⁵ Ezt a jelenetet ábrázolja a 2. miniatúra, amelyen láthatjuk, hogy társnőitől elvonulva keresi a templom visszavonultságát és a kapcsolatot Istennel. A lectio első része azzal a megállapítással zárul, amelyet már Heisterbachi Caesarius is megfogalmazott: „kicsi gyermekkorában megmutakoztak már a tökéletesség és a szentség kezdetei és jelei, melyek később folytatódtak.”⁶ A szentségnek ez a fajta előrevetítése Sulpicius Severus mértékadó Szent Márton életrajzától kezdve általánosan elfogadottá válik, majd toposzá merevedik a hagiografikus irodalomban, így kéziratunk sem tér el ettől a közhelytől.

A lectio második egysége Erzsébet házasságával foglalkozik. Egy türingiai herceghez ment feleségül, tanítja forrásunk, de azonnal vissza is von ennek a magánkapcsolatnak az intimitásából, azzal a megállapítással, miszerint Erzsébet éjjelenként nem akarta szolgálni az urát, gyakorta ott hagyta az ágyban, és imád-

5 HC 3. In: Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Szerk.: J. Horváth Tamás és Szabó Irén. Bp. 2006. 204. – ezt a részt szó szerint vette át Caesarius a *Libellus*ból.

6 HC, 3 205.

kozni ment. Néhány sorral alább ugyanez kerül megerősítésre: „*csak nappal szolgálta a férjét, éjjel nem*”. A kódex forrásai alapján a Bibliára visszavezethető házastársi viszonyt rajzol meg Erzsébet és Lajos esetében (Én, 3,1-2: Éjszaka ágyamban kerestem, akit szeret a lelkem. De hiába kerestem nem találtam; Zsid 13,4: A házasságot mindenki tartsa tiszteletben, házaseletetek legyen tiszta, mert a tisztátalanokat és a házasságtörőket elítéli az Isten.).

A második lectio részben az előzőek ismétlését jelenti, újra megfogalmazódik Erzsébet gyermekkortól megmutatkozó istenszerete, szüzi házassága, valamint itt kerül kibontásra a szegények iránti szeretete, pártfogása. A ferencesek és a szegények oltalmazójaként jelenik meg, maga a hús-vér karitás, aki „...*a betegekben kívül a közös alazminában részesülő szegények összességéből kiválogatta a szegényebbeket és gyengébbeket, ...majd ő maga, saját kezével osztotta ki nekik asztala maradékait, sokmindent megvonva magától és szolgálóitól...*”⁷ Ebben a fejezetben ismerjük meg böjtölési szokásait, hogy testét rendszeresen éhezéssel sanyargatta. Ugyanakkor nem volt szélsőséges a böjtben, mert nem szerette volna, ha az önmegtartóztatás megakadályozza a tevékenység gyakorlásában. A harmadik lectióban Erzsébet karitásának, türelmének és alázatosságának a kibontása következik. Megtudhatja az olvasó, hogy Nagycsütörtökön Erzsébet megmosta a szegények lábát, (5. miniatúra) ápolta a leprásokat, megtörölte a betegek arcát és megcsókolta fekélyeiket. Ez a rész szintén a *Libellus* megfelelő helyére támaszkodik, ahol azt olvashatjuk, hogy „*Nagycsütörtökön mindig teljesítette a szegények ünnepélyes lábmosására vonatkozó parancsot. Egyik Nagycsütörtökön pedig sok leprást gyűjtött össze, megmosta a lábukat és a kezüket, megcsókolta a fekélyesebb és iszonyúbb testrészeit, alázatosan a lábaik elé borulva.*”⁸ A harmadik lectióban végig Erzsébet karitatív munkája és alázatossága kap hangsúlyt. Itt találjuk a kasztíliai nyelvjárásban előadott következő történetet (6. miniatúra): egy lovag azt kérte Erzsébettől, hogy imádkozzon érte. Erzsébet ezt megtette, és olyan erős volt az isteni kegyelem heve az ima ideje alatt, hogy szinte gőzölgött és tűzben égett az ifjú teste, aki emiatt panaszkodni kezdett neki. Erzsébet ekkor azt tanácsolta, hogy lépjen be a minorita szerzetesek közé. A lovag úgy cselekedett, ahogy Erzsébet parancsolta neki.⁹

A negyedik lectióban általában a szegénység dicséretére tér át szövegünk. Az ötödiktől kezdve pedig Erzsébet csodáinak a bemutatása kerül előtérbe (7. miniatúra). Egy fiúgyermek születésekor szeméit olyan összefüggően fedte bőr, mint más testrészeit. A gyermeket boldog Erzsébetnek ajánlották, és ezután a fiú látta az emberek arcát, szemét pedig fény ékesítette.¹⁰ (8. miniatúra) A következő történetben egy fejsérült szerzetesért imádkozik, aki közbenjárására gyógyul meg.

7 Libellus, II. 157.

8 Libellus, II. 158. In.: Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Szerk.: J. Horváth Tamás és Szabó Irén. Bp. 2006.

9 A Libellus és Dietrich von Apolda is közli a történetet, utóbbi szépen kiszínezve.

10 Miracula sancte Elizabet, 1.

A hatodik lectio visszatér Erzsébet és Lajos kapcsolatának jellemzésére. Elmondja, hogy Erzsébet lelki vezetőjének, Konrádnak még férje életében engedelmességet fogadott, ura hagyta szent erényeit növekedni, és ha Lajos tovább élt volna, felesége testi tisztaságot fogadott volna. Férje halála után özvegy maradt.

A következő történet már átvezet a hetedik lectióba. Vendégek érkeznek Wartburgba (9. miniatúra), az örgróf azt kérte feleségétől, hogy mutakozzon a vendégek előtt. Erzsébet ki akarta menteni magát, mivel nincsenek rangjához illő ruhái. (Tudjuk jól, hogy gyakran viselt darócot és vezeklőövet.) Végül engedelmeskedett férjének, és imájában arra kérte az Urat, úgy vezesse őt, hogy férjének ne kelljen miatta szégyenkeznie. (10. miniatúra) Ekkor az Úr egy angyalt küldött néhány gazdagon díszített ruhával és egy arany koronával. Ezeket felöltve találkozott a vendégekkel, akiknek sok mindent mondott Istenről, mert nagyon szerette az Urat.

A nyolcadik és a kelencedik lectio Erzsébet életmódját írja le, kitér arra, hogy férjét istenszeretettel elkerülte, nem akart sem enni, sem inni, sem költekezni az övéből, csak a joggal birtokoltból. (11. miniatúra). Ez utóbbi utalás a *Libellus*ban olvasottakkal kiegészítve értelmezhető pontosan. Innen tudjuk, hogy „*Konrád mester megtiltotta, hogy férje ama javait élvezze, amelyeket illetően a lelkiismerete nem volt tiszta. Ezt ő olyan szigorúan megtartotta, hogy az asztalnál, férje oldalán ülve tartózkodott mindentől, amik a hivatalokból és a parasztok panaszára kerültek ide; csak azokból az ételekből evett, amelyekről bizonyos volt, hogy azok férje igazságos és jogos eredetű javaiból származtak.*”¹¹ Ebben az esetben mai kifejezéssel azt mondhatnánk, hogy Erzsébet társadalmi érzékenységét is felvillantja forrásunk és az igazságosság iránti ragaszkodását, mely egyben az egyik alapvető uralkodói erény volt. Egyszer német földön nagy éhínség dúlt, ezért Szent Erzsébet mindenét a szegényeknek adta, házában gabonát osztott (12. miniatúra).

Erzsébet férje halála után megváltoztatta életét, elhagyta a világi öltözéket és felvette az egyházi ruhát, megbéklyózta testét (13. miniatúra). Ezután a Krisztussal történő találkozás legendájának a leírása következik. Egyszer imádkozás közben megjelent Erzsébetnek Jézus Krisztus, látta a megnyílt eget és azt mondta az Urnak: „Ha Te velem akarsz lenni én veled leszek, soha nem megyek el mellőled.”¹² Feljegyzésre kerül kórházalapítása és az ottani munkája (14. miniatúra). A következőkben karitatív tevékenységét emeli ki a kézirat, saját kezével szőtt vásznat, készített ruhát a szegényeknek (16. miniatúra). Miután betekintést kapott az olvasó Erzsébet élettörténetébe, a kompilátor rátér Erzsébet csodáinak leírására, a 18. miniatúrától a 29.-ig ezeknek a történeteknek a megjelenítésével találkozhatunk.

18. miniatúra: A kölni egyházmegyéből származó Hartmannt felakasztották, majd el akarták temetni, de Erzsébet könnyei életre keltették.

¹¹ *Libellus*, II. 152.

¹² *Libellus*, III, 161–162.

19. miniatúra: Mainzi Jánost bebörtönözték, felakasztották, arra kérte Erzsébetet, hogy

20. miniatúra: Egy Vidal nevű ifjú meghalt, anyja Erzsébethez könyörgött és fia feltámadt;

21. miniatúra: Henrik belefulladt a folyóba, Szent Erzsébet segítségét kérték és feltámadt;

22. miniatúra: Burchard diák horgászni ment és a vízbe fulladt, de Szent Erzsébet feltámasztotta;

23. miniatúra: Egy halva született fiút szedtek ki az anyja hasából, a bába Szent Erzsébet kegyelméért fohászkodott és a gyermek feltámadt.

24. miniatúra: Egy ifjú vizet mert a kútból, de beleesett a kútba és meghalt. Szt. Erzsébet feltámasztotta.

25. miniatúra: Egy mainzi fiatalember, akit Frigyesnek hívtak a fürdőben volt, ott megsértett egy szegény embert, akinek Szt. Erzsébet korábban visszaadta a látását. A szegény Erzsébetet hívta és ezután elmerült a vízben és megfulladt, de Erzsébet családtagjai kérésére feltámasztotta.

26. miniatúra: Henrik nevű szerzetes epilepsziás volt. Erzsébetnek ajánlotta magát és azonnal meggyógyult.

27. miniatúra: Egy asszony fogadalmat tett, hogy elmegy Szt. Erzsébet sírjához. Mivel később nem teljesítette fogadalmát, elvesztette látását. Amint elment, a sírhoz, visszanyerte.

28. miniatúra: Egy púpos elment Erzsébet sírjához és meggyógyult.

29. miniatúra: Zarándokok körbejárják Erzsébet sírját, egyikükből ördög képében távozik a gonosz lélek.

A kézirat azzal zárul, hogy összegezve leírja, milyen esetekben tett csodát Erzsébet: meggyógyította az ördögtől megszállottakat, visszaadta a vakok látását, a süketek hallását, meggyógyította a sántákat, a némák újra beszéltek, meggyógyította mindazokat, akik szívből kérték segítségét.

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy kéziratunk kasztíliai kötődésű, a kompilátor elsősorban a *Libellus* rövidebb változatára, és Erzsébet csodáinak gyűjteményei közül a *Miracula felicis Elyzabet* és a *Miracula sancte Elyzabet* című művekre támaszkodott. Alapvető forrásainál is vázlatosabban érinti Szent Erzsébet élettörténetét, csak keretként használja föl azt, elsősorban csodáinak bemutatására helyezi a hangsúlyt 14 történettel és miniatúrával, ami az összes anyag csaknem felét jelenti. Alázatosságának és karitatív tevékenységének jellemzése adja a következő nagyobb egységet 6, illetve 5 miniatúrával, valamint a hozzájuk tartozó szövegrészekkel együtt. Erényei azonban jelentős érdeklődésbeli csökkenést mutatnak az előző témakör népszerűségéhez képest, hiszen csak feleakkora terjedelemben érinti őket a kódex. A hangsúlybeli eltolódások ellenére ebből a kétnyelvű legendából is az általánosan elfogadott Erzsébet-portré rajzolódik ki: az önkéntes szegénységet vállaló, a karitást, az önmegtartóztatást, a tevékeny és elmélkedő életet gyakorló asszonyé.

A konkrét mű kapcsán felmerül az a kérdés, hogy miként kerülhetett el Európa ilyen távoli zugába Árpádházi Szt. Erzsébet kultusza? Bizonyára több csatornán keresztül, melyek közül a legkézenfekvőbb magyarázatot a dinasztikus kapcsolatok adhatnák. Közismert, hogy a középkor folyamán a magyar uralkodók házassági politikájuk révén az Aragón Koronával építettek ki szoros szálakat. III. Béla (1173–1196) fia, Imre (1196–1204) számára II. Alfonz (1162–1196) aragón király lányának, Constanzának a kezét kérte meg. II. András Courtenay Jolánnal kötött második házasságából született lányát, Jolánt/Jolantát I. Jakab aragóniai uralkodóval házásította össze. Fiúkat III. Péter néven koronázták királlyá (Portugáliai Szt. Erzsébet apja volt). Logikusnak tűnne, hogy Szt. Erzsébet tisztelete ebből a királyságból kiindulva terjedjen el. Az a feltételezés sem zárható ki, hogy földrajzi közelsége miatt francia területről szivárgott át tisztelete, mivel ott már a 13. században több verses és prózai Erzsébet-legenda keletkezett.¹³ Franciaország kulturálisan igen jelentős impulzusokat adott Aragóniának az évszázadok folyamán, elég megemlíteni a királyság központi részén beszélt nyelvjárást: a katalánt, amelyet egyfajta „rontott” franciaként is értelmezhetünk, pontosabban az ófranciából kifejlődött okcitan/provenszál egyik sajátos nyelvjárása. Ennél még nyomósabb érvnek számít, hogy Aragónia egy részét, a korábban önálló Navarrát a champagne-i grófok IV. Theobald idején (1234–1253) Champagne-nyal egyesítik. Theobald felesége, Izabella számára pedig a kor egyik jeles francia költője, Rutebeuf ír verses Szt. Erzsébet legendát *Vie de sainte Ysabelle* címmel. Balázs Ilona véleménye szerint a francia legendáriumok a *Libellus* hosszabb, a szentté avatási eljárás anyagát is megőrző változatát használták, és azt is tőle tudjuk, hogy a *Libellus*nak Mencke kiadásában ismert szövegét Franciaországban egy 1244 előtt elterjedt változat előzte meg.¹⁴ Kompilátorunk azonban nem ismerte a *Libellus* hosszabb változatát, tehát valószínűleg nem közvetlen francia hatással kell számolnunk művében, de Erzsébet híre és a Rutebeuf által megverselt legendája Navarrán keresztül bizonyosan átszivárgott Aragóniába is. A dinasztikus kapcsolat mellett még egy személyes szál is meg kell említenünk. Raymundus de Peñaforte, korának híres katalán kánonjogász, IX. Gergely pápával személyes ismeretségben állt, tőle kapott jogi megbízatást. Munkáját befejezve visszatért Barcelonába, bár a pápa Tarragona érseki székét szánta neki, de azt elhárította magától, és a helyi domonkos kolostorba vonult. Peñaforte Erzsébet szentté avatása után röviddel megírta *Processus et ordo canonizationis beate Elyzabet propter quorundam detractones et calumpnias* című munkáját, amely valószínűleg ismertté vált hazájában is. Erzsébet kanonizációjára vonatkozóan első kézből lehettek információi a pápai környezetben. Tehát Erzsébet élete és példája nemcsak dinasztikus úton jutott el Európa déli szegletébe.

13 Balázs Ilona: Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század francia irodalmában. Bp. 1930. 6. In.: Bibliothèque de l' Institut Français a l' Université de Budapest.13.

14 Uo.17.

Még inkább Kasztília lehetett az Erzsébet-kultusz központja az Ibériai-félszigeten. IX. Gergely pápa 1235-ben, vagyis a szentté avatás évében Beatrix kasztíliai királynéhoz írott levelében már példaként állítja elé Erzsébetet.¹⁵ Nem kisebb hatású propagátora volt tehát Kasztíliában Erzsébet tiszteletének, mint maga az egyház feje, így nehéz elképzelni, hogy Beatrix ne jegyezte volna meg ezt a nevet, és ne adta volna tovább környezetének a pápától megtudottakat. Ezzel a 13. századi új szenttípus igen korán ismertté és mintává lett Kasztíliában. Sz. Jónás Ilona említi könyvében, hogy Kasztília fővárosában, Burgosban pedig speciális tiszteletet nyert, ami bizonyára nem választható el IX. Gergely levelétől.¹⁶ Burgos mellett Las Huelgasban, egy ciszterci kolostorban kaptak vallásos neveltetést a kasztíliai királynéok, akiknek bizonyára felolvasták Szt. Erzsébet legendáját is, még az sem elképzelhetetlen, hogy ebben a közegben kell keresnünk forrásunk keletkezési helyét. Nyelvileg is e királysághoz köthető, és éppen Kasztíliai Beatrix férje, III. Ferdinánd volt az, aki „hivatalos” nyelvvé tette a kasztíliait, amikor elrendelte, hogy ezt használja a kancellária a latin helyett.¹⁷ Talán a célszerűsége túl a kétnyelvűséggel ehhez az új szemlélethez is alkalmazkodni kívánt kompilátorunk, bár ebben az esetben nem hivatalos levelezésről, hanem vallási témájú munkáról van szó, ahol a latin még teljességgel elfogadható volt. A las huelgas-i kolostort 1179-ben VIII. Alfonz király felesége Eleonóra, Aquitániai Eleonóra és II. Henrik angol király lánya alapította.¹⁸ Ez a tény arra csábítja a kutatót, hogy az anglo-normann származású Nicolas Bozont, a 14. század eleji francia nyelvű tanítóköltemények szerzőjét egy kicsit közelebbről megvizsgálja. Balázs Ilona kimutatta, hogy Bozon verses legendája eltér a francia mintától, valamint a *Libellus* szerkezetétől, és műve középpontjában Erzsébet csodái állnak, azonban ő hét csodára építi írását, melyek közül kettő bizonyosan nem szerepel forrásunkban (álmában megjelenik anyja, és kéri, hogy imádkozzon érte; egy beteg halat kér Erzsébettől). Bozon latin forrása, az úgynevezett Lemmens-féle életrajz volt, amely Perugia, a szenttéavatási hely közelében fekvő kolostorban keletkezett, és valószínűsíthető, hogy a per hivatalos aktáira alapozódik.¹⁹ Egyértelmű, hogy Bozon nem sorolhatjuk kompilátorunk közvetlen forrásai közé, de áttételes hatására, szemléletmódjának átvételére talán már gondolhatunk, hiszen kódexünk is – amint ezt fentebb megállapítottuk –, a csodák bemutatását helyezi előtérbe. Úgy vélem mindezek bizonyítják, hogy Szt. Erzsébet tisztelete már korán, halála után szinte azonnal a királyi udvarból kiindulva elterjedt Kasztíliában, és Burgoson kívül a las huelgas-i kolostor lehe-tett kultuszának egyik ébren tartója.

15 *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Bp. 2000. 195.; *Sz. Jónás Ilona*: Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp. 1986. 170–171.; *Gábrriel*

16 *Sz. Jónás Ilona* 170.

17 *José García López*: Historia de la literatura española. Barcelona, 1980. 18.

18 *Klaniczay* 194.

19 *Balázs* 25.

Gyulai Éva

**Andechs–Szilézia–Thüringia–Szepesség.
Árpád-házi/Thüringiai Szent Erzsébet
és Sziléziai Szent Hedvig ábrázolása az arnótfalvi
Szűz Mária-oltáron (1490 körül)**

A Szepes vármegyei Arnótfalva (ma: Arnutovce, Szlovákia, újkori német neve: Emaus) Szent Erzsébetet ábrázoló Szűz Mária-oltára és a lőcsei Szent Erzsébet-oltár (1–2. kép) ikonográfiai „rokonsága” már Divald Kornélnak is feltűnt,¹ sőt az arnótfalvi oltár párdarabjaként határozza meg Márton mester jánosfalvi (ma: Jánovce, Szlovákia) Szűz Mária-oltárát² is, főként az igen hasonló Szent Erzsébet-ábrázolás okán (3. kép). Az arnótfalvi Szűz Mária-oltárt a legújabb művészettörténeti kutatás Márton mester 1490 körül készült műveként határozza meg, amely az 1497-ben festett jánosfalvi oltár párdarabja.³ Az arnótfalvi oltárkép a trónuson ülő Madonnát ábrázolja két női szenttel, Árpád-házi Szent Erzsébettel és Sziléziai Szent Hedviggel, a táblákon Szent Rókus, Szent Ágnes, Szent Sebestyén és Szent Luca vagy Otília. Az 1485–1490 körüli időpontra datált oltárképen a szepességi művészet német monográfiája, az 1938-ban megjelent „Schürer–Wiese” már Szent Hedviget azonosítja, s éppen Szilézia védőszentjének, Szent Erzsébet nagynénjének alakja alapján gondolták úgy a német művészettörténészek, hogy az oltár donátora Szapolyai István és felesége, Tescheni (a fejedelemség magyar megnevezésével: Tesseni) Hedvig hercegnő, hiszen a tescheni herceg lánya hazájából hozhatta az Andechs–Meráni Hedvig tiszteletét.⁴

Bár eddig a történeti kutatások háttérbe szorultak az arnótfalvi oltár és körének vizsgálatában, az írott források igazolni látszanak a művészettörténet megállapításait: a Szapolyai család közreműködését és a jánosfalvi kapcsolatot.

Arnótfalva és Jánosfalva (Szepes vm.)

Arnótfalva a 14. században a szomszédos településekkel együtt, mint Frankfalva vagy Frankvágása, Tamásfalva, Farkasfalva, Rókus a Görgeyek őseinek birtoka, a falvak neve is mutatja a korabeli családtagok és családi birtokosztály emlékét.

1 Divald 1906. 36–37.

2 Slovenská narodná galeriá, Bratislava (Pozsony). Sbirka starého umění № O 1594

3 Gotika 2003. Kat. 4. 56. 725–726. (János Végh); Elisabeth von Thüringen 2007. Katalog 255. 386–387. (Ivan Gerát)

4 Schürer–Wiese 1938. 97.

1346-ban Arnótfalva, más néven Kistamási nevű birtokból a család férfitagjai kiadják a hitbért a női örökösöknek, többek között Arnold leányának és unokáinak.⁵ Arnótfalva (Kistamási) birtokjoga a 14. század második felében változott meg alapvetően, mert 1366-ban a karthauziak kapnak jószágokat Arnótfalva, Frankvágása, Rókus és Farkasfalva falvakban.⁶ A szepesi káptalan mellett a Szepesség egyik legjelentősebb egyházi birtokosa a 13. század közepén az Arnótfalvához igen közel, de már mélyen az erdős hegységben alapított Menedékkő vagy Letonkő nevű karthauzi kolostor, amely a középkor végén 13 falu teljes vagy részirtokának örököse volt.⁷ Végül az egész falu a kolostoré lesz, amikor Frank fia Mihály fia László knini püspök, a savniki cisztercita apátság kormányzója 1396-ban az Arnódfalva, Frankenau vagy Frankfalva, Rókus, Farkasfalva nevű falvakban bírt örökségét a menedékkői vagy menedékszírti vagy letánkői/látókői (latinul: *Lapis Refugii*) karthauzi kolostornak adományozza.⁸

Arnótfalva Szent Ilona-plébániatemplomának neve feltételezi egy korábbi, ma már nem létező, illetve valahol lappangó Szent Ilona-oltár meglétét, amit az esztergomi érsekség 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvei igazolnak. A katolikus templomban a 17. század közepén még három oltárt találtak a vizitálók, a főoltárt, amelynek (fa)tábláira Szűz Mária és a névadó szent, Ilona képmását festették, a második oltár Szent Fábriáné és Sebestyéné, a harmadik pedig a Szűz(szent)ek oltára.⁹ A 17. század végén tett egyházlátogatás során ismét összeírták a három oltárt,¹⁰ 1712-ben ugyancsak említik mindhármát, igaz, ekkor az arnótfalvi hívek már abban sem biztosak, hogy templomuknak ki a védőszentje, többen ugyanis Szent Zsófiát nevezik meg, míg mások azt állítják, hogy mintha inkább mégis Szent Ilona lenne.¹¹ Az arnótfalvi Szűz Mária-oltár párdarabja, a Márton mester által 1497-ben festett szepesjánosfalvi/jánóci főoltár azonban főoltárnak készült, hiszen a trónuson ülő Szűzanyát itt jobbról a templom védőszentje, Szent Katalin kíséri, s a Szent Szűz és a Kisded bal oldalára festették Szent Erzsébetet.

Szapolyai István és Tescheni Hedvig

Szapolyai István minden bizonnyal még sziléziai kormányzósága alatt (1474–1481) megismerte II. Primislaus (Přemislav) tescheni herceg 1469-ben született leányát. Szapolyai István már nem volt Szilézia kormányzója, amikor egyes

5 AO IV. 334. sz.

6 Uo. 273.

7 Csánki II. 248.

8 ZsO V. 1614. sz.

9 *Habet tria altaria. Majus B(eatae) Mariae V(irginis) et Sanctae Helenae, quarum imagines in tabulis sunt depictae.* (1655/56.) SK Can. vis. № 1. pp. 111–112.

10 SK Can. vis. № 2. pp. 89–90.

11 SK Can. vis. № 3. p. 190.

források szerint 1483. augusztus 11-én, de mindenképpen 1486 vége előtt vagyis a menyasszony 14–16 éves korában elvette Tescheni Hedviget.¹² Sziléziai források alapján II. Kazimir (1477–1528), aki nagybátyját követte a trónon, 1483. augusztus 14-én 8000 aranyat adott Hedvignek nászajándékba azért, hogy lemondjon jogairól.¹³ Szapolyai István felesége, Hedvig (Teschen, 1467/1469 k.¹⁴ – Trencsén vára, 1521. ápr. 6.) a Német-Római Birodalom fejedelmének, a tescheni hercegnek egyetlen lányaként nőtt fel a hercegség központjában, Teschen (Ciecin, Lengyelország) városában és várában. Ősei, a sziléziai Piastokhoz tartozó tescheni hercegek a város dominikánus kolostorának templomába temetkeztek. Teschen Szilézia önálló, a cseh király mint választófejedelem hűbéréhez tartozó kicsiny részfejedelemsége volt, az egyházi igazgatásban pedig a lengyelországi gnieznoi érsek joghatósága alatt álló boroszlói püspökséghez tartozott, az oppelni (opolei) főesperesség egyik esperességét alkotta, a 15. században 50 plébániatemplommal.¹⁵

Hedvig Szent Erzsébet és Szent Hedvig tiszteletét Sziléziából hozhatta magával, Boroszlóban ugyanis már az 1250-es években megkezdtek a Szent Erzsébet-templom építését. Szent Hedvignek nem sokkal 1267. évi kanonizációja után menyje, Anna templomot alapított Boroszlóban, majd a boroszlói domonkos kolostor Szent Adalbert-templomában emeltek 1295-ben Szent Anna és Szent Hedvig nevére kápolnát. Hedvig kultuszának terjesztésében elől járt I. Lajos liegnitz-briegi és lübeni herceg (1311–1398), aki üknagyanyját tisztelte Hedvigben, s briegi palotájában kápolnát alapított tiszteletére, gyűjtötte és drága ötvösmunkákba foglalta ereklyéit, scriptoriumában kódexet rajzoltatott legendája alapján, s elérte, hogy ünnepét bevezessék a boroszlói egyházmegye kalendáriumába és liturgiájába.¹⁶ 1300 körül Szilézia földjének és népeinek védőszentje már Szent Hedvig, bár a boroszlói püspök egyházmegyéjének patrónusa Keresztelő Szent János maradt. Hedviget IV. Kelemen pápai kanonizációs bullája (1267) már „*Polonorum patrona*”-ként említi.¹⁷

Ugyanakkor Tescheni Hedvig nemcsak tágabb hazája védőszentjét, hanem rokonát is tisztelhette Szent Hedvigben, hiszen Andechs–Meráni Hedvig, férje révén, a Piast-ház tagja lett. Ez az eredetileg lengyel uralkodócsalád, amely Lengyelországban Tescheni Hedvig korában már nem ült a trónon, mivel a lengyel trónra jogosult főága kihalt, két oldalága, a mazoviaai és a sziléziai Piastok révén még a közép-európai uralkodói elit kebelében maradt.

12 Sroka 2005. 16–18.

13 Biermann 1984. 96–97. (1. jegyzet is)

14 Sroka 2005. 11.

15 Biermann 1894. 186.

16 Gottschalk 1964. 294–295.; Katzmarek 1996. 140–141., Klaniczay 185.

17 Mrozowich 2006. 3.; 8–9.

1. kép. Az arnótfalvi Szűz Mária-oltár.
Fénykép, Norbert Leonard (1938 k.)
(24 x 17,8 cm) KÖH F. 12322

2. kép. Szt. Erzsébet Szt. István első
vértanúval és Szt. Kristóffal a lőcsei oltárkép-
pen. Fénykép, Divald Kornél (1903/05).
(11,8 x 11 cm) KÖH F. 12725

A genealógiai táblákat¹⁸ tanulmányozva, feltűnik, hogy Tescheni Hedvig anyai és apai ágon is Piastok leszármazottja (!), hiszen apja, a sziléziai Piastok tescheni ágából, anyja, Mazoviai Anna – IV. Boleszláv, Varsó, Ciechanów, Lomsa és Polock hercegének a lánya – a mazoviai ágból való. A genealógiából az is kiderül, hogy Tescheni Hedviget nemcsak a közös uralkodócsalád, hanem anyja révén szorosabb vérségi kapcsolat is fűzi Szent Hedvighez. A szentnek ugyanis két unokája (Gertrúd és Konstancia) a Varsói–Mazoviai családból való I. Konrád unokáihoz (Boleszláv és Kazimir) ment férjhez.¹⁹ I. Konrád mazoviai herceg Szent Hedvig legendájába is bekerült, amikor ugyanis Szakállas Henrik tescheni herceget ellenfele elfogta, majd Krakkóban fogva tartotta, felesége, Andechsi Hedvig személyesen érte el szabadon bocsátását, maga ment el a kujáviai (mazoviai) herceg udvarába, a további vérontást megakadályozandó. Férje fogva tartóját megindította Isten szolgálójának, Hedvignek könyörgése, s elengedte fejedelmi foglyát. Ezt a jelenetet a Hedvig-legenda 15. század közepén íródott sziléziai változata is tartalmazza.²⁰

18 Foundation for Medieval Genealogy. <http://fmg.ac/Projects/MedLands/SILESIA.htm> és <http://fmg.ac/Projects/MedLands/POLONIA.htm>

19 Irgang 1996. 32.

20 [d]ux Conradus [...] videns Dei famulam, ferocitatem deponens, concordiam iniit ac ducem hinricum dimisit. *Mrozowich* 1996. 69.

3. kép. Márton mester: A jánosfalvi Szűz Mária-oltár (1597)
Elisabeth von Thüringen 2007. 255. kép alapján

4. kép. Szt. Erzsébet és Szt. Hedvig a Világkrónikában (1493)
Schedel 1495. Buch. ff. CCXI, CCXVI. alapján (digitális fotó)

De ha Szent Hedviggel vérrokonságban volt Szapolyai István felesége, akkor Árpád-házi Szent Erzsébetet, Andechsi Hedvig unokahúgát is rokonságában tisztelhetette! Így még inkább érthető, hogy az arnótfalvi oltáron a Mária-kultusz mellett miért éppen két egy időben élt, s egymással (és a donátorral is) rokon szent ábrázolása került.

A Schedel-féle nürnbergi nyomtatású Világkrónikába, amely az oltárképekkel közel egy időben, 1493-ban egyszerre jelent meg latinul és németül, mind

Erzsébet, mind Hedvig bekerült (4. kép). A fametszetes illusztráción Szent Erzsébet özvegyi fátyolban, jobb kezében kannával, baljában a Bajorországban népszerű hegyes cipóval (*Kornspitz*) egy ispotálybeli szerencsétlent vagy koldust táplál. A fametszet ikonográfiája összecseng a korabeli ábrázolásokkal. A krónika szövege genealógiájának és könyörületes tetteinek a vitákból jól ismert összefoglalása.²¹ A krónika hangsúlyozza, hogy Németországban lett híressé, s kitér arra is, hogy fejedelmi viseletét levetvén, gyóntatója, Marburgi Konrád szürke (vezeklő)ruhába öltöztette.²² A világkrónika Hedvig-ábrázolása szintén az ikonográfiai kánont követi, a szent szokásos attribútumaival, az apró Mária-kegyesborral és az általa (és férje által) alapított trebnitzi kolostor modelljével látható. Fejét, nyakát fátyol fedi. A szöveg, az Erzsébet-történethez hasonlóan hangsúlyozza fejedelmi származását, igaz, apját badeni örgrófnak titulálja. Említi a kitzingeni zárdában eltöltött gyermekéveit, majd házasságát Sziléziai Henrikkel, hat gyermekének születését, megemlékezően legidősebb fiáról is, aki a tatárokkal vívott liegnitzi csatában esett el, majd a Boroszlóhoz közeli trebnitzi cisztercita zárdá alapítását sorolja, amelyben száznál is több előkelő lányt bíztak lánya, Gertrúd apátnő gondjaira.²³ Az Erzsébetről és Hedvigről készült Schedel-féle illusztrációk Nürnbergben, Frankföld központjában és az európai szellemi élet centrumában ugyanazt az ikonográfiai típust mutatják, és ezzel hasonló spirituális üzenetet közvetítenek, mint az arnótfalvi táblakép Mária társaságában álló alakjai: a könyörületességét és a vallási buzgóságát.

Lapis refugii

A Szapolyaiak kegyuraságát még alig vizsgálta a *történeti* kutatás, tény, hogy Szapolyai Imre és István mecénásként és patrónusként kápolnák, oltárok, síremlékek donátorai voltak, s a Szepességet ugyancsak kitüntették egyház- és művészetpártoló tevékenységükkel.²⁴ Lehetséges, hogy Hedvig, bekerülvén a szédületes és hihetetlenül gyors karriert befutott, a machiavellizmustól sem idegen Zápolyák családjába, amely még csak tanulta a főúri kegyuraság és mecénatúra nem

21 Elizabeth filia regis hungarie [...] Totis igitur viribus pietatis operibus se contulit. In quibus optime usque ad mortem praeseuerans delectabilia ori proprio subtrahens pauperibus ministrabat. eosque balneabat et lectos eorum sternebat. eosque tegebat. fila trahebat. vasa coquinaria mundabat. hospital pauperum construxit. *Schedel* 1493. Liber. f. CCXI

22 Sant Elizabeth... eins lantgrafen zu hessen eelicher gemahel hat nach der gepurt unsers haylands tawsent Ilc XXX jar in teutschen lande geleuchtet. von jugent auff gotzdienstlicher vbung geflißen und alle ire werck in got goerdnet. [...] empfieng von maister Cunrats von Marpurg hand einen groen rock. *Schedel* 1493. Buch. f. CCXI

23 Sant Hedwig. Hedwig ein hertzogin von Poln [...] hat ein edels closter cisterier ordens zu Trebnitz nit verre von Preßlaw gepawen, und darinn Gertrawten ir tochter uber hundert iunckfrawen zu ebtissin gesetzt... *Schedel* 1493. Buch. f. CCXVI

24 A Szapolyaiak egyházi mecénatúrájáról bővebben: *Fajt* 2003.

könnyű feladatát és szabályait, a kegyesség, az egyházpártolás otthonról, a tescheni fejedelmi udvarból hozott szokásait és mintáit kívánta új hazájában és családjában meghonosítani. Talán ezért választotta a házaspár a menedékkövi karthauzi kolostor falujának templomát, hiszen ezzel a szerzeteseket és híveiket is támogatta.

A támogatásra ugyancsak rászorultak a karthauziak, hiszen a huszita háborúk hatalmas pusztítást végeztek kolostorukban, ráadásul nem sokkal korábban egy erdélyi származású, s a Bécs melletti Mauerbach karthauzi kolostorban fogadalmat tett szerzetest választottak Menedékkő kolostorának élére, aki alkímiával és aranycsinálással foglalkozván, elpredálta a kolostor vagyonát, ezért letették a perjelségről. Érdekes, hogy a generális káptalan az alkimista után 1478-ban szintén Mauerbachból küldött új perjelt, Nicolaust, hogy megreformálja Menedékkőt, ő egyébként osztrák kolostorában is perjel volt, s a rendtörténet szerint mind a császárral, mind Mátyás királlyal jó kapcsolatokat ápolt.²⁵ Miklós perjel is a seizi karthauziaknál kezdte pályafutását 1456-ban, 1473-ban került a Bécs melletti Mauerbachba, amelyet egyébként Menedékkőnél pár évvel később alapítottak a 14. század elején ugyancsak seizi szerzetesek, s a mauerbachi rendtörténet szerint nem 1478-ban, hanem 1484-ben küldték a Szepességbe, majd 1491-ben egy másik osztrák kolostor, Freudental élére helyezték, itt halt meg 1498-ban.²⁶

Az osztrák karthauzi szerzetes, akiről rendtársai úgy tudták, hogy a legmagasabb körökben forgott, talán még korábbról ismerte Szapolyai István hadvezért, vagy hírből hallott felőle, Szapolyai ugyanis 1477-ben részt vett Mátyás Ausztria elleni hadjáratában, majd később is hadvezérként szolgált a császár ellen Ausztria földjén viselt háborúban, sőt Bécs 1485. évi megszállásában is részt vett, s még osztrák birtokot is kapott Mátyástól.

Mindez azonban csak feltételezés, tény azonban, hogy özvegye, Hedvig különös gondoskodással viseltetik Menedékkő iránt. A kolostortörténet leírásában szerepel, hogy 1506-ban, vagyis 6 évvel férje halála után kivételes engedélyt szerez a generális káptalantól, s ennek birtokában az udvarában élt hölgykoszoruval meglátogatja a férfikolostort.²⁷ A rendtörténetben plasztikusan jelenítik meg az igencsak szokatlan alkalmat, amikor a kolostor iránti elhivatottságát követve Hedvig, hajadonok és asszonyok koszorújától övezve, belép a magas hegyre épült férfikolostorba, s azt gyönyörűen felékesíti. Látogatása során két újabb cellát alapít a néma barátoknak, a kolostortemplomot két oltárral és más díszekkel gazdagítja, a főoltárra is új táblaképet festet. A szerzetesek méltán tekinthettek rá

25 [1478] Nicolaum, qui antea in Maurbach Prior, & Visitator Provinciae fuit hic juxta possibilitatem suam, quantum paupertas domus suppetebat, diligenti cura ruinosa reformavit, & novas structuras erexit: ipse magnam familiaritatem cum Imperatore, ac Rege Mathia habuit, & ab eo plura impetravit. Fundatio Lapidis Refugii (Wagner)

26 Jaritz 1999. 378.

27 Pirhalla 1899. 123–124., Sroka 1996. 397., Sroka 2005. 66–67.

úgy, mint anyjukra, sőt második alapítójuknak nevezték.²⁸ Hedvig látogatásakor nem lehet, hogy ne jusson eszünkbe a kolostoralapító Sziléziai Szent Hedvig, aki Szilézia elitjének leányait és asszonyait gyűjtötte a trebnitzi kolostorba, ahogyan az 1508-ban íródott ferences Nádor-kódex írja: „*sok szizeket gondja alá veszen vala, és némeleket apácáságra, némelyeket házasságra ad vala... mind mene (= mennyi) jövedelme neki vala, klastrombelieknek és szegényeknek osztotta vala*”.²⁹

Tescheni Hedvignek nem volt módja Magyarországon kolostort alapítani, pedig rokonának és védőszentjének ez volt egyik legemlékezetesebb buzgó cselekedete, e helyett a nádor felesége, majd özvegye már meglévő rendházakat támogatott, köztük is leginkább a Szepesség ősi kolostorát, Menedékkőt. Hercegnőként és a Szapolyai család tagjaként, majd fejeként udvart tartott fent a trencséni várban, ahol apródokat, nemes ifjakat, illetve az elit leányait és asszonyait nevelte, gondozta; egyszerre világi és spirituális céllal és tartalommal.

A cellák építése és az oltárok felállítása mellett Hedvig gondolt a szerzetesek mindennapjaira is, Schmegen (= Szepessümege, Igló mellett, közel Arnótfalvához) falu mellett halastavat ásott nekik, s 4 tarcali szőlejét is a kolostornak adományozta.³⁰ Egy 1509-ben kelt adománylevelében, amellyel a karthauziak Hernádon álló malmát felmenti a földesúri szolgáltatások fizetése alól, megemlékezik arról a kivételes szeretetről, amellyel ő a karthauziak iránt viseltetik a szerzetesek szent élete és tekintélye miatt, s emlékezteti az adományosokat arra, hogy Szapolyai Imre és István nádor egykor úgy rendelkezett, hogy a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett kolostor szerzetesei kötelesek mindennap misét mondani lelki üdvükért. Hedvig és fiai az oklevélben kitérnek Keresztelő Szent János, Krisztus előfutára iránt érzett kivételes áhítatukra is, hozzá könyörögnek, hogy a földön és mennyben egyaránt segítse meg őket.³¹

Ikonográfia – oltárkép

Mind a jásnosfalvi, mind az arnótfalvi oltár a Boldogságos Szűz, illetve Szent Erzsébet elmélyült kultuszát jelzi a 15. századi végi Szepességben, s az oltárok művészi kvalitása nemcsak a mesterek felkészültségét, hanem a donátorok igényességét is dicséri.

28 D(omi)na Hedwigis... impetrata a Capitulio nostro Generali autoritate, coenobium Lapidis Refugii, ex devotione intravit cum honesta comitiva virginum, ac Mulierum, decenterque ornavit illud: fundavit namque duas cellas, & Basilicam cum duobus Altaribus, tabulis, ac ornamentis; insuper unam tabulam ad magnum altare, ...& multa pietatis opera fecit Monasterio ita, quod merito dici poterat Mater; & fuit Mater nostra, & fundatrix Monasterii, & habet memoriam perpetuam; quia amavit fratres valde; qui saepissime ad eam intraverunt per cellas, quas fundavit. Fundatio Lapidis Refugii (Wagner)

29 EK Nádor-kódex ff. 266–267.

30 Fundatio Lapidis Refugii (Wagner)

31 Wagner 1774. I. 428.

5. kép. Szt. Erzsébet ezüstkannája
(13. század)
Fürst zu Solms-Braunfels'sche
Kunstammlungen.
Elisabeth von Thüringen 2007.
172. kép alapján

Az arnótfalvi képek ikonográfiai programja talán még közelebb vihet a donátorok és az eredet megfejtéséhez. Az aranyozott brokátmustrás háttérű oltárképen Szent Erzsébet és Szent Hedvig a trónoló Mária és a kisdéd jobb és bal oldalán áll. Erzsébet viselete a világiasabb: súlyos, ékköves csattal összefogott sötétvörös aranszegélyes palást, alatta aranszalaggal díszített lila ruha, fején a nyaka alatt áthúzott és homlokát is fedő, kitűzővel díszített főkötő; egy ifjú fejedelemnő portróját látjuk. Ékszerekkel is hangsúlyozott eleganciája mellett a legfeltűnőbb talán fedetlen nyaka, amely erősíti világias és ifjúságot sugárzó megjelenését.

A jánóci/szepesjánosfalvi oltár ikonográfiai szempontból is az arnótfalvi táblakép párja, hiszen a két művet és szellemiségüket leginkább Szent Erzsébet ábrázolásának feltűnő hasonlósága miatt lehet összekapcsolni. Erzsébet mindkét képen egyetlen palástcsattal összefogott vörös köpenyt visel, a palást vörös (liturgikus) színe a szegények iránti szeretetre utal.³² A fiatalasszonyos főkötő is hasonló, mindkét alak fejét aureola övezi. A köpeny alatt viselt ruha azonban különböző, a jánóci szentre aranybrokátot adtak, míg az arnótfalvi Erzsébet viselete egyszínű. A hasonlóságot fokozza az attribútumok azonossága, a gyümölcsöstál és a kanna.

A füles, gombos-fedeles fémkanna pontos mása és párja a Schedel-féle fametszeten ábrázolt attribútumnak, amely a 15–16. századtól Erzsébet széles körben ismert ereklyéje, s ma is megvan Braunfels kastélymúzeumában (Fürst zu Solms-Braunfels'sche Kunstammlungen) (5. kép).³³ Ez a 13. századból való aranyozott fedeles ezüstkanna, fedelén kristálygombbal a 17. század közepén szerepel először az altenbergi kolostor leltárában, itt volt *magistra* Erzsébet Gertrúd nevű leánya.³⁴ A Salzburghoz közeli Laufen plébániatemplomában 1500 körül felállított oltár belső szárnyán, amelyen Szent Erzsébet egy leprást fürdet, a művész a szolgáló kezébe adta a későbbi ereklyét,³⁵ vagyis a kannatípus Közép-Európában

32 Elisabeth von Thüringen 2007. Katalog 255. (Ivan Gerát)

33 Erzsébet kannájáról bővebben: Sankt Elisabeth 1981. Kat. 144. (C.–W.Clasen); Elisabeth von Thüringen 2007. Katalog 172. (Maria Stürtzenbecher)

34 Sankt Elisabeth 1981. Kat. 144. sz. 532. (C.–W.Clasen)

35 Kirchenstiftung Mariä Himmelfahrt, Laufen. Elisabeth von Thüringen 2007. Katalog 258.

már a 15. század végén állandósult Szent Erzsébet ikonográfiájában mint a könnyörületesség jelképe, amihez nem kevéssé járulhatott hozzá a Schedel Világkrónikája. Szinte már meg sem lepődünk, hogy a kanna a szepeshelyi templom egyik oltárán is feltűnik. A Mária halálának szentelt, feltehetően 1489 után készült oltár egyik külső táblájára Szent Erzsébet képét helyezték, tállal és az ismert fémkannával a kezében, a képet azonban az újkorban átfestették (6. kép).³⁶

6. kép: Szt. Erzsébet a szepeshelyi Mária halála-oltár külső szárnyán (1489 k.)
(A szerző felv.)

Az arnótfalvi oltár Szent Hedvig-ikonográfiája az özvegyet, illetve a trebnitzi kolostorba vonuló, és az egyszerű szürke ruhát magára öltő asszonyt idézi. Hedvig legendájában hangsúlyos említik, hogy nem viselt skarlátból és egyéb drága posztókból készült ruhát, jóllehet őrgrof lányához méltóan öltözött. Fején sohasem hordott hosszú leplet, sem redőzött fátylat, keblére nem tett ékszert, nem volt aranygyűrűje. Ruhája olykor kopottas, rongyos volt, nem hivalkodott a drága prémes öltözékek váltogatásával, télen-nyáron egyszerű ruha és köpeny fedte sovány testét.³⁷ Az 1508-ban ferences scirptoriumban keletkezett Nádor-kódex

36 Radocsay 1955. 439., Divald 1906. 54–56. Végh 2003. 384–385.

37 Tante hec humilitatis extitit, quod a sua iuventute vestimento de scarlateo et pannos superflue sumptuosos non ferebat [...] In eius capite non nigra, glauca, nec alia pepla, nec crispata videbantur velamina, pectusque illius nec monilia aurea, nec gemmis circumposita, nec digitos suos anuli aurei decorabant. [...] Dimissis quidem multifariis ac variis vestibus et pellicis solo pallio et tunica simplici estate hyemi corpus macilentum contegebat... Mrozowich 1996. 67–68., 71.

magyar nyelvű Hedvig-vitája is megemlékezik pompakerülő öltözködéséről: *So-ha subát és egyéb nemű bőrrrel csenált ruhát nem viselt, akarmel nagy hideg volt, és csak egy szoknyába és egy rossz palástba jár vala.*³⁸ A szent legismertebb attribútumával, a kolostor-makettel ábrázoltatik. Egyszerű, a vezeklők és szerzetesek viseletét idéző ruhájával éles ellentétben áll rangjának kifejezője, a nyakát és vállát fedő fehér fátyolra helyezett hercegi korona. A német-római birodalmi rangot kifejező *Herzogshut*, a hercegi főveg vagy korona csak a 15. században jelenik meg Hedvig ikonográfiájában,³⁹ a 14. században még csak apját ábrázolják a fejedelmi (de nem koronás uralkodói) címét jelző koronával.

Az arnótfalvi oltárképen Mária nem tűnik ki kísérői köréből, trónusa magas, ezért feje egy vonalba esik a két másik alakéval, viselete az Erzsébetéhez hasonlóan gazdag, fejedelmi. Feltűnő a Mária szüziességét kifejező hosszan leomló hullámos haj és a két, így is mondhatjuk, „asszonyszent” viseletének ellentéte. Három asszony, három életkor, az életszentség három különböző megnyilvánulása. Szűz Mária a hajadonságot, szüziességet és a Krisztus iránti mély szeretetet, Erzsébet a fiatalasszonyi életkort és státust, a szegények iránti bőkezűséget, alázatot, a világi asszonyok életszentségét, Hedvig pedig az idős kort, az egyház iránti elkötelezettséget és a szerzetesi éthoszt képviseli. Szent Hedvig családjában elevenen élt Szent Erzsébet kultusza, amit a kora újkori jezsuita hagyomány alapján Hevenesí Gábor jezsuita szerzetes is megörökített a magyar szentek életéről először 1692-ben megjelent művében. Amikor Hedvig szent életű lánya, Gertrúd trebnitzi apátnő (aki Szent Erzsébet lányához, Gertrúd altenbergi főnöknőhöz hasonlóan a Magyarországon meggyilolt Gertrúd királyné nevét viselte, az előkelő frank családból származó Szent Gertrúd apátnőre emlékezve) halálához közeledett, a kolostor kincsei közül magához vette azt a fátylat (*capitis velum*), amelyet még anyja, Szent Hedvig örökölt Szent Erzsébettől, aki egykor maga is viselte, hogy emlékeztesse a két szent kivételes erényeire, Erzsébetnek főként mély alázatosságára, Hedvignek pedig szigorú, aszketikus életvitelére, illetve mindkettőjüknek a nélkülözők iránti jótéteményeire. Példájukhoz ő maga is méltó akart lenni, s a világi életből távozva velük kívánt a mennyben örökre egyesülni.⁴⁰

Ikonográfia – szárnyak

Az arnótfalvi oltár belső szárnymező négy tábláján felül két férfiszent, alul két női alak, Szent Ágnes és Szent Luca (vagy Otília) látható (*1. kép*). Szent Ágnes szűz vértanú azonosítása attribútuma, a bárány alapján igen könnyű, a másik

38 EK Nádor-kódex f. 270.

39 *Kaczmarek* 1996. 141.

40 S. GERTRUDIS VIRGO, filia Sanctae Hedvigis, quae fuit matertera Sanctae Elisabeth. [...] Qua vivis erepta, summi thesauri loco capitis velum, quo Diva olim Elisabeth usa fuerat, et ab ea ad Matrem Sanctam Hedvigem pervenerat, adepta in eo urtiusque virtutis memor... *Hevenesí* 1737. 19.

szent azonban már kérdéseket vet fel. Attribútuma, a szempár ugyanis Szent Luca (Lucia) és Otília ikonográfiájából is ismert. A kutatás a legutóbbi időben hajlik az alakban Otíliát látni,⁴¹ aki vakon született egy elzászi hercegi családban, ezért apja eltaszította, s így egy bajor apácakolostorba került. Bár legendája nem mentes az üldöztetéstől, nem tartozik a római egyház mártírjai közé, s mindig apátnői habitusban ábrázolják, kezében könyv és két szem, mert a szembetegek védőszentje. Az arnótfalvi szent azonban nem lehet Otília, hiszen *pálmaággal* láthatjuk, ami a keresztény ikonográfiában egyértelműen a vértanúság jelképe. Szent Ágnes is pálmalevelet tart, akárcsak Szent Luca felett Sebestyén, így alul a római egyház „klasszikus” női vértanúi jelennek meg. Otíliát feltehetően azért azonosították a szenttel, mert a szempárt egy könyvön tartja, míg Lucia általában tálon mutatja mártíromsága jelképét.

A két gazdag viseletben megjelenő vértanú nőiségével is kapcsolódik az arnótfalvi oltár ikonográfiai programjába, Erzsébet és Mária asszonyi, sőt egyikük özvegyi viselete a két mártírszent, Ágnes és Luca „hajadon fejével” is kontrasztot alkot. Egyébként mind Erzsébet, mind Hedvig anyaként lett szent, sőt szentségük lányukban folytatódott. Hedvig lánya, Gertrúd, a trebnitzi kolostor szent életű apátnője lett, míg Erzsébet lánya, ugyancsak Gertrúd, az altenbergi kolostor élére került. A Szűz Mária-oltár belső tábláin így – a Szűzanyát nem számolva – négy női szent jelenik meg, a nőiség szinte uralja a kompozíciót, a főhely azonban, a Boldogasszony oldalán, a két közép-európai fejedelemszontyot illeti meg. Az oltárt egyébként a szentek ikonográfiájában kevésbé jártas egyházlátogatók is úgy írták be a leltárba 1655/56-ban: *Tertium [altare] SS. Virginum*⁴² a harmadik a szent szüzek oltára.

A férfiszentek, Rókus és Sebestyén együttes megjelenése már sokkal egyértelműbb, ők a „pestisszentek”, a járványt elhárító szentek, akiket a 15. századtól gyakran együtt ábrázolnak. Hogy miért volt rájuk különös szükség az 1480-as években? Természetesen a pestis miatt, amely Mátyás hadjáratait is fenyegette, a cseh király 1485-ben Prágát is kénytelen volt elhagyni a járvány dühöngése miatt.

A két „pestisszent” hagyományos ikonográfiájával szerepel, Sebestyén a mártíromságára emlékeztető nyilvesszőkkel, illetve a vértanúknak kijáró pálmaággal. Feltűnő, hogy a szentet a kor főúri divatja szerint öltöztette fel a művész, Márton mester, mind visszahajtott szélű sapkáját, mind gazdag prêmes bársony-subáját tekintve. Szent Rókus, aki Sebestyénnel ellentétben nem vértanú, ezért a pálmaág hiányzik a kezéből, zarándoknak öltözve, combján sebbel, mellette a sebre mutató angyallal, lábánál kutyával ábrázolják, szokásos ikonográfiájában. Alakja azonban mégis figyelmet kelt, mivel az arnótfalvi oltár Szent Rókus egyik legkorábbi magyarországi ábrázolása. Rókus ugyanis a „modern szentek” közé tartozott, csak a 13. század végén született, évtizedekkel Erzsébet és Hed-

41 Gotika 2003. 4. 56. (János Véghe)

42 SK Can. vis. № 1. p. 112.

vig működése és kanonizációja után. Kultusza éppen a kép születésének idején támad fel Velencében, 1485-ben ugyanis a velenceiek ellopják Montpellier-ből Rókus relikviáit, és megalapítják a híres San Roccot. Legendája ugyan már ismert, 1482-ben Bécsben és 1484-ben Nürnbergben már német nyelven is nyomtatják (*Historie von S. Rochus*), éppen a pestisjárvány miatt. Ismerete és tisztelete azonban távolról sem általános, főként nem a Magyar Királyságban, úgy is fogalmazhatunk: ő inkább a társadalmi elit szentje; a nürnbergi Szent Lőrinc-templomban éppen 1485-ben alapítják a híres Rókus-oltárt, amelyen Szent Rókus szintén Sebestyénnel együtt látható.

Az ikonográfiai program némileg módosul, vagy inkább új színezetet kap, ha az arnótfalvi Mária-oltár szentjei közé felsorakoztatjuk a külső táblák figuráit is. Ezek időközben már elhalványultak, de a 20. század elején még nyomokban láthatók voltak. A nagyhéten látható oltárképek ugyancsak négy szentet ábrázoltak, négy férfit, Szent Istvánt, Imrét, Szent Adalbertet és Szent Miklóst,⁴³ vagyis a magyar Szentkirályokat (László nélkül!) és a csehországi származású, de Lengyelországban és Magyarországon is működött Adalbertet, aki az első esztergomi préposti templom névszentje is volt.

Adalbert (lengyelül: Wojciech) nemcsak Lengyelországban, Csehországban (Prága második püspöke volt), hanem a lengyelek és németek, valamint csehek lakta Sziléziában is vallásos tisztelet tárgya volt, amit erősített, hogy a gnieznoi/gneseni érsekség, amelyhez a boroszlói egyházmegyei is tartozott, szintén Szent Adalbertet/Vojteket választotta patrónusának, akinek ereklyéit 1000 körül már a főegyházmegye katedrálisában őrizték. Adalbert kultusza, bár nem veteledhetett Szent Hedvigével, a kései középkorban szélesebb lett Sziléziában, több plébánia is viselte a nevét.⁴⁴ Boroszlóban a középkorban a domonkosok Adalbertnek szentelték templomukat, s ebben állították fel az egyik első Hedvig-kápolnát. A Szepesség egészen a 18. század végéig az esztergomi főegyházmegye joghatósága alá tartozott, így az esztergomi préposti templom majd főszékesegyház patrónusának tisztelete az érsekség területén mélyebb volt, mint az ország más vidékein.

Ha az arnótfalvi oltár főablaka és a belső képek inkább az idegenséget, a Magyarországon kívüli világot jelenítették meg a korabeli szemlélőnek, hiszen egyik-másik szent még ismeretlen lehetett a kortársaknak, a férfiszentek, kivált a Szentkirályok már mindenkiben a közelség, „otthonosság” érzetét ébreszthették fel. Az Árpád-ház szentjei és az Árpád-háziak szent püspöke, Adalbert feltétlenül a Magyar Királyságot, az ország és elitje szuverén politikai, sőt spirituális hatalmát volt hivatva kifejezni. Árpád-házi/Thüringiai Szent Erzsébet lehetett a kapocs a két szféra között, aki magyarként német szent lett, ahogy Andechs-

43 *Divald* 1906. 36. A pozsonyi katalógus Szt. Miklós helyett Szt. Mártont nevezi meg. Gotika 2003. 4. 56.

44 *Mrozowicz* 2006. 5–6.

Meranoi Hedvig németként sziléziai (lengyel?, cseh?, német?). Talán hasonló funkciót kapott Adalbert szerepeltetése is. A szentek két szférája a nyugati, illetve közép-európai szentség egységének, a nyugati egyház és az európai politikum, valamint a politikai és spirituális hatalmat egyaránt képviselő magyarországi szentek „összeboronálásának” üzenetét hordozza. Ez I. Mátyás, II. Ulászló és a Szapolyaiak regnálásának korában talán a hatalmi ambíciók jogosságát vagy létjogosultságát is jelenthette. Ha a szenteket mint patrónusokat, névadókat tekintjük, feltűnik, hogy a Szentkirályok, István és Imre nevét viselték a Szapolyai-fivérek is. Szent István és fia a szepeshelyi prépostsági templom Szapolyai István által emeltetett Mária koronázása-oltárán is megjelennek.⁴⁵

A jánóci és arnótfalvi oltár azonban mindenképp a Mária-kultusz „termékei”, hiszen a szentek mindkét oltáron kísérői, „társalkodói” a Boldogságos Szűznek és fiának. Tescheni Hedvig Mária iránti áhítatának bizonyítéka, hogy férje halála után majdnem tíz évvel, 1507-ben fiaival, Jánossal és Györggyel együtt mentesítik a földesúri járadékok alól a Szűz Mária tiszteletére alapított sajlóádi (Borsod m.) pálos kolostor két (Hejő)keresztúron lévő szőlőjét, s cserébe azt kéri a ládi pálosoktól, hogy minden szombaton mutassák be Sarlós Boldogasszony (*de visitatione B. M. V.*) énekes miséjét az adományozók lelki üdvéért.⁴⁶ Sarlós Boldogasszony, vagyis a várandós Erzsébet és Mária találkozásának ünnepe, amely a ládi kolostor névünnepe is volt, az adomány idején még alig egy évszázados az egyetemes egyházban (1389), s Magyarországon elsősorban az obszerváns ferencesek terjesztették,⁴⁷ az özvegy hercegnő pedig tovább terjesztette birtokán, Borsod megyében. Hedvig hercegnő ekkor még nem tudhatta, hogy ennek a kolostornak lesz majd perjele Utyeszenics–Martinuzzi György, aki az adományozás idején éppen Hedvig udvarának ifjai között nevelődött. Hedvig ugyanis férje halála után is gondoskodott az elhunyt nádor híveiről, a Szapolyai-familiárisokról, s udvarában apródokat, fegyverforgató ifjakat nevelt, erről a kortárs főpap és történetíró, Verancsics Antal is megemlékezik.⁴⁸

45 *Frajt* 2003. 408.

46 MOL DI 38865

47 *Bálint* 1977. 1. július 2.

48 [Utyeszenics György Corvin Jánostól 1504-ben] a nagy hírű sziléziai tesseni hercegi családból származó, királyi erénnyel és férfias jellemmel bíró Hedvig fejedelemasszonyhoz került sorsa jobbra fordulásának reményével, mert hallotta barátaitól, hogy apja tisztos hírnévre tett szert János király nemzője, István nádor, Mátyás király hadvezére vezénylete alatti vitézkedésével. [...] Mivel Utyeszenics lépten-nyomon azt hallotta, hogy apját annak idején Hedvig kivételes kegyében részesítette, ez őt is az asszony iránti feltétlen hűségre vezérelte. Sem vélekedésében, sem reményében nem csalatkozott. Hedvig ugyanis kedvesen fogadta, s legott arra érdemesítette, hogy felvegyék az előkelők fiainak osztályába, akiknek szolgálataira maga a fejedelemasszony tartott igényt. (A szerző fordítása) *Verancsics* 1857–1875. I. 31–32.

Szent Erzsébet-oltár, Lőcse

Ha az ikonográfiai programokban elrejtett, vagy nem is annyira elrejtett politikai üzeneteket illetően tovább lépünk, vizsgálódásaink közé feltétlenül fel kell vennünk az 1493-ban készült lőcsei Szent Erzsébet-oltárt, igaz, a művészettörténet újabb kutatásai szerint attribúciója nem lehet azonos a két korábbi alkotással.⁴⁹ A Szent Jakab-templom oltárai között számon tartott szárnyasoltárt eredetileg nem mai helyén állították fel, hanem a német telepesek által a város falain kívül alapított 13. századi Szent Erzsébet-egyházban. Ez a templom akkor épült, amikor a szepességi Bártfán és a Szepességhez közeli Kassán a Németországból érkező telepesek, vallási kultuszukat új hazájukba is magukkal hozva, templomot emeltek Szent Erzsébetnek.⁵⁰ A lőcsei óváros falain kívül létesült Szent Erzsébet-templomot, s a körülötte fekvő településrészt azonban 1532. június 7-én a város kénytelen volt leromboltatni, mert az épületek nagy veszélyt jelentettek Lőcse védőinek, ezekből ugyanis a Lőcse ellen vonuló késmárkiak könnyen támadhatták a városfalakat.⁵¹ A templommal alig foglalkozott a várostörténet-írás, s régészeti feltárása sem történt meg, ellentétben az ugyancsak a falakon kívül állt Szent Lélek-egyházzal, amelynek alapjait kiásták és dokumentálták az archeológusok.

A Szent Erzsébet-oltár minden bizonnyal a falakon kívüli Szent Erzsébet-egyházból került be a lőcsei Szent Jakab plébániatemplomába 1532-ben. Az oltárt a 17. századi canonica visitatiók nem említik, feltehetően azért, mert alapzata elenyészett, s csak 1859-ben felében készítették hozzá új építményt. Az 1712. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv azonban már azt írja, hogy a torony melletti két kápolnát Szűz Máriáról, illetve Szent Erzsébetről nevezték el a bennük elhelyezett, egyébként igen elhanyagolt oltárról.⁵²

A lőcsei oltáron a korabeli főúri és fejedelmi elit gazdag viseletében feltűnő, nemcsak a jótékonyságot, hanem a női szépséget is megjelenítő Szent Erzsébet már maga a fő alak, s a római egyház olyan fontos szentjei, mint a Bajorországban kivételes kultuszt élvező Szent István első vértanú és az Ausztriában, Lengyelországban, sőt majd az újkori Magyarországon is különösképpen tisztelt, mártíriumával, működésével is Közép-Európához kapcsolódó, az „óperenciás tengerbe”, vagyis az Enns vizébe dobott, és ott megfulladt Szent Flórián csak kísérik. A belső szárnyképeken az egyház első vértanúja és Szent Erzsébet azonos rangra emelkedik, hiszen mindketten legendájuk két-két jelenetével szerepelnek, az ókeresztény mártíromság és a „modern” világi szentek életszentségének szembeállításaként (2. kép).

49 *Fajt* 2003. 411–412., *Gotika* 2003. 4. 54. (János Végh)

50 *Javorský* 1997/98. 45.

51 *Javorský* 1997/98. 45.

52 *Sunt duo alia sacella seu capellae retroversus ad turrim intra ecclesiam. Una Beatae Virg(ini) Mariae, altera S. Elisabethae dicatae; et in hac et illa singula sunt altaria. (1712) SK Can. vis. № 3. p. 2.*

Erzsébet, aranybrokát ruhában és drága, súlyos posztóból készült köpenyben, divatos fejdísszel kezében ugyancsak gyümölcsöstálat tart (szőlő és alma?), de a szegények táplálása itt már „kézzel fogható”, hiszen jobb kezével egy lábához térdeplő koldust etet, természetesen szőlővel. A koldus baljában rózsafüzért tart, ami igencsak „nóvum” a 15. század végén, hiszen a domonkosoktól kiindulva csak 1475-től „kodifikálták” tiszteletét és használatát. Igaz, már a korábbi századokban is része volt a magánáhítatnak, így Szent Hedvignek a zsolozsmáskönyv mellett a rózsafüzér is attribútumai közé tartozik.⁵³ Erzsébet jobbján, a „főhelyen”, István diakónus, első vértanú áll, hosszú karingben és miseruhában, a kazulába rejtett bal kezével vértanúsága emlékeként köveket, illetve egy pálmaágot tart. Az oltár középső táblája mellett István vértanú mellett két jelent látható legendájából, a másik oldalon ugyancsak két jelenet Szent Erzsébet életéből. A harmadik szent, Flórián, térdig érő (római) tunikában és hosszú prêmes köpenyben baljával egy égő házat olt, jobb kezében vörös zászló. Alakja, kultuszán túl, talán valamilyen korabeli tűzvészre utal.

Szent Erzsébet, Szent István diakónus és Szent Flórián együttes szerepeltetésével a szemlélő és ájtatosságot végző hívő képzeletbeli zarándokutat járhat be Bajorországtól, Thüringián keresztül Felső-Ausztriáig, s a három szent kegyhelyétől visszatérhet tiszteletük legkeletibb helyszínére, a Szepességbe, ahol ugyancsak a német nyelv és kultúra az uralkodó.

A művészi program azonban módosul a külső szárnyakon, a belső képek mozgalmassága után 4 statikus, a belsők művészi kvalitásától messze elmaradt tábla következik (7. kép). Az említett külső képek ikonográfiai programja talán közelebb visz a donátornak ha nem is a személyéhez, de legalább a köréhez, a város falain kívül feküdt Szent Erzsébet-egyház patrónusát ugyanis még nem tárta fel az egyháztörténeti, történeti kutatás. A négy szent között ugyanis feltűnik Szent Hedvig alakja, de a többi szent sem a „klasszikus” római ókeresztény mártírológiából való: Szent Ilona, Szent Elek és első helyen: Szent Bernardin.

Hedvig az arnótfalvi oltárral ellentétben itt nem hercegnőként, hanem szerzetesekhez hasonló (özvegyi vagy vezeklő) viseletben jelenik meg, így még nehe-

7. kép. A lőcsei Szt. Erzsébet-oltár külső táblái. Fénykép, Divald Kornél (1903/05) (12 x 11 cm) KÖH F. 12731

53 Kaczmarek 1996. 140.

zebb az azonosítása. Attribútuma itt is a templomocska, jobb kezével azonban különös tárgyakat tart, amelyek szintén ismeretesek ikonográfiájából, egy pár cipő két darabját, ezek már a kezdetektől kísérik Hedviget a művészetben.⁵⁴ Legendájából tudjuk, hogy csak a papi elit jelenlétében húzott cipőt, különben hóba-fagyban mezítláb járt, s az önsanyargatástól véres lába nyomán vörös lett a föld.⁵⁵ Szent Ilona sem túl népszerű a középkori Magyarországon, ezért feltűnő, hogy Arnótfalva patrocíniuma is Krisztus keresztjét feltaláló özvegy, Nagy Konstantin anyja, ezért állandó attribútuma a Szent Kereszt. A lőcsei oltár szárnyain megfestett két özvegyi viseletbe öltöztetett asszony, Ilona és Hedvig feltűnő kontrasztot képvisel az oltárkép világias, drága kárpitokba burkolt, fedetlen nyakú és homlokú, divatos ékköves főkötőbe öltözött nőalakjával, aki a „modern” fiatal hercegnőt, s nem az idős korú, gyászoló özvegyet személyesíti meg.

A lőcsei oltáron a szárnyakra festett férfiszentek okozzák az igazi meglepetést, hiszen sienai Szent Bernardin és Szent Elek, az arnótfalvi szenthez, Rókushoz hasonlóan „új szentek”, kevésbé ismertek, dacára, hogy Alexius nem az újabb középkori szentek közül való. Szent Elek vagy Alexius a 16. századi magyar nyelvű kódexirodalomban is megjelenik, regénybe illő története, mely szerint a gazdag ifjú hosszú utazása és kalandjai után szülei római háza, illetve egy templom lépcsői alatt élt évtizedekig kegyelemkenyéren, sokak számára ismert lehetett. Legendája már a 11. századtól terjedt, s a 12–13. században a népszerű olvasmányok közé tartozott, úgy „szegénységideált” terjesztve: az önkéntes szegénységet.⁵⁶ Eleket zarándokruhában, ismert attribútumával, (a római Aventinón ma is látható) lépcsővel ábrázolják, ahogy a ferencesnek készült Tihanyi Kódex (1530 k.) írja: „szegénőknek ruhájába öltözik, és Asszonunk Máriának egyházának gádorába az több szegénők közé leile”.⁵⁷ A szárnyak első tábláján Szent Bernardin jelenik meg, akinek kanonizációs bulláján még szinte „meg sem száradt a tinta”, hiszen a ferences szerzetest 1450-ben, hat évvel halála után avatták szentté. Itt azonban nem egy kánon szerint megfestett, idealizált szentet, hanem egy 15. századi ferences szerzetest, egy valódi „cseri barátot” látunk, aki szenvedélyesen prédikál a templomban, de még inkább a templomon kívül. Ilyennel a kor embere is találkozhatott, és találkozott is. Egy emberöltővel korábban Közép-Európát járta egy hasonló szerzetes, Kapisztrán János, aki legemlékezetesebb és leggyűjtöbbsé predikációt éppen Szilézia központjában, Boroszlóban tartotta 1453–1455 között, majd Magyarországon, Nándorfehérváron működött, s kultusza jó úton haladt a 15. század második felében, hogy újabb közép-európai szent váljék belőle.

54 Kaczmarek 1996. 140.

55 [é]s mezítlábban mind télen és mind nyáron és mindön erős időkben ekképpen jár vala, s lábi öltözetet csak akkoron veszen vala fel, mikoron pispököknek, papoknak és barátoknak eleikben megyen vala, és a lába nyoma törés miá' vérrel tettetik vala. EK Nádor-kódex f. 270.

56 Jónás 1986. 129–130.

57 Nyelvméltár 15. 268.

Letare Germania – Stephanos vidit caelos apertos

A lőcsei oltárképen azonban van még valami, ami a korabeli liturgiáról és kegyurakról, donátorokról árulkodik, s ez a szentek aureolájának felirata. A nagyított képen jól látható, hogy mind Szent Erzsébet, mind Szent István vértanú feje köré rövid latin mondatot írtak gótikus minusculával (8. kép).⁵⁸ A Szent Erzsébeté így hangzik: *Letare, Germania, claro felix germine nascenti Elizabeth ex regali semine*.⁵⁹ Ez bizony nem más, mint a nem sokkal Szent Erzsébet oltárra emelése után született verses zsoltosma részlete, amely a marburgi Erzsébet-templom építésével egy időben jelent meg a Német Lovagrend liturgiájában mint a vesperás (szürkületi/esti imaóra) 1. antiphonája, vagyis a zsoltosma kezdete. A verses ének egy időben született az észak-franciaországi (Cambrai) „*Gaudeat Hungaria*” kezdetű Erzsébet-officiummal, amely Erzsébet magyarországi származását hangsúlyozza, igaz, az „Örvendj, Németország” kezdetű antiphona is utal a szent (magyar) királyi nemzetségére.⁶⁰ A királyi származás ugyanis már eleve a nemességet, az életszentségre való kivételes hajlandóságot jelentette a középkorban, gondoljunk csak a magyar „szentkirályokra”.⁶¹

8. kép. Szt. Erzsébet és Szt. István vértanú a lőcsei oltárképen Fénykép, Divald Kornél? (1903/05 k.) MNG RMGY Fotótár

A feliratból kiderül, hogy a 15. század végén a Németországban született Szent Erzsébet-zsoltosmát énekelték a szepességi Lőcsén is. A másik szent, egyébként Szapolyai védőszentje, glóriájára is egyik officiumának kezdő sorát vésték fel:

58 MNG RMGY Fotótár.

59 Demkó 1896. 78., Gotika 2003. 4. 54. (János Végh), hibásan közli: Schürer–Wiese 1938. 232.

60 Heinzer 2007; Morent 2007; Sankt Elisabeth 1981. 525–528. (F. Rädle).

61 Az uralkodók szentségéről vö.: Klaniczay 2000, különösen 169–202. és 243–265.

*Stephanos uidit caelos apertos uidit et introiuit.*⁶² Vagyis 1491-ben István ünnepén ez az ének hangzott fel a *Laudes* (hajnali imaóra) 4. antiphonájaként (a szöveg egy része responsoriumokban is ismétlődik).⁶³

Hasonlóan liturgikus szöveg kezdete a Szent Flórián-felirat is: *In floriano latuit sub militari clamide xpi tiro qui patuit domino.*⁶⁴ Ez a mondat (jelentése: Flóriánban a katonaköpeny alatt Krisztus szolgája rejtőzött, aki megnyílt az Úrnak) rímes officium részeként ismeretes a középkori énekes liturgiában, mint a Szent Flórián-matutinum (vagyis az éjjeli imaóra) első antiphonája.⁶⁵ A felső-ausztriai Szent Flórián-konventben, amely a középkorban kódex- és kottamásoló műhelyéről volt nevezetes, 1320 körül Flórián-officiumot, illetve egész misekönyvet szerkesztettek védőszentjük liturgiájával.⁶⁶

A menedékkői „néma barátok”, Arnótfalva birtokosai, maguk is tartottak fent kódexmásoló műhelyt, a kolostor Konrád nevű perjele a 14. század elején több liturgikus könyvet másolt a rendháznak, köztük graduálét is. 1500-ban Jodok, a szepességi Wagendrüsselből származó szerzetes lett Menedékkő priorja, aki több egyházi művet másolt a kolostornak, köztük énekeskönyveket: két graduált és két antiphonariumot.⁶⁷

A löcsei oltárkép a nimbuszokban megjelenő zsolozsmaversekkel a közép-európai szentek több irányú – vizuális és vokális – tiszteletének bizonyítéka, az aranyló mondatok ugyanakkor talán segítségére is voltak az oltárigazgatóknak, papoknak, amikor a szentek officiumait végezték.

Bár csak a főalakok officiumai jelennek meg a feliratokban, talán nem véletlen, hogy Szent Hedvignek is van egy vesperás-antiphonája az Erzsébet-antiphona kezdeti szavaival, amelyet egy 15. századi sziléziai antiphonáléból ismerünk: *Letare Germania, quae de stirpe regia Meranie ducis ortam ab infancia dignam Dei gracia Hedwigim producis.*⁶⁸ Hedvig kultuszában rögtön szentté avatása után megjelenik az énekes liturgia, először Sziléziában szekvenciák formájában, vagyis az énekes mise részeként, de 1350 körül már verses zsolozsmá-

62 Demkó 1896. 78., Gotika 2003. 4. 54. (János Végh), hibásan közli: *Schürer–Wiese* 1938. 232.

63 A Stephanus-officiumot tartalmazza egy 13. század végi feltehetően Bolognából származó antiphonale, amely ma az ausztrál nemzeti könyvtár gyűjteményének kincse. (Poissy Antiphonale, State Library, of South-Australia) www.slsa.sa.gov.au/antiphonal.

64 Demkó 1896. 78., Gotika 2003. 4. 54. (János Végh), hibásan közli: *Schürer–Wiese* 1938. 232.

65 Online Resource of Medieval Liturgical Text. www.cursus.uea.ac.uk

66 Offizium des Hl. Florian, 1320 körül., Missale secundum usum ecclesiae S. Floriani (14. század vége). Sankt Florian, Stiftsbibliothek III/205.

67 ...Conradus... egregius scriptor, et quamplures ecclesiasticos libros scripsit, ornatos stylo, sive caractere videlicet: Missalia Conventualia duo, Graduale unum, Breviarium, Collectarium et Librum Defunctorum, quos usque hodie conventus habet in usu. [...] Anno Domini MD. in Jubileo venerabilis pater D. Jodocus fuit electus in Priorem, qui fuit oriundus de Wagendrisl, professor hujus domus. Ipse in scribendis libris fuit sedulus: scripsit enim duo Antiphonaria, et duo Gradualia in papyro... Fundatio Lapidis Refugii (Wagner)

68 Hedvig-zsolozsma (Vesperás – 1. Antiphona) egy 15. századi antiphonáléból. *Walter* 1996. 4. kép

ját, vagyis az imaórák szerinti officiumát is éneklék. IV. Károly császár 1360-ban jelenti VI. Ince pápának, hogy a Hedvig-zsolozsmát szeretné a szászországi ferences és klarissza kolostorok liturgiájába bevezetni. Kérdés, hogy Lőcsén vagy máshol Szepességben énekelték-e a Hedvig-officiumot, elhangzott-e a *Letare Germania* valahol a szent ünnepén, október 17-én a koraesti imaórán.

Bárki, vagy bárkik is állítottak oltárt 1493-ban a lőcsei templomban, Szent Erzsébet és Szent Hedvig, illetve Szent István diakónus, első vértanú (egyébként Szapolyai névadó és védőszentje) iránt különös tiszteletet tanúsítottak, de az obszerváns ferencesek is fontos szerepet vittek vallásgyakorlatukban. Hogy Tescheni Hedvig és az 1487-ben, bátyja halála után a szepesi grófságot megörökölt, majd nádorrá választott Szapolyai István ilyenek voltak, ezt írásos források tanúsítják. Ha feltesszük, hogy a lőcsei Szent Erzsébet-oltárhoz valamilyen kapcsolat fűzte a Szapolyai házaspárt, kérdés, hogy Szent István első vértanú mellett miért nem Sziléziai Szent Hedvig jelenik meg az oltárképen? Erre a kérdésre éppen Szent Hedvig kultuszának viszonylagos ismeretlensége adhatja meg a választ, hiszen egy kevésbé ismert szent, a katolikus egyház egyik első szentje, István mellett bizonyos értetlenséget váltott volna ki a lőcsei hívek körében, Árpád-házi Erzsébet viszont méltán képviselhette kései rokonát.

Szepeshely

Szapolyai István 1499 karácsonyán, nem sokkal halála előtt Pápán kelt végrendeletében megemlékezik a szepeshelyi Szűz Mária-kápolna (Szapolyai-kápolna) alapításáról, s végakarata szerint ott kíván végső nyughelyet magának. A testamentumosok között ott volt Miklós karthauzi barát, illetve két obszerváns ferences, Demeter és János, két plébános és a nádor két káplánja. Szapolyai testamentumában kivételes bőkezűséggel emlékezik meg a szepesi Szent Márton-egyházról, hiszen a gazdag mezővárost, Göncöt hagyja a káptalanra, amelynek kegyura volt, kérve, hogy a város jövedelméből mindennap mondjanak énekes misét elhunyt bátyja és a szintén oda temetett anyjuk, valamint az ő lelki üdvéért.⁶⁹

Az özvegy hercegnő nemcsak a birtok- és családi ügyek intézésében volt a nádor méltó utódja, hanem a kegyuraságban is vindikálta magának férje örökségét. 1505-ben már ő nevezte ki Lomnici Jánost szepesi prépostnak, 1506-ban pedig kieszközölte, hogy Róma bíborosai 17 függőpecséttel megerősített búcsúengedélyt adjanak ki azoknak, akik a Szűz Mária-kápolnát Gyümölcsoltó Boldogasszony, Nagyboldogasszony és Szent István első vértanú ünnepén felkeresik.⁷⁰ A búcsúengedély nemcsak a Mária-tiszteletről, hanem Szapolyai István védőszentje kultuszáról is árulkodik, így bizonyos, hogy a lőcsei antiphona a szepeshelyi kápolnában is felhangzott.

69 MOL DI 25386, 25287; EK Coll. Kapr. LIII; *Wagner* 1774. I. XXX. sz.

70 MOL DI 38707

Hedvig azonban nem elégedett meg a férje által épített kápolna búcsúengedélyével, nem sokkal később, 1510-ban hatalmas – egy egész falunyi – alapítványt tett a Krisztus Teste-kápolna fenntartására.⁷¹ A hosszú oklevélben az alapító részletesen, az egyes énekes liturgiákat is pontosan megjelölve írja le a kápolna igazgatója és a melléjük rendelt káplánok kötelességét, ami csak a fejedelmek halotti reprezentációjához mérhető, s az aprólékos előírás igazolja, hogy a tescheni hercegnőnek milyen kivételes gondja volt a liturgiára, a zsolozsmák és misék pontos elmondására.

A devotiójában és patronátusában is kivételes, igényes asszony temetése is hercegnőhöz illően és a hitbuzgóságában szent elődeit követő asszonyhoz méltóan ment végbe. Az 1521. április 6-án a trencsényi várban elhunyt Hedvig koporsóját hat héttel halála után, 1521. május 12-én zuhogó esőben vitték előbb Lőcse külvárosába, minden bizonnyal a városfalon kívüli Szent Erzsébet-templomba, amelynek ekkor még díszje volt a Szent Erzsébet-oltár, Szent István vértanú és Hedvig ábrázolásával. Tény, hogy Lőcsén a papoknak, szerzeteseknek 4-4 forintot, az iskolásnak és az énekesnek 1-1-et adott az anyja halotti menetét kísérő György. A szepesi káptalan dombja felé haladó úton a halottas kocsin négyen ültek, s egyfolytában zsolozsmákat énekeltek, mögöttük lovagolt fekete lovon a gyászoló fiú. A kocsi mellett kétfelől 5-5 gyalogos haladt, kezében fáklával, utána a hercegnő három tanácsosa lovagolt. Összesen 60 lovas udvaronca kísérte, a menetet 30 huszár zárta. A síró asszonyok és lányok 15 kocsit töltöttek meg. A temetést végül május 12-én celebrálta Podmaniczky István trencsényi származású nyitrai püspök Szepeshelyen, majdnem negyven pap és szerzetes részvételével.⁷²

A sziléziai Teschenben született Hedviget, aki apró fejedelemségéből igen fiatalon egy másik, de hazájához sokban hasonló „országba”, a Szepesség földjére költözött, ahol férje családja „uralkodott”, s ahol a lakosok többsége az általa is értett német nyelvet beszélte; Szent Márton egyházába temették, ami jelképes is lehet, hiszen Toursi Szent Márton Közép-Európából indult s lett francia földön püspök majd szent. A prépostsági templom főoltárára pedig nem sokkal korábban, talán éppen a Szapolyai család közreműködésével került fel a Szentkirályok mellé Szent Oszvald, Szent Lajos francia király és Toulouse-i Szent Lajos. A család azonban a sok szent között mégis Szűz Mária megkoronázását rendelte meg temetkezési kápolnájába, amelyet ugyancsak a Boldogasszonyról nevezett el. A hercegnő bőkezű alapítvánnyal gondoskodott róla, hogy emlékére minden év október 17-én, Sziléziai Szent Hedvig ünnepén és a következő 7 napon elmondják és elénekeljék a zsolozsmákat.

*

71 *Wagner* 1774. I. 359–363., *EK Coll. Kapr. XXIX. Vö.: Pirhalla* 1899. 131–133.

72 *Wagner* 1774. II. 140–141., *Sopko* 1995. 229., *Sroka* 2005. 71–73.

Végezetül a középkori Közép-Európa három kivételes nőalakjának, Andechsi és Sziléziai Hedvignek, Magyarországi és Thuringiai Erzsébetnek, valamint kései rokonuknak, Tescheni és Szepesi Hedvignek a példája mögött egy tágabb, a régió egyetemes történetét is érintő tendencia sejlik fel, egy sajátos, az integrációt sem nélkülöző politikai szándék, amely Közép-Európát politikai entitások – nagyhatalmú királyságok, ugyanakkor hercegségek, fejedelemségek – konglomerátumaként képzelte el és formálta Hessentől Csehországon és Lengyelországon át Sziléziáig, Magyarorszáig. Ezt a Közép-Európát szoros dinasztikus, politikai sőt társadalmi kapcsolatok formálták, ez a régió sajátos, a német kultúra meghatározó szerepe mellett a cseh, a lengyel, a magyar kultúrát is integráló egyházi és világi műveltséget hozott létre, saját elittel, saját művészettel, sőt saját szentekkel, „vigyázó szemét” ugyanakkor Tours-ra, Sienara, Northumbriára, Toulouse-ra, sőt Párizsra „vetette”. A Szapolyaiak szepességi egyházpártoló törekvése is beillik ebbe a vonulatba, egyébként a Szepesség társadalmi, műveltségi és politikai mikrokozmosza jelképe is lehet ennek a középkori Közép-Európának, ahol a birodalmak mellett, sőt helyett több-kevesebb szuverenitással rendelkező politikai struktúrák jöttek létre. A világtörténet azonban közbeszólt, s két birodalom kezdett kinyúlni Közép-Európa felé, s hogy ez milyen hamar átstrukturálta a régiót, azt a saját bőrén talán senki sem érezte jobban, mint éppen a szepesi grófok, a szepességi egyházak és oltárok donátorainak ivadéka, Szapolyai János.

Források

- EK = ELTE Egyetemi Könyvtár
 Coll. Hev. = Kézirattár, Collectio Hevenesiana (Hevenes-i-gy.)
 Coll. Kapr. = Kézirattár, Collectio Kapryana (Kaprinay-gy.)
 Coll. Pray. = Kézirattár, Collectio Prayana (Pray-gy.)
 Nádor-kódex = Kézirattár, Cod. Hung. 1.
 KÖH = Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
 F. = Fényképtár
 MNG = Magyar Nemzeti Galéria
 RMGy = Régi Magyar Gyűjtemény
 MOL = Magyar Országos Levéltár
 DI = Diplomatai gyűjtemény
 UeC = E 156 Urbaria et conscriptiones
 ŠA Levoča = Štatny oblastný archív v Levoči
 Can. vis. = Spišske byskustvo, kanonické vizitácie (Szepesi püspökség, canonica visitatiók)
 SK = Spišská diecéza, Biskupský archív (Spišská Kapitula)
 Can. vis. = Kanonické vizitácie farností spišskej diecézy (a Szepesi Püspökség plébániáinak egyházlátogatási jegyzőkönyvei)
 № 1 = 1655/56. év (Pálfalvai János)
 № 2 = 1693. év (Mattyasovszky László)
 № 3 = 1712. év (Sigray János)

Bibliográfia

- AO – Anjoukori okmánytár. I–VI. Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1878–1891. VII. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula, Budapest, 1920.
- BÁLINT 1977 – Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium 1–2. Szent István Társulat, Budapest, 1977.
- BIERMANN 1894 – Biermann, G.: Geschichte des Herzogtums Teschen. Karl Prochaska, Teschen, 1894².
- BONFINI 1995 – Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- CHALUPECKÝ 1997/98 – Chalupecký, I.: Spoločenský a duchovný život Levoče v prvej polovici 16. storičia = Z minulosti Spiša 5–6. [1997–1998] 89–104.
- CSÁNKI – Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. MTA, Budapest, 1890–1913.
- DEMKÓ 1896 – Demko Kálmán: Lőcse műtörténeti leírása. Reiss, Lőcse, 1896.
- DIVALD 1906 – Divald Kornél: Szepesvármegye művészeti emlékei II. Szobrászat és festészet. Budapest, 1906. (Szepesvármegye művészeti emlékei I–III. Stephanaeum, Budapest, 1905–1907).
- DOBSZAY 2000 – Dobszay László: Az ország patrónusainak liturgikus tisztelete a középkori zsolozsmában. In: Cséfalvy Pál–Kontsek Ildikó (szerk.): Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. Keresztény Múzeum, Esztergom, 2000. 96–106.
- ELISABETH VON THÜRINGEN 2007 – Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige. I–II. Katalog–Aufsätze. (3. Thüringer Landesausstellung Wartburg–Eisenach, 7. Juli–19. November 2007). Bluben, Dieter–Werner, Matthias (Hg.). Michael Imhof, Petersberg, 2007.
- FAJT 2003 – Fajt, Jiří: Medzi dvorom a mestom. Maliarstvo na Spiši okolo roku 1500 a magnatska rodina Zápoľských. In: Buran, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galéria v Bratislave–Slovart, Bratislava, 2003. 399–428.
- FUNDATIO LAPIDIS REFUGII (Wagner) – Fundatio Lapidis Refugii seu monasterii beati Johannis Baptistae. In: Wagner, Carolus: Analecta Scepusii sacri et profani. II. Viennae, 1774. 69–79.
- GOTIKA 2003 – Buran, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galéria v Bratislave–Slovart, Bratislava, 2003
- GOTTSCHALK 1964 – Gottschalk, Joseph: St. Hedwig, Herzogin von Schlesien. (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschland Band 2.) Institutes für Ostdeutsche Kirchen- und Kulturgeschichte Köln–Wien, Böhlau, Köln, 1964
- HEINZER 2007 – Heinzer, Felix: Die „heilige Königstochter“ in der Liturgie. In: Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige. I–II. Katalog–Aufsätze. (3. Thüringer Landesausstellung Wartburg–Eisenach, 7. Juli–19. November 2007). Bluben, Dieter–Werner, Matthias (Hg.). Michael Imhof, Petersberg, 2007. Aufsätze 215–225.
- HEVENESI 1737 – Hevenesi Gábor: Ungaricae sanctitatis indicia, seu brevis quinquaginta quinque sanctorum, beatorum ac venerabilium memoria iconibus expressa. Tyrnaviae, 1737²
- IRGANG 1996 – Irgang, Winfried: Die hl. Hedwig in der Geschichte. In: Grunewald, Eckhard–Gussone, Nikolaus (Hrsg.): Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 1996. 23–38.
- JARITZ 1999 – Jaritz, Gerhard: Die Kartäuser von Mauerbach und ihre Geschichte. Spirituelles Leben auf materialer Basis = Österreichs Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege LIII [1999] Heft 2/3/4. 375–384.
- JAVORSKÝ 1997/98 – Javorský, František: Levočské kostoly v kontexte dejín mesta = Z minulosti Spiša V–VI. [1997/1998]. 33–51.
- KACZMAREK 1996 – Kaczmarek, Romuald: Das Bild der hl. Hedwig in der Kunst. In: Grunewald, Eckhard–Gussone, Nikolaus (Hrsg.): Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 1996. 137–157.

- KLANICZAY 2000 – Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Balassi, Budapest, 2000
- LANDWEHR VON PRAGENAU 1976 – Landwehr von Pragenau, Moritz: Geschichte der Stadt Teschen. Hg. Von Walter Kuhn. (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte, Band 18). J. Thorbecke, Würzburg, 1976
- MADAS–KLANICZAY (szerk.) 2001 – Madas Edit–Klaniczay Gábor (szerk.): Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II. Osiris, Budapest, 2001
- MAMŰL. – Magyar Művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk.: Kőszeghy Péter. I–VII. Balassi, Budapest, 2004–2007
- MARSCHALL 1980 – Marschall, Werner: Geschichte des Bistums Breslau. Theiss, Stuttgart, 1980
- MORENT 2007 – Morent, Stefan: Letare Germania – Ein poetisch-musikalisches Reliquiar zu Ehren der hl. Elisabeth von Thüringen (1207–1231) = Informationen für Religionslehrerinnen und Religionslehrer Bistum Limburg 36. [2007]/3. 109–114.
- MROZOWICH 1996 – Mrozowich, Wojciech: Eine unbekannte „Vita beatae Hedwigis“ aus den Sammlungen der Universitätsbibliothek Breslau/Wroclaw. In: Grunewald, Eckhard–Gussone, Nikolaus (Hrsg.): Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 1996. 55–87.
- MROZOWICH 2006 – Mrozowich, Wojciech: Die Heiligen und ihre Verehrung im mittelalterlichen Schlesien (Ein Kurzüberblick) = Concilium medii aevi 6. [2006] 1–14.
- NOVOTNÁ 2003 – Novotná, Mária: Kaplnka Nanebovzatia Panny Márie (tzv. Kplka Zápoľskovcov) pri Kostole svätéhoz Lakoslava v Spišskom Štvrtku. In: Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinach Spiša. In: Homza, M.–Gładkiewicz, R. (ed.) Levoča–Wrocław, 2003. 203–208.
- NOVOTNÁ 2007 – Novotná, Mária: Oltár sv. Stefana a Imricha v Matejovciach = Pamjatky a múzeá 56. [2007]/2. 2–8.
- NYELVEMLÉKTÁR – Nyelvelmléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok 1–16. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1874–1908.
- PILHALLA 1899 – Pilhalla Márton: A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig. Szepesmegyei Történelmi Társulat, Lőcse, 1899.
- SANKT ELISABETH 1981 – Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog [Ausstellung zum 750. Todestag der Hl. Elisabeth, Marburg, Landgrafenschloß und Elisabethkirche, 19. November 1981. – 6. Januar 1982] Hrsg. von der Philipps-Universität Marburg. Thorbecke, Sigmaringen, 1981.
- SCHEDER 1493 Buch – Schedel, Hartmann: Buch der Croniken und geschichten mit figuren und pildnissen von anbeginn der welt bis auf dise unnserer Zeit. Durch Georgium Alten ... in diss Teutsch gebracht. Koberger, Nürnberg, 1493.
- SCHEDER 1493 Liber – Schedel, Hartmann: Liber cronicarum cum figuris et imaginibus ab inicio mundi. Koberger, Nürnberg, 1493.
- SCHEDER 1500 – Schedel, Hartmann: Liber chronicarum. Das buch Der Croniken unnd geschichten. Aus dem Lat. übers. von Georg Alt. Johann Schönsperger, Augsburg, 1500.
- SCHÜRER–WIESE 1938 – Schürer, Oskar–Wiese, Erich: Dutsche Kunst in der Zips. Brünn–Wien–Leipzig, 1938.
- SOPKO 1995 – Kroniky stredovekého Slovenska. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov. Red. J. Sopko, Bratislava, 1995.
- SROKA 1996 – Sroka, A. Stanisław: Mecenat Piastówny Cieszyńskiej Jadwigi (†1521) nad klasztorem kartauzów w Lapis Refugii na Spiszu. In: Derwich, Marek–Pobóg–Lenartowicz (red.): Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i. nowożytnym. (Opera ad historiam monasticam spectantia. Marcus Derwich (ed.). Series I. Colloquia 2. Opole–Wrocław, 1996. 395–397.

- SROKA 2003 – Sroka, A. Stanisław: Kościół na Spiszu w średniowieczu – stan badań. Gthe Church of Medieval Scpusia – State of Research. In: Terra Scepusiensis. Stav badania o dejinach Spiša. In: Homza, M.–Gładkiewicz, R. (ed.) Levoča–Wrocław, 2003. 449–454.
- SROKA 2005 – Sroka, A. Stanisław: Jadwiga Zapołya Piastowna śląska na Węgrzech w dobie panowania Jagiełłonów. Societas Vistulana, Kraków, 2005.
- SUCKALE 2003 – Suckale, Robert: Maľby retabula hlavného oltára v Dóme sv. Alžbety v Košiciach. In: Buran, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galeriá v Bratislave–Slovart, Bratislava, 2003. 364–382.
- VÉGH 2003 – Végh János: Spisské maliarstvo poslednej tretiny 15. storičia. In: Buran, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galeriá v Bratislave–Slovart, Bratislava, 2003. 382–397.
- VERANCICS 1857–1875 – Verancics Antal összes munkái 1–12. (Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores II–XIII.). Közli: Szalay László–Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest, 1857–1875.
- WAGNER 1774 – Wagner, Carolus: Analecta Scepusii sacri et profani I–III. Viennae, 1774.
- WALTER 1996 – Walter, Rudolf: Musikalische Kompositionen zur Verehrung der heiligen Hedwig aus Schlesien. In: Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 1996. 195–223.
- ZsO – Zsigmond-kori oklevéltár. I–VIII. Összeállította: Mályusz Elemér–Borsa Iván. Budapest. 1951–2003.

Hörccsik Richárd

Árpád-házi Szent Erzsébet és Sárospatak kapcsolata

1.

A nyolcszáz éve született Szent Erzsébetről a jubileumi évben Európa-szerte számos egyházi és világi ünnepen emlékeztek meg. Tanulmányok, cikkek sokasága foglalkozott Erzsébet alakjával. A jubileumi ünnepeknek két fontos helyszíne volt: Magyarországon Sárospatak, Németországban pedig Thüringia, Eisenach városa. Nem csoda, hiszen életének kezdő és befejező szakasza e két országhoz köthető. Két nemzet sorsában osztozott, amit nevének későbbi jelzői is jól mutatnak: *magyarországi vagy Árpád-házi illetve thüringiai Erzsébet*.

Mi, a Kárpát-medencében természetesen az Árpád-házi jelzőt használjuk, német honban illetve Európa nyugati felén a thüringiaival azonosítják. Úgy vélem, kár azon vitatkozni, hogy kié Erzsébet. Különösen azok után, hogy a katolikus egyház már halála után alig négy évvel „mindannyiunk” szentjévé avatta őt. Azonban egy dolog továbbra is tisztázatlanul megmaradt az európai köztudatban. Tudniillik az, hogy hol is született Erzsébet?

Úgy vélem, hogy éppen itt Sárospatakon érdemes a jubileum kapcsán néhány szót ejteni arról: *milyen kapcsolat van Szent Erzsébet és Sárospatak között!*

Néhány újabb szempontra szeretném felhívni a figyelmet, ami talán erősítheti az európai népekben is az eddig kellően elhallgatott tényt, hogy Árpád-házi Szent Erzsébet 800 évvel ezelőtt, 1207-ben Sárospatak városában látta meg a napvilágot. Erre mi pataki polgárok, felekezeti hovatartozás nélkül, rendkívül büszkék vagyunk. S azt szeretnénk, hogy a világban bárhol ha kiejtik Szent Erzsébet nevét, ne csak Magyarország, az Árpád-ház vagy csak Thüringia jusson eszükbe. Hanem Sárospatak neve is.¹

2.

II. András és Gertrúd királynő házassából először egy leány, Mária² – 1204 körül –, másodikként 1206-ban a trónörökös, Béla született.³ A királyi pár harma-

1 Megköszönöm dr. Tamás Edit történész-múzeológusnak (MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak) előadásom elkészítésében nyújtott önzetlen segítségét.

2 1221-ben II. Asén János bolgár cár felesége lett, 1237-ben halt meg.

3 IV. Bélaként került a trónra 1235-ben. Felesége Mária, Laszkarisz Teodor nikaiai görög császárné leánya. 1270-ben halt meg.

dik gyermeke, Erzsébet 1207-ben született Sárospatakon.⁴ A házaspárnak ezt követően még két fia, 1208-ban Kálmán⁵ és 1210 körül András⁶ született. Gert-rúd jó anya volt, halála után fiai – főleg Béla – melegen emlékeztek róla.⁷ II. András további gyermekei – egy leány és egy fiú – a király második⁸ ill. harmadik⁹ házasságából születtek.

A 11–13. században a magyar királyok és királynék élete még nem kötődött egyetlen helyhez. Az ország különböző részein fekvő birtokaikat udvartartásukkal évről évre végiglátogatták. Az Erzsébet születési helyét kutató Kuklay Antal egy nagyon érdekes információra hívja fel figyelmünket Patak kapcsán.

Az erdőbirtokokon épített magánegyházak – (*ecclesia propria*), köztük a pataki rotunda – papját (aki nem tartozott a helyi püspök fennhatósága alá, s élvezte a teljes tized jövedelmet) kinevezésével a király jutalmazta, miközben e tisztséget betöltő királyi káplán más fontos feladatot is ellátott. 1339-ből hoz egy példát, mely szerint az akkori plébános, Pál, a király orvosa. Eugoboi Andrásról ugyancsak tudjuk, hogy ő a királynő orvosa. Kuklay Antal felteszi a kérdést: *Lehetséges, hogy Gertrúd orvosa is a pataki plébános volt s ezért választotta itteni birtokát a szülés helyszínéül?*¹⁰

A család harmadik gyermekének, Erzsébetnek születése helyéről – miként az Árpád-ház szentjeit feldolgozó kötetében Tarczai fogalmazott¹¹ – úgy tudja a világ, hogy Pozsonyban született. Középkori íróink, köztük Temesvári Pelbárt¹² és rendtársa Laskai Osvát¹³ szerint Sárospatakon született. Mindketten ferences szerzetesek. Úgy tűnik, az Erzsébethez leginkább közel álló rend őrizte élete tör-

4 Egyes szerzők születésének helyéül Pozsonyt (Lásd: *Wertner Mór*, 1892. 438.; *Tarczai György*: *Az Árpád-ház szentjei*. Budapest, 1930. 97.), mások Budát jelölik.

5 Felesége a krakkói herceg leánya, Salome volt, gyermekük nem született.

6 Több jegyes mellett is feltűnik neve. A források vele kapcsolatban hiányosak, ellentmondásosak.

7 *Kristó Gyula–Makk Ferenc*: *Az Árpád-házi uralkodók*. Budapest, 1988. 243.

8 II. András második felesége Jolánta francia-latin (bizánci) hercegnő, Auxerre grófnője. Leányuk Jolánta később I. Jakab aragón király felesége lett.

9 A harmadik feleség, Beatrix estei örögrófnő. Egyetlen fiúk István, aki Traversara Erzsébet, majd Morosini Thomasina férje volt.

10 *Kuklay Antal*: *Sárospatak, Árpád-házi Szent Erzsébet szülőhelye*. Kézirat. Sárospatak, é. n. [2007.] 6–7.

11 *Tarczai György*, 1930. 97.

12 Híres magyar egyházi szónok és író a 15. században. Temesváron született (1435 körül), Krakkóban tanult, belépett a ferencesek rendjébe. Munkái igen népszerűek, több kiadást mértek, s egész Európában elterjedtek. Kódexeink legendáinak nagy része az ő műveiből van lefordítva. Ő e legendák közül az idegen szentekről szólókat Voraginei Jakab (13. századi domkos) nagy legendás könyvéből merítette, a hazai szentekről szólók egy részében (Szent István, Szent László) magyar szellem nyilatkozik. Vö. *Révai Nagy Lexikona XVIII. kötet*. Budapest, 1925. 113.

13 1450 körül született a Baranya megyei Laskón, 1510-ben halt meg, Budán temették el. Ferences szerzetes. Az ő ösztönzésére készülhetett el a Szalkai Balázs anyagát folytató ferences rendi krónika. Legjelentősebb művei prédikációs kötetei (Biga salutis, Gemma fidei). Vö: *Magyar Kódex 2. kötet*. Budapest, 1999. 156–158.

ténetét, legendáit Magyarországon. Birtokában lehettek olyan írásműveknek, melyek mára már elpusztultak. Laskai Osvát *Biga Salitus* című háromrészes prédikációs gyűjteményének *Sermones de Sanctis*, 1497-ben megjelent kötetében megjelölte Erzsébet születési helyét: „*Hogy pedig boldog Erzsébet a fentiek szerint kereste és megnyerte Isten kegyelmét, erről ezt olvassuk: Erzsébet, Andrásnak, Magyarország királyának lánya míg Sorospathach-on született és pompában dajkáltatott, minden gyermeked dolgot megvetett, kezdte megkedvelni a jócselekedeteket és megvetni a hívságos játszadozást.*”¹⁴

Erzsébet szentté avatási perének iratai és az első legendák születése helyét nem említették. A későbbi német életrajzírók munkáiban szerepelt Pozsony, feltehetően azért, mert eljegyzése előtt a thüringiai küldöttségnek itt adták át a kisleányt. Erzsébet 19. századi történetírója – nagyon helyesen – ezt meg is jegyezte.¹⁵ Nem meglepő a források eme hiányossága. A középkor említett századaiban a hercegek és a hercegnők személye csak jegyességük és házasságkötésük alkalmával került előtérbe. Születésük körülményeiről, gyermekkoruk eseményeiről csak jóval később keletkezett legendák „tudósítanak”. Ez történt Erzsébet esetében is. „*Születésekor a magyar bányák igazgatója Klingsor Miklós, akit mint szerelemdalost, tudóst és titkos művészt egyaránt becsültek I. Hermann thüringiai örgróf udvarában tartózkodott Eisenachban s itt – a hagiographusok*¹⁶ *szerint – Erzsébet születésének éjjelén a csillagokból annak az örgróf fiával, Lajossal, való egybekelését megjövendölte volna. Ez az örgrófi udvarnak nagy örömet okozott... Klingsor azután, hogy Eisenachban elvállalt kötelezettségeit – néhány szerelemdalos közt felmerült ügyben ugyanis választó bíró volt – teljesítette, visszatért Magyarországra s hihetőleg ő figyelmeztette II. Andrást és nejét Gertrudot Erzsébetnek a thüringiai trónutóddal leendő egybekelésére.*”¹⁷

3.

A 800. évfordulót ünneplő Magyarországon a középkori forrásokban leírtakra s a hagyományokra hivatkozva Szent Erzsébet szülővárosként – úgy vélem, nem alaptalanul került előtérbe Sárospatak városa. Mit jelentett Patak s vidéke Erzsébet születése idején?

III. Béla király P. Mesternek – közismertebben Anonymusnak – nevezett jegyzője által 1200 táján keletkezett Gestája¹⁸ a honfoglalás korát idézte történeti művében. Valójában „*A Magyarok cselekedei*” nem a 9. századba kalauzolta olvasóit, hanem saját kora politikai földrajzának és birtokviszonyainak bemutatá-

14 *Kuklay Antal*, é. n. 2–3.

15 *Charles de Montalambert*: Magyarországi Szent Erzsébet története. Eger, 1862.

16 Hagiógráfia: görög eredetű szó, a szentek életének leírása.

17 *Wertner Mór*, 1892. 438–439.

18 *Anonymus*, 2001.

sa munkája. Vidékünk története szempontjából a legfontosabb megállapítása, hogy 1200 táján az újhelyi Sátorhegytől a Tolcsva-patakig (Olaszliszkaig) terjedő terület már a 11. század derekától összefüggő királyi birtoktömböt alkotott (I. András király szerezte meg). Ez összefüggött egyrészt a királyi vadászatokkal, másrészt a királynék itt tartózkodásával. Anonymus természetesen azon törekvésében, hogy saját korának viszonyait visszavetítse Árpád korába, nem tett említést az 1200 körül már bizonyára létezett településekről; „*igaz e negatívumból sem következik semmi, minthogy a városelőzmények általában kívül rekedtek látókörén.*”¹⁹

A város mai plébánia temploma szomszédságában 1965-ben tárták fel a különleges jogállású – ‘parochia exempta’ – Szent Mihály arkangyal tiszteletére felszentelt körtemplom alapfalait. Szűcs Jenő nem zárta ki annak lehetőségét, hogy e templom körül, azaz a Pataknak nevezett település magvában kiváltságolt elemek élhettek ebben az időben. Mi sem bizonyítja ezt jobban, hogy 1221-től már igazolható ilyen nevű település, a „*villa Potok*” megléte.²⁰

Egy 1201-ben kelt királyi rendelet vidékünkhöz kapcsolódik. „...*Valóban megfontolva ami tisztünkben fekszik Patak hospeseinek, kik Szent Miklós egyházához tartoznak, megengedjük, hogy az itt meghatározott szabadság oltalmát élvezzék, elhatározván, hogy nemzetségünk szokása szerint maguk közül választott elöljáró ítélkezzék felettük olyformán, hogy az ügyek nehézségéhez képest, ha ez nem volna elegendő, a nádornak vagy királynak ítélete alá essenek s világi ügyekben más bíráik ne legyenek sőt mind a terheknek és adóknak kezelését nekik általában átengedvén, hogy akiknek közülük örökösük nem lennének, végrendelkezési szabadsággal bírjanak és a leányokra, fi és leányunokákra, vagy bárki mást örökbe fogadván javaik összessége átszállíttassék. Ezenkívül, hogy rajtuk, kik királyi oltalom alatt állanak, ő vagy köznemesek semmi sérelmet el ne kövessenek és mindaz amit megelőző királyok tekintélye az ő hasznukra ésszerűen megállapított szigorúan tartassék meg. Hogy tehát ezen a mi jótéteményünknek valósága feloldhatatlan erővel bírjon a jövőben pecsétünkkel jelen levelünket megerősítettük.*”²¹

A Szent Miklós egyházánál lakozó pataki vendégtelepesek (*hospites de Potok*) számára Imre király által kiadott 1201. évi kiváltságlevelet „Sárospatak városprivilegiumaként” emlegeti nemcsak a helytörténeti irodalom többsége, hanem gyakran a tudományos irodalom is.²² Szűcs Jenő nem zárta ki ugyanakkor,

19 Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. Történelmi Szemle. 35. évf. 1993. 4–5.

20 Szűcs Jenő, 1993. 5.

21 Imre király 1201. évi privilegiuma *hospites Potok apud ecclesian sancti Nicolai commorantes* számára V. István 1272. évi átiratában, s IV. László mindkettőt átiró és megerősítő 1285. júl. 18-i oklevelében maradt fenn. Vö: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk.: Szentpétery Imre. Budapest, 1923–1943. 194, 2150, 3369.

22 Szűcs Jenő, 1993. 5.: „Ez az oklevél azonban sem nem városprivilegium, sem nem Sárospatak privilegiuma. A legkorábban ismert magyarországi hospes-kiváltságlevélről van szó, melyet azonban a »Patakhoz közeli Olaszi falu« lakosai (*cives et hospites/hospites seu cives de villa Olozy prope Potok*) írtak utóbb és erősítették meg a maguk számára (1272, 1285).”

hogyan az említett oklevél tágabb értelemben ne tartozna Sárospatak előtörténetéhez. Ha ugyanis *hospites de Potok* éltek másutt is, például Olasziban, akkor a fogalom tágabb tartalmával számolhatunk, úgy miként Anonymusnál „az egész föld (*tota terra*) a Sátorhalomtól a Tolcsva folyóig”. A település, „*villa Potok*” említése 1221-ből ismert. Királyi támogatással, a szőlőművelés és a kereskedelem révén, a hospesek által városias fejlődésnek indult, melynek velejárója a koldulórendek megtelepedése. 1230 körül IV. Béla alapította a város alsó, déli részén a domonkosok templomát, kolostorát, s kolostori iskola is működött itt. A ferencesek a város felső, északi részén emelték templomukat, kolostorukat. IV. Béla donatíójaként, a Boldogságos Szűz tiszteletére. 1261-ben már írott forrás említette.

A rotunda szomszédságában kellett állnia a királyi udvarháznak.²³ Ez az épület lehetett a lakóhelye a 13. század elején is az idelátogató királyi családnak, esetünkben Gertrúd királynénak s kíséretének. Valószínű, hogy erre a telekre, udvarházra utalt egy jóval későbbi – 1577-es tanúvallomás –, mely az egykori város „alsó” – déli – részén összeírt tekintélyes földesúri építményről beszélt.²⁴ Az 1567. évi urbáriumban is azonosítható ez az épület, '*domus dominis terrest-ris*'-ként leírva.²⁵ A jezsuiták 17–18. századi telekkomplexumán, a mai római katolikus plébánia telkén kereshetjük az Árpád-kori királyi udvarházat, amely a Bodrog partja fölé emelkedett („*in littore*” – 1529) és a híd közelében állt (1577). Az udvarházat Patakon is kiszolgáló népek vették körül, nem feltétlenül az épület szomszédságában.

A korai királyi magánuradalmak általában erdő- és szőlővidékekre estek. A vadászatok s a bor az udvarházak életéhez kapcsolódott (Szöllöske,²⁶ Poklos-pataka²⁷). A királyi uradalmak élén a *comes*, az ispán állt. Megkülönböztetésül a várispánságoktól vagy a vármegyéktől erdőuradalomként nevezi e szervezetet a történeti irodalom, utalva arra, hogy a birtokszervezet jellegét egy-egy összefüggő erdőség adta meg. Az ispáni szervezetet a 12. században nyerték el az uradalmak.²⁸ 1219-ben fordult elő először a pataki ispán (*comes de Potoc*) tisztsége, neve is ismert, Gergely. Utódát Farkast 1221-ben említette forrás.²⁹ A pataki ispánság királyi magánuradalom, nagy erdőség tartozott hozzá, nem várispánság, vár 1260 előtt nem tartozott hozzá, várjobbágyok, várnépek nem voltak. Minden erdőuradalomnak megvolt a magterülete, korai falvak csoportja mezőgazdasági termelésre alkalmas folyóvölgyekben (később hospes telepítések, városképződés

23 Lásd bővebben az előző fejezetben.

24 Szemben a „felső” várral, azaz a Széldombon feltárt, hécei kúriával. MOL Kam. Arch. I/2. Fol. 101.

25 *Szűcs Jenő*, 1993. p. 18-19.; MOL U et C 43/36 fol. 1/v.

26 *Györfy György*: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. In: *Történelmi Szemle* 15. 1972. 277–278.

27 A hordó készítéséhez szükséges szurkot előállító szolganépek laktak ott. Vö: *Szamota István–Zolnai Gyula*: Magyar oklevél szótár. Budapest, 1902–1906. 775.

28 *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Budapest, 1922. 4.

29 *Szűcs Jenő*, 1993. 22–24.

színtere), ez biztosította az udvarház ellátását. 1200 körül a pataki erdőuraldom a Ronyván túli területtől az Olaszliszkánál található Meszes birtokig húzódott, messze benyúlt a Bodrogköz területére, amely erekben és halastavakban bővelkedett, északon hegyekkel jól megjelölhető határa.³⁰ A királyi udvar időnkénti itt tartózkodása feltételezte szántók, udvarnokok, tárnokok, iparosok (kovácsok – Kovács patak,³¹ Kovács³²), pecérek, agarászok, solymárok, erőörök (erdőóvók – Végardó) jelenlétét. Írásbeliségünk körülbelül 1200-tól szolgál bővebb információkkal, így a felbukkanó adatok inkább esetlegesek, mint pontos dátumra utalnának.

4.

Erzsébet születési helyét bemutatva, a következő kérdés a keresztelésének helyét kutatja. Tarczai³³ a következőképpen vélekedik: „*Innen vitték 1207 nyarán Budára, a mai Ó-Budára, ahol akkor már szintén volt királyi vár s ahol a nagy fényvel épült régi Szent Péter-székesegyházban megkeresztelték.*” Kuklay Antal is hasonlóképpen vélekedik: „*A keresztelési szertartás igen nagyszerű volt. A kisdedit mennyezet alatt vitték az egyházba, mely mennyezet legszebb volt mindannyi között, melyeket Budán a keleti fényűzés egyik akkori színhelyén látni lehetett.*”³⁴ Sz. Jónás Ilona életrajzi kötetében nem említi életének ezt az eseményét.³⁵ Egy megjegyzés azonban feltétlenül idekíváncozik. Úgy vélem, hogy a további kutatásnak érdemes elgondolkodnia a fent említett források felülvizsgálatán. Ugyanis a korabeli egészségügyi viszonyok, közlekedési lehetőségek komolyan felvetik a pataki keresztelés lehetőségét is. Vajon elindult a keresztelelen csecsemővel a hosszú útra a királyné, amikor itt helyben adott volt egy templom, melynek kegyura éppen az uralkodó volt? Nem hiszem! Ezzel csak azt szeretném jelezni, hogy a jövő kutatóira még rengeteg feladat vár.

5.

S végül a szülőhely tudata illetve Szent Erzsébet személyének különös tisztelete Sárospatakon – a történelem folyamán nem véletlenül élt már a 15. századtól nyomon követhetően – szinte a mai napig töretlenül a pataki polgároknál.

IX. Gergely pápa szenttéavatási bullájában a következőket olvashatjuk: „*Apostoli írásunkkal mindnyájatoknak szigorúan meghagyva úgy rendelkezünk, hogy nov. 19-én, vagyis azon a napon, amikor ő a halál bilincseitől megszabadulva a mennyei gyönyörűség forrásához jött, hogy örökké éljen, ünnepén, mint azt ér-*

30 Szűcs Jenő, 1993. 25–56.

31 ‘*rivulus Kuach*’ Makkoshotyka környékén, 1262. évi határjárásban. *Árpádkori Okmánytár XI. kötet* Közzéteszi Wenzel Gusztáv Pest, 1860–1874. 518.

32 ‘*Koachy*’ – 1282-ben Újhely közelében. *Árpádkori Okmánytár IX. kötet*. 391.

33 Tarczai György, 1930. 97.

34 Kuklay Antal, é. n. 2.

35 Sz. Jónás Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Budapest, 1989.

*demeinek csodálatos nagysága megköveteli, ünnepeljete, és ünnepeltessétek meg, hogy kegyes közbenjárásával a mennyei kincsekből osztályrészetekül jusson az, amit ő Krisztus ajándékeként kapott, és amit örökké dicsőségben birtokol*³⁶

Szent Erzsébet női eszményként teremtett kultuszt a királyi dinasztiákban, s a laikus tömegekben. Kultuszkörébe tartozik a névadás hagyománya is: IV. Béla róla nevezte el leányát, így fejezve ki tiszteltét. Röviddel Erzsébet szentté avatása után a Patakon megtelepedett domonkosok építettek kolostort. Templomukat 1238-ban Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére szentelték fel. A 13. században Patakon letelepedett ferencesek körében is valószínűleg elterjedt Szent Erzsébet kultusza.³⁷ A 14. században Sárospatak megszűnt a királynék városa lenni. Az Anjou-korban a fejlettebb pénzgazdálkodás már feleslegessé tette a királyi s királynői udvar vándor életmódját. Az uradalom magánföldesúri birtok lett, a Perényi majd a Pálóczi család tulajdonában. A város új gótikus 15. században épült plébánia temploma azonban örökölte a királyi kápolna kiváltságait.

A középkori városi plébániatemplomok szomszédságában ott volt az iskola. Az 1968-ban zajlott régészeti ásatás feltárta a pataki plébániaiskola maradványait. Ebben az iskolában tanult Kisvárdai László rektorsága alatt 1490-ben a mátészalkai csizmadia fia, László. A később Szalkai Lászlóként ismert főkancellár és esztergomi érsek mestere Krakóból hozott kódexéből hat füzetbe másolta le a tananyagot.³⁸ Kiegészítette azt mestere magyarázatával is. E Szalkai-kódexként ismert tankönyv részletes kalendáriumot is tartalmaz, a naptárszámításhoz szükséges betűjelekkel és a szentek ünnepével. Szalkai a nagyobb ünnepeket – a templom védőszentjének ünnepét – piros tintával írta. Ugyancsak piros tintával íródott Szent Erzsébet november 19-i ünnepe. Ez nem volt országos ünnep, és egyáltalán nem szerepelt a jegyzet forrásában. Eszerint Szent Erzsébet ünnepét kötelező ünnepként ülték meg a pataki hívek a középkorban. Így őrizték a Szent pataki születésének emlékét.³⁹

Ebben az időben íródott a korábban már említett Laskai Osvát mű. A ferences szerzetesek Erzsébetet saját rendi szentjükként tisztelték. Laskai Osvátnak fontos volt Erzsébet kultusza, különösen szülőhelyén, ahol rendjének kolostora is működött. 1499-ben VI. Sándor pápa Laskai Osvátnak címzett – aki akkor a rend vikáriusa – levelében erősítette meg rendje régi kiváltságait, s rendelte el Szent Erzsébet ünnepének megtartását a testvérek számára.⁴⁰

Szent Erzsébet ünnepét 1670-ben vették fel a római naptárba (november 19.), mikor ereklyéit áthelyezték. 1969-ben ünnepét visszatették november 17-re, halálának napjára. Magyarországon megmaradt az eredeti, a november 19-i dátum.

36 Magyarország virága. 13. századi források Szent Erzsébet életéről. Budapest, 2001.

37 *Kuklay Antal*, é. n. 9.

38 *Mészáros István*, A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp., 1972.

39 *Kuklay Antal*, é. n. 8.

40 Uo. 9.

A patakiak és a vár birtokosai a későbbi évszázadokban is őrizték Szent Erzsébet emlékét. A Windischgrätz-család házikápolnáját az ő tiszteletére szentelték fel a 19. század 70-es éveiben, oltárképét Franz Eybl festette. A kápolnát évente egyszer, november 19-én megnyitották a városiak számára a szentmise alkalmából. Az 1996-ban újraszentelt Árpád-házi Szent Erzsébet kápolna minden évben Pünkösdkor és Szent Erzsébet napján várja az imádkozókat. A külsővár utcája is Szent Erzsébet nevét őrzi, miként az 1996-ban alakult Szent Erzsébet Történelmi Társaság is, mely életének, eszmeiségének, ápolása, megőrzése céljából jött létre. A Történelmi Társaság és a Szent István Társulat összefogásával fordították s adták ki a Szent Erzsébet életére vonatkozó 13. századi forrásokat.

A város plébániatemploma őrzi Szent Erzsébetnek az Admonti Bencés Kolostorból idekerült ereklyéjét. 1993-óta a város kétnapos ünneppel emlékezik nagy szülőltére. Pünkösöd vasárnapján korhű ruhába öltözött történelmi menet vonul a városban, felidézve Szent Erzsébet életét. Pünkösöd hétfőjének ünnepi szentmiséjét hagyományosan az egri érsek celebrálja, a környék papsága és nagyszámú zarándok részvételével.

Mudrák József

Hogyan került Kádár László a debreceni Földrajzi Intézet élére?

Kádár László földrajzprofesszor a Debreceni Egyetem eddigi legnagyobb hatású professzorai között foglal helyet, a neve sokáig szinte egybeforr a debreceni Földrajzi Intézettel. Nyugdíjazása, majd halála után sem szűnt meg az iránta való tisztelet, sőt ennek látható jelei az egyik nagy tanteremnek Kádárról való elnevezése, valamint a neki emléket állító kiállítás a Földrajzi Intézetben. Életéről, munkásságáról is több méltatás jelent meg, számos ma is élő tanítványa emlékszik szeretettel egykori nagyhatású professzorára.

Az egész – szabadjon így fogalmaznom – Kádár László-kultusz egyik elszikkadó, elhallgatott pontja az, hogy mikor és milyen körülmények között került Kádár László a debreceni Földrajzi Intézet élére. Az életrajzok és tanszéktörténeti, egyetemtörténeti írások megelégszenek azzal, hogy 1945-ben meghalt Milleker Rezső professzor, és utána jött Kádár; ennél pontosabb körülírás vagy datálás nem található seholsem. Talán ezért is érdemes foglalkozni a II. világháború után történt kinevezésnek a körülményeivel. Legyen ez egy újabb főhajtás Kádár László professzor emléke előtt.

Az egyetemi bölcsészkar előzményének számító debreceni Református Kollégium Bölcsészeti Akadémiáján nem volt földrajzi tanszék, így azt az egyetemen újonnan alapították. 1914-ben, a Debreceni Tudományegyetem megszervezésekor az alig 27 éves Milleker Rezsőt,¹ a Budapesti Tudományegyetem Földrajzi Intézetének tanársegédét nevezték ki nyilvános rendkívüli tanári rangban a Földrajzi Intézet élére, majd nemsokára nyilvános rendes tanár lett.

Nem annyira tudós vagy pedagógus, hanem a kiváló szervező és népszerűsítő egyénisége volt jellemző Millekerre. Ő hozta létre a Magyar Földrajzi Társaság ma is kedvelt népszerűsítő folyóiratát „Földgömb” címmel. Hankiss János franciaprofesszorral megszervezték a Nyári Egyetemet, és kiadták a Debreceni Szemlét (Milleker szerkesztette a természettudományi részleget). Milleker Rezső az 1932-ben az egyetem tanáraiból alakult Tisza István Tudományos Társaság-

1 Róla megjelent: *Süli-Zakar István: Milleker Rezső professzor élete és debreceni munkássága* (Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 200.) Debrecen, 1995.

ban is fontos szerepet vitt, az ő kezdeményezésére szerveződött meg annak Honismertető Bizottsága, amely vezetésével fontos kutatómunkát végzett. Tanári munkáját a gyakorlatoknál nagyban segítették magántanárai (főleg Berényi Dénes és Márton Béla), valamint gyakornokai, tanársegédei: a húszas–harmincas években a később magántanárokká, utóbb professzorokká váló Berényi Dénes és Mendöl Tibor, később pedig Betfia László, Kéry Menyhért és Giday Kálmán.

Milleker professzor súlyosbodó betegsége és családi okok miatt 1943-ban Budapestre költözött, és onnan járt le Debrecenbe. A háború után már nem is tért vissza az egyetemre, Budapesten halt meg 1945 májusában máig tisztázatlan körülmények között.²

Már a német megszállás alatt, majd a harcok elvonulása után is Berényi Dénes és Márton Béla vezették az intézetet és oktatták a hallgatókat. Hamarosan megindult a megüresedett tanszék betöltésére az eljárás a szokásos hosszas ügyintézés keretében: 1945. május 28-án alakult meg a bizottság Járdányi-Paulovics István, Karácsony Sándor, Szabó István és Szalay Sándor professzorok részvételével (1945. szept. 6-án még Szabó Dezső, majd október 5-én Soó Rezső professzorokat is beválasztották).³ A bizottság elnökévé a legközelebbi rokon-tanszék, a magyar történelem professzorát, Szabó Istvánt jelölték ki.⁴

A meghirdetett pályázatra hárman jelentkeztek, a két helybeli magántanár, Berényi Dénes és Márton Béla, valamint Kádár László volt kereskedelmi akadémiai tanár.

A helybeliek utódlási próbálkozásai érthetőek, hiszen úgymond Milleker „saját nevelései” voltak, de hogyan jön a képbe Kádár?

Kádár László a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult mint Cholnoky Jenő földrajzprofesszor tanítványa. Diplomájának megszerzése után átkerült a József nádor Műegyetem Közgazdaságtudományi Karának Gazdaság-földrajzi Intézetébe, ahol a másik neves földrajztudós, korábbi és későbbi

2 „Egyesek azt beszélték, hogy az ostrom után internálótáborban halt éhen, mások arról beszéltek, hogy fosztogató ukrán katonák gyilkolták meg, ismét mások azt a hírt hozták, hogy felesége nyomdájának munkásaival való civakodás közben érte a halál.” Süli-Zakar: i. m. 22. és Lente Rudolfné Nemesi Ilona egykori hallgató közlése. – Ezzel szemben a rektor által kiküldött Nyireó István volt könyvtárigazgató jelentésében ezt írta: „Halálát súlyos betegség okozta, melyet f. hó április elején történt politikai őrizetbevétele után kapott, s ahonnan e miatt, mikor már nagyon komollyá vált, május 2-án haza engedték. Sajnos az otthoni gondos ápolás sem tudott segíteni a sok éhezés és gyötrelem okozta szervezeten.” (HBmL. XXVI. 1/b. 3.d. 1251/1944-45. etsz.)

3 Bölcsészettudományi Kar 1945. máj. 28-i VI. rendes ülés, 23. szám, 1945. szept. 6-i I. rendkívüli ülés, 14. szám és 1945. okt. 5-i II. rendkívüli ülés, 48. szám. (az egész folyamat ülései jegyzőkönyveinek összeállítása: HBmL. XXVI. 3/b. 2.d. BTK 66/1945–46. sz.)

4 A természettudományi tanszékek, köztük az Ásvány-Földtani Intézet 1940 óta, a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem újjászervezése miatti ideiglenes szüneteltetések miatt betöltetlenek voltak, szakelőadók helyettesítették. A természettudományi tanszékeket a kari üléseken tulajdonképpen csak Milleker Rezső földrajzprofesszor képviselte, igen hathatósan, mint ahogyan korábban is, a létesítésük előtt.

miniszterelnök, gróf Teleki Pál lett az igazi mestere. Teleki mellett gyakornok, beosztott tanár, majd magántanárrá is habilitált. Szakmai fejlődésének irányt adott és lendületet szabott, hogy részt vehetett Almásy László híres afrikai expedícióján. Teleki halála után Kádár László 1942-ben a visszacsatolt Újvidékre került, az akkor felállított Keleti Kereskedelmi Akadémiára, a földrajz tanáráként.

A II. világháború vége felé Újvidék ismét elkerült Magyarországtól. „*Három nap alatt kellett kiürítenünk a főiskolát, menekültünk Budapestre.*” – mesélte Kádár egy későbbi interjújában.⁵ Újvidéket 1944. okt. 8-án hagyta el, és 1946. jan. 25-ig továbbra is tanított a szintén menekült kassai Kereskedelmi Akadémiával összevont intézményben.⁶ Munkahelye tehát megszűnőben volt, így már érthető, hogy pályázott a debreceni egyetemi földrajzi tanszékre.

Mielőtt Szabó István professzor elkészítette volna előadói jelentését a pályázókról, és javasolt volna jelölési sorrendet, kikérte levélben Mendöl Tibor budapesti professzor (korábbi debreceni tanársegéd, magántanár, Milleker tanítványa) véleményét a pályázókról, és egyáltalában a tanszék betöltésének legjobb módjáról. Szerencsére Mendöl válasza megmaradt (lásd mellékletben), és ebben nemcsak a pályázókról mond szakmai véleményt, hanem a földrajztudomány ágairól, annak művelőiről, kiegészítve azzal, hogy az egyes ágazatokhoz milyen képzettségű szakember kell. Arra nézve is tájékoztatást ad, hogy mivel Debrecenben csupán egyetlen földrajzi tanszék van, ezért milyen képzettségű tudós tudná legalkalmasabban átfogni a tanszék egész tárgykörét.

Mendöl válaszánaak megérkezte után került sor a jelölésre a Kar 1945. okt. 29-i ülésén, itt Szabó István szinte szó szerint Mendöl véleményét mondta el előadói javaslatként, jóformán csak a levél elején és végén lévő udvariassági mondatokat hagyta el. A bölcsészkar professzorai ezután szavaztak arról, hogy kit jelölnek első helyen: négy szavazatot kapott Kádár László és ugyanúgy négyet Márton Béla. Mivel egyikőjük sem kapott többséget, a bevett szokás szerint „*aequo loco*” (azonos első helyen) terjesztették fel őket a miniszterhez kinevezésre. A második helyen való jelöléskor Berényi Dénes megkapta mind a nyolc szavazatot.⁷

Abban, hogy a miniszterre háritották át a választás kellemetlen voltát, közrejátszhatott az is, hogy a helybeli, két évtizede minden félévben magántanári óráit szorgalmasan megtartó, idősebb pedagógus Mártont nem akarták megsérteni azzal, hogy a fiatalabb, ráadásul nem helybeli Kádárt eléje helyezik. Viszont a szakmailag széles körben elismert Kádárt nem merték a régimódi, szürkébb Márton mögé, a második helyre utasítani. Bizonyos, hogy Márton Béla első helyen jelölésében a tisztelet mutatkozott meg, ugyanis Márton 65 éves volt, tehát

5 *Balázs Melinda–Síró Judit*: Kádár László. Debreceni Szemle 1988/2. 107.

6 Kádár László önéletrajza (Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Kádár László hagyaték, 758. doboz) és szolgálati adatok.

7 Bölcsészettudományi Kar 1945. okt. 29-i II. rendes ülés, 63. szám. (HBmL. XXVI. 3/b. 2.d. BTK 66/1945–46. sz.)

már a nyugdíjhoz közel (Mendöl levelében mindkét szempontból csak második, illetve harmadik helyre javasolta), Kádár viszont csupán 37 éves múlt. Berényi Dénesnél a Kar teljes mértékben osztotta Mendöl véleményét, miszerint Berényi a meteorológia legjobb szakembere Magyarországon, viszont a földrajznak csak egy kisebb részét műveli, ezért egy „általános” földrajzi tanszékre nem annyira alkalmas.

Keresztury Dezső miniszter előterjesztésére a köztársasági elnök 1945. dec. 14-én Kádár Lászlót nevezte ki nyilvános rendkívüli tanári rangban a Debreceni Tudományegyetem földrajzi tanszékére (1947. jún. 16-án lett nyilvános rendes tanár).⁸

Kádár László Millekertől szépen berendezett, kész intézetet örökölt, amely a háború viharait szerencsésen átvészelte, így hamar megindulhatott a munka az új professzor vezetésével.

Melléklet (Mendöl Tibor levele Szabó István történelemprofesszorhoz. HBmL. XXVI. 3/b. 2.d. BTK 66/1945–46. sz.)

„Kedves Barátom!

F. hó 21-i szíves soraidra, amelyekben a debreceni egyetem földrajzi tanszékére benyújtott pályázatokat illető szerény véleményem felől tudakozódot, legyen szabad az alábbiakban válaszolnom.

Mindhárom pályázót igen jól ismerem, mint embert és tudóst nagyrabecsülöm, éppen ezért nehezemre esik róluk a baráti érzelmek félretételével szigorúan tárgyilagos értékelő véleményt mondanom. Viszont a debreceni egyetem bölcsészeti karához is annyi érzelmi szál fűz, hogy a megtisztelő felszólítás elől már csak ilyen szubjektív okokból sem térhetek ki.

A három pályázó nagyon különböző tudományos egyéniség, munkásságuk is egészen eltérő tárgykörű, ami megnehezíti abszolút tudományos súlyuk összemérését. Ehhez járul még az a körülmény, hogy a földrajztudomány egészét felölelő egyetlen tanszékéről lévén szó, nem közömbös, vajjon annak betöltője közelebből milyen tárgykörben dolgozik, vagyis az a tárgykör, amelyben otthonosan mozog, hogyan viszonylik a földrajztudomány egészéhez.

Az utóbbi kérdésben való tájékoztatásul legyen szabad megemlítenem, hogy a földrajz két főága közül a leíró földrajz művelésének a szintézisre való hajlam és az általános földrajz egyes ágazatiban való tárgyi tájékozottság a feltétele, míg az általános földrajz egyes ágazatait ágazatonként más és más módszerrel kutató szakemberek művelik. Egy egyetemes földrajzi tanszék betöltőjétől megkívánható, hogy az általános földrajz valamelyik ágazatában maga is kutató tudós legyen, a többi ágazatban és a leíró földrajzban pedig legalább annyi áttekintő tárgyi ismerettel rendelkezék, hogy ilyen irányban érdeklődő tanítványait irányításával és ellenőrzésével jó útra tudja terelni.

Az általános földrajz három fő ágazata közül a biogeográfia a mai napig szinte kizárólag a botanikusok és zoológusok felől épült ki, úgyhogy a gyakorlatban csak a

8 VKM. 82.210/1945. V. sz.

másik kettő, a fizikai földrajz és az emberföldrajz jöhet szóba. A fizikai földrajz a földfelszín formakincsével, a hidroszférával és a légkörrel foglalkozik. A hidrogeográfia óceánográfiai része magyar szakemberek részéről nehezen művelhető; már csak ezért sem célszerű tehát, hogy éppen ilyen szakember töltse be egy egyetem egyetlen földrajzi tanszékét; a folyóvizek, tavak tanának nagyobb részében pedig a földfelszín formakincsének kutatója – a morfológus – egészen otthonos kell hogy legyen. Amennyiben fizikai földrajzos szakember kerül egyetemes földrajzi tanszékre, az nálunk is, külföldön is a legtöbb esetben morfológus. Ez nem véletlen, hanem két igen fontos körülménnyel függ össze. Egyik az, hogy a morfológia tárgyköre és kutatómódszere ma már teljesen önálló a földrajztudomány keretein kívül eső geológiától, amelyből eredetileg kifarjadt. Morfológus professzor tehát a szó legszorosabb értelmében vett földrajzi kutatómódszerekkel tudja megismertetni tanítványait. Ezzel szemben a légkörre vonatkozó ismereteknek csupán az a része tekinthető a földrajz részének, amelyet éghajlattan (klimatológia) néven szoktunk emlegetni. A klimatológiát eredményesen meteorológiai iskolázottságú szakemberek művelik, a meteorológia pedig nem része a földrajznak, hanem lényegében fizikai diszciplína: mondhatnók, a légkör fizikája. Összefügg ezzel az, hogy a klimatológus csak ritka esetben van abban a helyzetben, hogy a földrajz egyéb ágaiban akár csak a kellő tárgyi ismeretekkel is rendelkezék, nem is szólva arról, hogy azok kutatómódszereiben járatos legyen. Ilyesmire a maga munkaterületén semmi szüksége sincs. Mint-hogy azonban másrészt az éghajlattól a földi jelenségek egész serege függ, az egyéb földi jelenségekkel foglalkozó geográfusok, így pl. a gazdaságföldrajz művelői s ugyanígy a morfológusok igen gyakran elég kiterjedt ismeretekkel rendelkeznek a klimatológia tárgyköréből, noha annak nem kutató és főként nem meteorológiai iskolázottságú művelői. Ilyen ismeretekre azonban a maguk munkájában nagyon is rászorulnak. Olyasféle itt a viszony, mint a matematika és a fizika között: a fizikusnak feltétlenül szüksége van matematikai tudásra, ellenben a matematikus szépen megél fizikai tájékozottság nélkül. Ez a másik oka annak, hogy a földrajzi tanszékeket betöltő fizikai földrajzosok között inkább találunk morfológusokat, mint klimatológusokat.

A fizikai földrajz és emberföldrajz viszonya elméletben megint a matematikára és fizikára emlékeztet: a kutató anthropogeográfus inkább rászorul a fizikai földrajzi ismeretekre, mint fordítva. A gyakorlati helyzet azonban nem felel meg egészen ennek. Egyrészt az emberföldrajz mai formájában fiatalabb tudomány – különösen nálunk az. Ezért kevés a kutató tudósa, úgyhogy a ma még viszonylag szerényebb emberföldrajzi irodalom művelői között sok a tisztán fizikai földrajzi szakember, aki inkább műkedvelőként nyúlt hozzá egy-egy emberföldrajzi problémához. Másrészt meg az anthropogeográfusok között is akad olyan idősebb, aki a viszonyok sajátossága folytán nem szerzett olyan mérvű fizikai földrajzi iskolázottságot, mint amelyet ma általában meg szoktunk kívánni. Természetesen az ilyen szakember is érdemes munkása lehet az emberföldrajz bizonyos problémáinak.

Rátérve ezek után a pályázókra, kétségtelen, hogy mind tudományos munkáinak számát, mind azok súlyát tekintve, Berényi Dénes áll az első helyen. Berényi típusa a szakjában elmélyedő kutató tudós. Dolgozatainak időrendi áttekintése érdeklődésükörének fokozatos tágulásáról, ugyanakkor tárgyi tudásának folytonos mélyüléséről, kutatómódszereinek tökéletesedéséről és finomodásáról nyújt bizonyosságot. Munkaterülete összefüggő mezeje a tudománynak. Alapos meteorológiai szakképzettséggel rendelkezik. Mint meteorológus kiváló szervezőképességének, kitartó szorgalmának is bő tanújeleit adta.

Nagyszabású megfigyelőhálózatot szervezett, annak zavartalan működését sokszor igen nehéz körülmények között is nagy eréllyel biztosította, hatalmas adatanyagra tett szert, amelynek egész sorsát – néha a műszerleolvasástól kezdve egészen a tudományos feldolgozásig – kezében tartotta. Gyakorlati tapasztalatai tehát éppolyan gazdagok ezen a téren, mint amilyen értékesek azok az eredmények, amelyeket a saját és természetesen máshonnan is kiegészített anyag feldolgozása révén ért el. Meteorológiai képzettségét kiterjedt klimatológiai tudás egészíti ki. A meteorológia bizonyos orvostudományi vonatkozásaival kapcsolatos vizsgálatai földrajzi szempontból kevésbé érdekesek, annál inkább azok a nagyon szép eredményű kutatómunkái, amelyeket egyes termények (dohány, burgonya, tengeri) termelésének időjárási és éghajlati feltételeivel kapcsolatban végzett. Mondhatni, hogy ilyen irányú tanulmányai már átnyúlnak az emberföldrajz egyik ágának, a gazdaságföldrajznak a területére. A gazdaságföldrajznak egyik, mindenestre nálunk különösen fontos fejezete a mezőgazdasági földrajz, ennek pedig éghajlati és időjárási alapjai nagyon is megérdemlik az alapos vizsgálatot. Bizonyos, hogy Berényi Dénes egy meteorológiai és klimatológiai tanszéken, vagy egy ilyen irányú kutatóintézet élén olyan munkakört töltene be, amely teljes egészében megfelelne tudományos egyéniségének, hajlamainak és képességének. A földrajzhoz való viszonyát tekintve, tanítványait az atmoszféra fizikai földrajzának megismerésében kitűnően vezethetné és igen értékesen tudná támogatni a gazdaságföldrajz egyes szektorainak művelését is. Munkássága távolabb áll a fizikai és emberföldrajz egyéb problémáitól, valamint a leíró földrajz szintézisétől.

Kádár László tudományos munkássága, abszolút súlyát tekintve, Berényi után említendő. Legértékesebbek különböző homokterületeken végzett morfológiai kutatásai. Ezen a téren hatalmas tapasztalattal rendelkezik, hiszen munkaterületei között szerepelnek a Lybiai sivatag, a mi homokvidékeink és az északnémet-lengyel ösfolyamvidékek periglaciális dűneterületei, tehát módjában állott bő ismereteket szerezni a legkülönbözőbb éghajlati viszonyok alatt álló formakincsen. Egész iskolázottsága a legteljesebb mértékben földrajzi: maga kitűnő morfológus, ezen kívül annak a Teleki-iskolának neveltje, amely hosszú időn át úgyszólván egyedüli képviselője volt a hazai emberföldrajznak, sőt a leíró földrajz szintézisének is. Olyan földrajzi látókörre tett tehát szert, amelynek birtokában könnyűszerrel tud belemélyedni a földrajz bármely ágának problémáiba: ennek néhány gazdaságföldrajzi tárgyú értekezése már mint eredmény, több népszerű tájleíró tanulmánya pedig mint ígéret a bizonyossága.

Márton Béla munkásságát kitűnő reális érzék, józanság, lelkiismeret és szorgalom jellemzi. Életkörülményei késleltették tudományos képességeinek kifejtésében. Tudományos munkaterülete a gazdaságföldrajznak olyan problémáit öleli fel, amelyekhez viszonylag kevés fizikai földrajzi ismeret szükséges. A mezőgazdasági termelés térbeli rendjének leírása, izokron-tanulmányok, egyes falvak rövid gazdaságföldrajzi monográfiái azok a legfőbb témák, amelyeket nemcsak sikerrel old meg, hanem amelyeknek megoldásában sokszor igen elmés és ötletes. A módszertani irodalomban is jelentős a munkássága. A gazdasági élet gyakorlati vonatkozásaiban való jártassága, józan ítélőképessége minden munkáján meglátszik: erejét meghaladó feladatra soha nem vállalkozik. Szép tárgyi tudással rendelkezik a leíró földrajzban. Kitűnő pedagógus.

Összehasonlítva már most a három pályázót, más sorrend adódik akkor, ha kizárólag munkásságuk abszolút tudományos súlyára vagyunk tekintettel és egészen más, ha azt vizsgáljuk, hogy ez a munkásság hogyan viszonylik az egyetemes földrajztudomány

területéhez, annak központi és periférikus részeihez. Az első szempont Berényit az első, Kádárt a második helyre juttatja; a második szempont Kádárnak adja az első és Mártonnak a második helyet. A bizottság és a kar mérlegelésén múlik, hogy a két szempont közül melyiket, milyen mértékben kívánja figyelembe venni. Én a magam részéről mást nem tehettem, mint igyekeztem legjobb lelkiismeretem szerint tárgyilagosan méltatni mindhárom pályázót mind a két szempontból.

Remélve, hogy ezzel – amennyire tőlem telt – megkönnyítettem a döntést, elnézést kérek a késedelmes válaszáért, aminek szolgáljon némi mentségül az itt fogyni nem akaró túlszűfolt munka. Kérve az ismerősöknek szóló szíves üdvözleteim tolmácsolását, őszinte baráti tisztelettel köszönt

Igaz híved:

Mendöl Tibor

Budapest, 1945. szeptember 30.”

Gaál Botond: A zárt világ felnyitása

Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debreceni Református
Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2007. 132 lap

A könyv szerzője matematikai-fizikai alapképzettségű teológus. Könyvében végig követi az európai gondolkodás fejlődését a görögségtől kezdve a legmodernebb természettudományos eredményekig, bemutatva, hogy a fejlődés bizonyos töréspontokon keresztül halad. Ugyanis minden gondolkodásmód (világszemlélet, kultúra) egy idő után megmerevedik, „zárttá válik” és ennek „felnyitása” – a modellváltás – vezet tovább a következő gondolkodási stádiumba.

A szerző tíz ilyen nagy modellváltást különböztet meg. Ilyen például a ptolemaioszi világból a kopernikuszi történet átmenet, vagy az euklidészi geometria helyettesítése Bolyai-Lobacsevszkij ún. hiperbolikus geometriájával. A tíz szóban forgó modellváltás nem minden esetben egymást követő, felváltó, hiszen pl. a görög és a zsidó gondolkodást, világmegközelítést és gondolkodásmódot nem lehet egymást követőnek tekinteni. Hasonlóan a „matematikai forradalom” nem a ptolemaioszi, de nem is a kopernikuszi világból váltotta fel 1600 és 1750 között. Inkább úgy látszik, hogy a szerző időrendi egymásra következés helyett mintegy példákat hoz egyes „zárt világok” felnyitására. Maga is azt írja az utolsó fejezet elején, hogy: „Az emberiség eddigi kultúrtörténetéből kiragadtunk *tíz példát (kiemelés tőlem – B. D.)...*”

Az „átmenet” különben egyik modellből a másikba úgy történik, a „zárt világot”

úgy tudják felnyitni, ill. ennek a folyamatnak az az első lépése, hogy megkeresik „... azt a tételt, 'axiómát', amely azt (ti. az adott modellt, gondolkodásmódot) zárttá teszi”.

Természetesen a szerzőt, mint teológust végül is az érdekli, „...hogyan a tudományokban való előrelépés módja, szelleme vajon mennyire alkalmazható a teológiai gondolkodásban” – mint az előszóban írja. Ez kifejezetten jelentkezik pl. abban, ahogy az egyik modellváltást jellemzi: „A zsidó monoteizmus és a keresztyén trinitárius szemlélet” (ez az egyik fejezet címe), és tulajdonképpen végigvonul az egész könyvön. Másrészt a tudományok közül a matematikát helyezi előtérbe. „...a matematika jelentőségére tesszük a hangsúlyt” – írja a bevezetésben. Később pedig: „A matematika tehát hozzásegítette a tudósokat ahhoz, hogy észrevegyék valamilyen tudományos gondolatnak a zárttságát, és fölnyissák azt egy újabb ismeret meglátásra”.

Az utolsó fejezetben az egyházi, a politikai és az egyetemi élet lezáródásának, megmerevedésének veszélyeit tárgyalja.

A könyvben a központi gondolat boncolgatásán túlmenően találunk olyan, a tudományra, a tudományfejlődésre vonatkozó fontos megállapításokat, amelyek közül kettőt idézünk az alábbiakban.

„Az euklidészi rendszer nem volt hibás rendszer, és nem ezért kellett a párhuzamossági axiómáját kicserélni, hanem azért,

mert az szükséges volt egy tágabb világ megismeréséhez. Az euklideszi geometria igaz volt a maga korában is, ma is és a jövőben is az lesz. De a valóságnak csak egy korlátozott területére vonatkozik az érvénye. Bolyai és Labacsevszkij ugyan más axiómarendszert alkottak, általánosabbat, de *nem a végső igazságot (kiemelés tőlem – B. D.)* is magában hordó rendszert”.

A Gödel-tételről pedig ezt írja: „...azt bizonyította be, hogy minden formalizált axiómarendszerben vannak olyan tételek, ame-

lyek azon belül sem nem cáfolhatók, sem nem bizonyíthatók”. Vagyis, „...ha egy bizonyos általános feltételeknek eleget tevő axiómarendszer ellentmondásmentes, akkor nem lehet teljes”.

A könyv részletes irodalmi jegyzékkel és névmutatóval zárul. Végül csatlakozik hozzá egy 32 oldalas, Kérdő Kálmán által írt függelék (külön oldalszámozással), amely a modern matematika fejlődését foglalja össze, utalással a fizikára.

Berényi Dénes

A tudományos gondolkodás nyitottsága

Szerk. Gaál Botond és Végh László

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Hatvani István Teológiai Központ, Debrecen, 2007. 236 lap

A tetszetős kivitelű kisméretű könyv a Hatvani István Teológiai Kutatóközpont által kétévénként rendezett konferencia-sorozat hetedik alkalommal megrendezett konferenciájának az anyagát tartalmazza. A sorozat különben teológusok és természettudósok számára biztosít fórumot egyes közös érdeklődésre számot tartó kérdések megvitatására. Az egyes konferenciák meghatározott tematikájúak, így a mostani, sorrendben a hetedik, 2005. novemberében lezajlott konferencia, és így az ismertető könyv témaköre a *tudományos gondolkodás nyitottsága*, ami különben a könyv címe is.

A könyv Végh László bevezetésén kívül öt tanulmányt tartalmaz, továbbá egy rövid tájékoztatót a konferenciát rendező kutatóközponttól (HITEK) *Kovács Ábrahám* tollából, végül Gaál Botond könyvismertetését J. W. von Huyssteen „Egyedül a világban? – Az emberi egyediség a tudományban és a teológiában” című könyvéről.

Az ismertető könyv különös sajátossága, hogy minden tanulmány, de a beveze-

tés és a könyvismertetés is teljes egészében angol nyelven is megjelenik közvetlenül a magyar nyelvű szöveget követően.

Egy-egy jellemző gondolat az egyes tanulmányokról.

Végh László a „Bevezető gondolatokban” a tudás és a hit alapjait elemzi, és röviden ismerteti a könyvben közölt egyes tanulmányok tartalmát.

Gaál Botond („A világ nyitott”) röviden végigköveti – beleértve a teológiát is – a tudományok, főleg a matematika fejlődését, és megállapítja, hogy „...az emberi értelem végtelenül nyitott a teremtett mindenség felfogására...”

Kvasz László, a pozsonyi filozófus, matematikus tanulmányában („Az ókori világ felnyitása és a modern tudomány születése”) bemutatja, hogy a modern természettudomány kezdeteinél a 17. században, Galilei, Descartes, Newton munkáiban bőven találunk teológiai utalásokat, érveket, amelyek teljesen idegenek a mai természettudományos közleményekben.

mert az szükséges volt egy tágabb világ megismeréséhez. Az euklideszi geometria igaz volt a maga korában is, ma is és a jövőben is az lesz. De a valóságnak csak egy korlátozott területére vonatkozik az érvénye. Bolyai és Labacsevszkij ugyan más axiómarendszert alkottak, általánosabbat, de *nem a végső igazságot (kiemelés tőlem – B. D.)* is magában hordó rendszert”.

A Gödel-tételről pedig ezt írja: „...azt bizonyította be, hogy minden formalizált axiómarendszerben vannak olyan tételek, ame-

lyek azon belül sem nem cáfolhatók, sem nem bizonyíthatók”. Vagyis, „...ha egy bizonyos általános feltételeknek eleget tevő axiómarendszer ellentmondásmentes, akkor nem lehet teljes”.

A könyv részletes irodalmi jegyzékkel és névmutatóval zárul. Végül csatlakozik hozzá egy 32 oldalas, Kérdő Kálmán által írt függelék (külön oldalszámozással), amely a modern matematika fejlődését foglalja össze, utalással a fizikára.

Berényi Dénes

A tudományos gondolkodás nyitottsága

Szerk. Gaál Botond és Végh László

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Hatvani István Teológiai Központ, Debrecen, 2007. 236 lap

A tetszetős kivitelű kisméretű könyv a Hatvani István Teológiai Kutatóközpont által kétévénként rendezett konferencia-sorozat hetedik alkalommal megrendezett konferenciájának az anyagát tartalmazza. A sorozat különben teológusok és természettudósok számára biztosít fórumot egyes közös érdeklődésre számot tartó kérdések megvitatására. Az egyes konferenciák meghatározott tematikájúak, így a mostani, sorrendben a hetedik, 2005. novemberében lezajlott konferencia, és így az ismertető könyv témaköre a *tudományos gondolkodás nyitottsága*, ami különben a könyv címe is.

A könyv Végh László bevezetésén kívül öt tanulmányt tartalmaz, továbbá egy rövid tájékoztatót a konferenciát rendező kutatóközponttól (HITEK) *Kovács Ábrahám* tollából, végül Gaál Botond könyvismertetését J. W. von Huyssteen „Egyedül a világban? – Az emberi egyediség a tudományban és a teológiában” című könyvéről.

Az ismertető könyv különös saját-sága, hogy minden tanulmány, de a beveze-

tés és a könyvismertetés is teljes egészében angol nyelven is megjelenik közvetlenül a magyar nyelvű szöveget követően.

Egy-egy jellemző gondolat az egyes tanulmányokról.

Végh László a „Bevezető gondolatokban” a tudás és a hit alapjait elemzi, és röviden ismerteti a könyvben közölt egyes tanulmányok tartalmát.

Gaál Botond („A világ nyitott”) röviden végigköveti – beleértve a teológiát is – a tudományok, főleg a matematika fejlődését, és megállapítja, hogy „...az emberi értelem végtelenül nyitott a teremtett mindenség felfogására...”

Kvasz László, a pozsonyi filozófus, matematikus tanulmányában („Az ókori világ felnyitása és a modern tudomány születése”) bemutatja, hogy a modern természettudomány kezdeteinél a 17. században, Galilei, Descartes, Newton munkáiban bőven találunk teológiai utalásokat, érveket, amelyek teljesen idegenek a mai természettudományos közleményekben.

Hans Schwarz régensburgi teológus („Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában”) Darwin evolúciós elméletének fogadtatását – főleg a teológusok részéről –, ennek különbségeit mutatja be a különböző országokban és ezek okait elemzi.

A „Kozmológiai fordulópontok: hogyan látjuk ma a világot?” *Trócsányi Zoltán* fizikus tanulmánya. Röviden végigköveti a világlátás Kopernikusz–Kepler–Hubble forradalmát és tömören, de nagyon pontosan foglalja össze mai ismereteinket az ősrobbanásról, kitérve a megfelelő mérési és instrumentális alapokra is.

Az emberi agy működésével, az állati aggyal szembeni, főleg az emberi beszéd-

ben tükröződő egyediségével, *Székelly György* agykutató tanulmánya foglalkozik („Mennyire nyitott az emberi agy?”)

A könyvben néhány színes ábra, ill. fénykép is található.

Befejezésül a recenzensnek két megjegyzése van. Az egyik, hogy egyértelműen különbséget kell tenni a világ nyitottsága és a tudományok nyitottsága között, és ez nem mindig jelentkezik világosan a könyvben, illetve az egyes tanulmányokban. A másik, egészen más jellegű megjegyzés, hogy az egyes tanulmányok végén hasznos lett volna az egyes kérdések további tanulmányozásra néhány a témába vágó szakmunka megadása.

Berényi Dénes

Kántor Sándorné:

Híres matematikatanárok és tanítványok a debreceni iskolákban

Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2007. 180 lap

A matematika a művészetek közeli rokona, ezért története – még tanításának a története is – egyéniségek története. Érdekfeszítő könyvet írt Kántor Sándorné az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum *Mesterek és tanítványok* sorozatában a debreceni nagy tanáregyéniségekről. A könyv meggyőző erővel mutatja fel három évszázad debreceni matematikatanításának kiválóságát, főként a tanári egyéniségek arcképének felrajzolásával. A Református Kollégium hőskorának történetében a nagy tanáregyéniségek tanár–tanítványi láncolatot alkotnak, és ezt a könyv híven követi. A későbbi korok azonban lehet, hogy gazdagabb, de kuszább párhuzamos és széttartó életpályákat hoztak létre, és ezek bemutatásakor a könyv szerkezete is lazul; a tanítványok némelyike csak a tanú szerepét tölti be, mások – nem matematikusok is – nehezen el-

dönthetően, mintha saját kiválóságuk jogán szerepelnének.

A szerző osztja a debreceni lokálpatrióták hitét Debrecen megőrző, megtartó, megújító erejéről, és ezt a Református Kollégium kisugárzásának tulajdonítja. Kíváncsi volnék rá, hogy a város legkiválóbb szülötte, Csokonai Vitéz Mihály is így gondolta-e, amikor kicsapták a Református Kollégiumból. Én, aki a 20. század második felét Debrecenben éltem le, ezzel ellentétes tapasztalatokra is szert tettem. A városban a kommunizmus idején a szellemi elnyomás, a hagyományellenesség és az ideológiai ortodoxia kitaszító erői voltak túlsúlyban. Debrecen a 20. században nem tudott már a gondolatban bujdosók Bako-nya lenni, mint ahogy Budapest még tudott. Sajnos, szerepe azóta is inkább kibocsátó, mint vonzó vagy megtartó. Igaz, a matema-

Hans Schwarz régensburgi teológus („Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában”) Darwin evolúciós elméletének fogadtatását – főleg a teológusok részéről –, ennek különbségeit mutatja be a különböző országokban és ezek okait elemzi.

A „Kozmológiai fordulópontok: hogyan látjuk ma a világot?” *Trócsányi Zoltán* fizikus tanulmánya. Röviden végigköveti a világlátás Kopernikusz–Kepler–Hubble forradalmát és tömören, de nagyon pontosan foglalja össze mai ismereteinket az ősrobbanásról, kitérve a megfelelő mérési és instrumentális alapokra is.

Az emberi agy működésével, az állati aggyal szembeni, főleg az emberi beszéd-

ben tükröződő egyediségével, *Székelly György* agykutató tanulmánya foglalkozik („Mennyire nyitott az emberi agy?”)

A könyvben néhány színes ábra, ill. fénykép is található.

Befejezésül a recenzensnek két megjegyzése van. Az egyik, hogy egyértelműen különbséget kell tenni a világ nyitottsága és a tudományok nyitottsága között, és ez nem mindig jelentkezik világosan a könyvben, illetve az egyes tanulmányokban. A másik, egészen más jellegű megjegyzés, hogy az egyes tanulmányok végén hasznos lett volna az egyes kérdések további tanulmányozásra néhány a témába vágó szakmunka megadása.

Berényi Dénes

Kántor Sándorné:

Híres matematikatanárok és tanítványok a debreceni iskolákban

Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2007. 180 lap

A matematika a művészetek közeli rokona, ezért története – még tanításának a története is – egyéniségek története. Érdekfeszítő könyvet írt Kántor Sándorné az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum *Mesterek és tanítványok* sorozatában a debreceni nagy tanáregyéniségekről. A könyv meggyőző erővel mutatja fel három évszázad debreceni matematikatanításának kiválóságát, főként a tanári egyéniségek arcképének felrajzolásával. A Református Kollégium hőskorának történetében a nagy tanáregyéniségek tanár–tanítványi láncolatot alkotnak, és ezt a könyv híven követi. A későbbi korok azonban lehet, hogy gazdagabb, de kuszább párhuzamos és széttartó életpályákat hoztak létre, és ezek bemutatásakor a könyv szerkezete is lazul; a tanítványok némelyike csak a tanú szerepét tölti be, mások – nem matematikusok is – nehezen el-

dönthetően, mintha saját kiválóságuk jogán szerepelnének.

A szerző osztja a debreceni lokálpatrióták hitét Debrecen megőrző, megtartó, megújító erejéről, és ezt a Református Kollégium kisugárzásának tulajdonítja. Kíváncsi volnék rá, hogy a város legkiválóbb szülötte, Csokonai Vitéz Mihály is így gondolta-e, amikor kicsapták a Református Kollégiumból. Én, aki a 20. század második felét Debrecenben éltem le, ezzel ellentétes tapasztalatokra is szert tettem. A városban a kommunizmus idején a szellemi elnyomás, a hagyományellenesség és az ideológiai ortodoxia kitaszító erői voltak túlsúlyban. Debrecen a 20. században nem tudott már a gondolatban bujdosók Bako-nya lenni, mint ahogy Budapest még tudott. Sajnos, szerepe azóta is inkább kibocsátó, mint vonzó vagy megtartó. Igaz, a matema-

tikusokat a politika kevésbé befolyásolta, mint a bölcsészeket, de bizony befolyásolta őket is. Ennek nyomait főként az 1945 előtti időszakra fedezem fel a könyvben. Viszont a könyv meggyőzően mutatja be, hogy a kiválóság a Debrecen koptató 20. században is gazdagon termelt, és meggyőzi az olvasót, hogy a városnak a jó sajátja, míg bűne a koré.

Nagyon nehéz feladat olyan portrégyűjteményt írni, amely három évszázadot fog át. A 18–19. században az iskola egyben a tudomány helyi letéteményese is volt, mára viszont a tudomány az iskolától messze eltávolodott. A történeti források koronként változnak, a mércék és a forrásmunkák szerzőinek ízlése, elfogultsága úgyszintén. Nagyon kevés a közös alap. A szerző csak a 20. századi tanárookra talál általános mércét: diákjaiknak a Középiskolai Matematikai Lapok feladatmegoldó versenyein és egyéb tanulmányi versenyeken való szereplését, de ezt a szempontot sem hajszolja túl. Nyilván a terjedelmi korlátok miatt is kevés konkrét eseményt ír le, jellemzésül alig használja a diákanekdotákat, és sok a közvetlenül értékelő megállapítása. Pl.: „...kitűnő matematikatanár volt.” „Éleslátás, önálló felfogás, világos magyarázat, sajátos magyar beszéd és szaktárgya iránt való lelkesedés jellemezte.” „Szigorú, de igazságos volt.” „Nagyon népszerű volt a diákok között.” Bemutatja a tanárok pályafutását, megemlíti tankönyveiket, elemzi pedagógiai fel fogásukat.

De elég-e mindez a tanári egyéniségek megelevenítésére? Két nemzedéknyi debreceni tanáróseimnek és saját debreceni diákságomnak köszönhetően az ismertett 20. századi tanárok többségét legalább hírből ismertem. Úgy érzem, a csak távolról ismert tanárokról a könyvben megtudtam a legfontosabb tényeket, de saját tanáira – hárman is szerepelnek közülük az össze-

állításban – a megadott jellemzés alapján nem ismertem volna rá, pedig mindnyájan élénken élnek az emlékezetemben. Megpróbáltam elképzelni, mit tudtam volna hozzáadni a leírtakhoz, és rájöttem: az én jellemzéseim sem lennének életszerűbbek, hacsak tanáiraik kincsei mellett a nincseikről is, erényeik mellett a gyarlóságaikról is be nem számolnék, és ez az, ami leginkább hiányzik. El kell azonban ismernem, hogy az egyéniségek többoldalú bemutatásának igénye ingoványos útra vihette volna a szerzőt. Vegyes forrásokon alapuló ilyen rövid elemzésektől nem lehet elvárni a sokoldalú bemutatást.

Mitől élvezetes mégis olvasni ezeket az arcképeket? A szerző jó érzékkel váltogatja a nézőpontot: az egykori tanítványok és kollégák megszólalása, az ismeretterjesztői hév, a kitűnő stílus átsegíti a szöveget a közhelyesség csapdáin. Igaz, az idézetek – nyilvánvaló szerkesztői gondatlanság folytán – néha zavart is okoznak. Bay Zoltán és Máday Béla szövegei összekeverednek, bizonyos idézetek pedig megismétlődnek.

Végül érdemes elgondolkozni azon, hogy mi vezethette a szerzőt abban, hogy kit vett fel a híres tanárok és a híres diákok közé. A bemutatottakat iskolájuk szerint csoportosította, és csak a tekintélyes iskolákat vette sorra. A történelem kanyarait így is nehéz volt követnie: a Dóczy és a Kossuth tárgyalása például kissé összemosódik. A Reáliskola tekintélye is közrejátszhatott abban, hogy bekerült az áttekintésbe Kürschák József, aki nagy matematikus volt, de fél éves debreceni vendégszereplése nem tűnik emlékezetesnek. A később a debreceni egyetemen tanító tanárok érthető okokból kimaradtak. A Csokonai Gimnázium egésze a látókörén kívül esett, s így nem vette be Petőfi Sándor Jánost, a későbbi nyelvész sem. Pedig nem ő az egyetlen, akinek a személyében a matematika és a nyelv össze-

kapcsolódik. Nekem két matematikatanárom is nyelvszakos volt eredetileg, de a Rákosi-korszakban „megélhetési” matematikatanárok lettek, mégpedig nagyszerűek. Pedig legalább egyikükről, a méltón tárgyalt Mester István feleségéről szót lehetett volna ejteni. Nem volt olyan csillogó, eredeti egyéniség, mint a férje, de nyilvánvaló matematikai tehetségének és didaktikai érzékének köszönhetően ugyanolyan kiváló matematikatanár lett belőle.

Az apróbb hiányosságok ellenére ezt a könyvet nagy élvezettel forgathatjuk. Múltunk egy lényeges darabját tartjuk kezünkben, egy csinos kis kötetben együtt: azt a múltat, amelynek tárgyi emlékeit a Református Kollégiumban láthatjuk, és légkörét a többi patinás debreceni iskola falai között is magunkba szívhatjuk. Jó lenne, ha az ifjú tanár- és tanítványnemzedék fel tudna nőni az elődökhöz.

Lovas Rezső

Antal Tamás: Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900)

Dél-Alföldi Évszázadok 23., Szeged, Csongrád Megyei Levéltár kiadása, 2006. 351 lap

Antal Tamást, a Szegedi Tudományegyetem jogi karának – debreceni származású – fiatal jogtörténészét nem kell bemutatni a Debreceni Szemle olvasóinak, hiszen városunk bírósági szervezetének történetét tárgyaló munkái több ízben láttak napvilágot e folyóirat hasábjain is. Most nemrégiben megvédett doktori disszertációjának kötetbe szerkesztett változatát veheti kezébe az olvasó a Dél-Alföldi Évszázadok című kötet sorozat 23. darabjaként, *Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900)* címmel.

A munka a jogtörténet egy napjainkban nagy közérdeklődésre számot tartó tárgykörével, a bírósági szervezetrendszer kialakításának és személyzeti állományának elvi kérdéseivel, valamint a gyakorlati megvalósítás menetével és buktatóival foglalkozik. Két nagy tartalmi egységre oszlik: a könyv – függelék nélkül számított – terjedelmének első fele a fenti szervezeti-szervezési kérdéseket, második fele pedig az esküdtszéki intézmény magyarországi bevezetését, majd az 1890-es években történt újjászervezését taglalja. Ilyen értelemben

szerves folytatása, és egységet képez a *Máthé Gábor* által 1982-ben kiadott, *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875 c.* könyvvel. Nagy szolgálatot tesz a jogtörténet bírósági szervezettörténete iránt érdeklődő olvasóknak, akik e két munkát együtt tekintve, primér forrásadatokra épülő, kitűnő szintézisek által nyernek képet a dualizmus első periódusának igazságszolgáltatási rendszeréről, a rendelkezésre álló modellekről és a megvalósítás nehézségeiről. (Itt kell megemlítenünk *Stipta István* tíz éve – szintén debreceni kiadásban – megjelent bírósági szervezettörténeti összegzését, amely azonban a jelen könyvtől eltérő céllal és módszerrel készült: az inkább áttekintő, a szervezetrendszer változásairól századokon átívelő képet rajzol, és kevésbé elemző-értékelő jellegű mű.)

A kötet értékét növeli, hogy a szerző kutatása szinte egybeesett, a könyv kiadása pedig nem sokkal követte napjaink nagy igazságszolgáltatási szervezeti reformját (ha úgy tetszik, a polgári kori modell visszarendeződését), az ítéltáblák felállítását. Mégis meglepő, hogy az alapos szintézis

kapcsolódik. Nekem két matematikatanárom is nyelvszakos volt eredetileg, de a Rákosi-korszakban „megélhetési” matematikatanárok lettek, mégpedig nagyszerűek. Pedig legalább egyikükről, a méltón tárgyalt Mester István feleségéről szót lehetett volna ejteni. Nem volt olyan csillogó, eredeti egyéniség, mint a férje, de nyilvánvaló matematikai tehetségének és didaktikai érzékének köszönhetően ugyanolyan kiváló matematikatanár lett belőle.

Az apróbb hiányosságok ellenére ezt a könyvet nagy élvezettel forgathatjuk. Múltunk egy lényeges darabját tartjuk kezünkben, egy csinos kis kötetben együtt: azt a múltat, amelynek tárgyi emlékeit a Református Kollégiumban láthatjuk, és légkörét a többi patinás debreceni iskola falai között is magunkba szívhatjuk. Jó lenne, ha az ifjú tanár- és tanítványnemzedék fel tudna nőni az elődökhöz.

Lovas Rezső

Antal Tamás: Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900)

Dél-Alföldi Évszázadok 23., Szeged, Csongrád Megyei Levéltár kiadása, 2006. 351 lap

Antal Tamást, a Szegedi Tudományegyetem jogi karának – debreceni származású – fiatal jogtörténészét nem kell bemutatni a Debreceni Szemle olvasóinak, hiszen városunk bírósági szervezetének történetét tárgyaló munkái több ízben láttak napvilágot e folyóirat hasábjain is. Most nemrégiben megvédett doktori disszertációjának kötetbe szerkesztett változatát veheti kezébe az olvasó a Dél-Alföldi Évszázadok című kötet sorozat 23. darabjaként, *Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900)* címmel.

A munka a jogtörténet egy napjainkban nagy közérdeklődésre számot tartó tárgykörével, a bírósági szervezetrendszer kialakításának és személyzeti állományának elvi kérdéseivel, valamint a gyakorlati megvalósítás menetével és buktatóival foglalkozik. Két nagy tartalmi egységre oszlik: a könyv – függelék nélkül számított – terjedelmének első fele a fenti szervezeti-szervezési kérdéseket, második fele pedig az esküdtszéki intézmény magyarországi bevezetését, majd az 1890-es években történt újjászervezését taglalja. Ilyen értelemben

szerves folytatása, és egységet képez a *Máthé Gábor* által 1982-ben kiadott, *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875 c.* könyvvel. Nagy szolgálatot tesz a jogtörténet bírósági szervezettörténete iránt érdeklődő olvasóknak, akik e két munkát együtt tekintve, primér forrásadatokra épülő, kitűnő szintézisek által nyernek képet a dualizmus első periódusának igazságszolgáltatási rendszeréről, a rendelkezésre álló modellekről és a megvalósítás nehézségeiről. (Itt kell megemlítenünk *Stipta István* tíz éve – szintén debreceni kiadásban – megjelent bírósági szervezettörténeti összegzését, amely azonban a jelen könyvtől eltérő céllal és módszerrel készült: az inkább áttekintő, a szervezetrendszer változásairól századokon átívelő képet rajzoló, és kevésbé elemző-értékelő jellegű mű.)

A kötet értékét növeli, hogy a szerző kutatása szinte egybeesett, a könyv kiadása pedig nem sokkal követte napjaink nagy igazságszolgáltatási szervezeti reformját (ha úgy tetszik, a polgári kori modell visszarendeződését), az ítéltáblák felállítását. Mégis meglepő, hogy az alapos szintézis

elvégzésére mindeddig alig vállalkoztak. Sem a dualizmus korának – egyébként lenyűgözően termékeny – jogirodalma, sem a 20–21. század fordulója nem segítette a szerzőt abban, hogy adatolt, forrásértékű résztanulmányokat építhessen be legalább munkája bizonyos fejezeteibe. Ezért van az, hogy a könyv legtöbb forrása levéltári, primér, míg a források másik nagy csoportja a korabeli szakfolyóiratokban megjelent, így formálisan szekunder, mégis primér jelentőséggel bíró nyomtatott anyag. A könyvet kiegészítő tekintélyes, majd' tizennégy oldalnyi irodalomjegyzék bőséges adalékkal szolgál a tárgykör további kutatására vállalkozóknak is. Debreceniként külön meg kell jegyezni, hogy a szerző a levéltári forrásokhoz nyilván két helyen jutott hozzá nagyobb nehézségek nélkül: Debrecenben és Szegeden; ez kitér a hivatkozott forrásbázisból is. A debreceni forrásoknak a többihez képest meghatározó többsége számkra szívet melengető, értékes adalék, a könyv megállapításaihoz Debrecen vonatkozásában nem sok kétség férhet.

Végül napjaink jogi szakmunkái köréből kiemelkedik ez a könyv függelékei révén is: korunk felgyorsult könyvkiadásában sajnos már ritkaságszámba megy az, ami e kötetnél megvan: már jelzett irodalomjegyzéke mellett pontos személy- és helységnevmutatóval is ellátták, amely a könyvben való keresést nagyban könnyíti. A rövidítések és a hivatkozott rendeletek jegyzéke, az esküdszékek éves beosztásának közreadása, valamint a rövid angol nyelvű összefoglalás (ami a szerkesztés során valami különös okból nem a függelékben, hanem egy magyar nyelvű összegzés után kapott helyet) fontos adalék, a debreceni és szegedi 1900. évi esküdtlajstrom pedig helyi érdekesség a kötet végén.

Ami a könyv tartalmi vonatkozásait illeti: a magyar bírósági szervezet történeté-

ben a rendi hagyományokkal és az ezekből fakadó szervezettel való szakítás elindítója az 1848-as, törvényekkel megvívott forradalom volt. Ez a jogegyenlőség elvének deklarálásával megteremtette a törvény előtti egyenlőség és a független bírászkodás lehetőségét, eltörölte az immunitást, ezzel együtt az úriszékeket, és a rendi időszak hosszú kitérője után a bírászkodást – kevés kivétellel – át- (illetve vissza-)adta az állami szervek kezébe.

Az 1848:XVIII. tc. (a sajtótörvény) – némi reformkori kísérlet után – sajátos, új vonásként vezette be a magyar igazságszolgáltatás rendszerébe az esküdszékeket, amelyek a dualizmus korszakában is megmaradtak, de szervesülni mégsem tudtak a magyar bírászkodásban. Az esküdszékekről és ezek reformjáról folytatott elvi vitákat, szervezeti és jogalkotási kérdéseket, a gyakorlati jogalkalmazás nehézségeit és „kiskapuit” a szerző a második részben (171–277. old.) foglalja össze. Azt gondolom, a szélesebb, nem feltétlenül szakmai érdeklődésű olvasóközönség ezeket az oldalakat fogja legszívesebben forgatni, hiszen ezt a részt a téma sokszínűsége, a konkrét perek bemutatása önmagában is élvezetessé teszi. Ami pedig a jogász szakma és a jogtörténet szempontjából kiemelendő, hogy a szerző példás szorgalommal szedte össze a reorganizáció vitájában elhangzott érveket és ellenérveket, hazai tapasztalatokat és külföldi példákat, valamint a kortársak értékeléseit a végül elfogadott törvényi és rendeleti szabályozásról. Különösen jól sikerült a reformban meghatározó igazságügy-miniszterek, többek között Erdély Sándor, Horvát Boldizsár és Szilágyi Dezső szerepének bemutatása.

A könyv jogi szempontból fajsúlyosabb, ám az olvasót talán kevésbé felvillanyozó fejezetei az ítéletábrák megszervezéséről, Szilágyi Dezső igazságügy-miniszternek az

erre vonatkozó programjáról, és a megvalósítás menetéről szóló részek. A reform indoka elsősorban az volt, hogy a két meglevő ítélőtábla (Pest és Marosvásárhely) túl nagy, a szervezet túlságosan centralizált volt, az 1867-hez képest megváltozott politikai helyzet pedig az ítélkezés „szétosztását”, a felsőbbíróságok székhelyeinek az egész országban való szétszórását tette szükségessé.

A szerző jól érzékelteti, hogy az új székhelyek kijelölése milyen politikai küzdelem eredménye lett. Világosan láttatja, hogy milyen egységesen mozdult meg a régi Debrecen a táblabíróságért (hiszen e városnak annak ellenére is „kampányolnia” kellett, hogy a „régiben rendszerben”, azaz 1848 előtt is táblai székhely volt), és mennyire nem kellett küzdeniük azoknak a városoknak, amelyekből a nagypolitika meghatározó személyiségei származtak (pl. Nagyvárad). Annak ellenére, hogy a táblai székvárosoknak megfelelő – objektívnek mondott – feltételekkel kellett rendelkezniük, nem sikerült a valóban objektív kiválasztás, és a szervezet komoly aránytalanságokat mutatott. A Tiszántúlon ugyanis egymagában több táblát hoztak létre (Debrecen, Kolozsvár, Nagyvárad, Szeged, Temesvár), mint az ország más részein együttvéve (Győr, Kassa, Pécs, Pozsony), miközben az ország középső területei látványosan fórum nélkül maradtak még akkor is, ha a két régi táblát (Budapest, Marosvásárhely) is tekintetbe vesszük.

A könyvben különösen nagy hangsúlyt kapott (valamiért majdnem teljesen egyformán kétszer is szerepel) a felállítandó táblák személyi állománya, amely értékes adalékkal szolgál az olvasónak arról, hogy honnan kerültek át az ítélőbírák az egyes bíróságokra, de a nevek puszta említése ma már informatív értékkel kevésbé bír. Ennél sokkal érdekesebb és izgalmasabb – arról

nem is beszélve, hogy a szerző egyedülálló vállalkozása – a bírói jogviszonyról és annak 1891-es reformjáról szóló két fejezet (137–169. old.), amely szintén Szilágyi Dezső nagyságát dicséri. A szerző számos idézettel közvetíti az országgyűlési vita anyagát és eredményeit, a képviselőházi indokolás alapján kiemelve a reformintézkedések három nagy körét: a törvényszéki elnökökre vonatkozó (előmeneteli) rendelkezések, az elsőfokú bírák előléptetési rendszere, végül az egyes bírói funkciók ellátására vonatkozó rendelkezések. A reform fontos indoka a képzésre (bírói tapasztalatszerzés, bírói vizsga. szervezeti előrelépési rangsor stb.) és az állandóságra fektetett hangsúly, az ellenzéki kritika céltablája pedig elsősorban az a kodifikációs és jogi hiba volt, hogy a tervezet a bíróságokat és az ügyészséget (azaz egy független és egy kormányzattól függő szervet) egy jogszabályban kívánt szabályozni, sőt, ugyanebben a végrehajtás szervezetére és az Igazságügyi Minisztérium személyzetére is utalni. Érdekesség, hogy a vita során a tervezet álláspontját a képviselőházban és a főrendi ház előtt is maga Szilágyi Dezső képviselte, akit a szerző – joggal – „történelmi jelentőségű” személyiségnek nevez.

Antal Tamás: *Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900)* című könyve elsősorban a jogász szakmai közönségnek készült, de minden bizonnyal joggal tart igényt a történész szakma érdeklődésére is. Jó szívvel ajánlható emellett mindazoknak, akik e nivós kötetben nem könnyű esti olvasmányt, hanem pezsgő korrajzot, parázs vitákban zajló jogi küzdelmeket, a politikai közélet személyeskedéstől sem mentes, kiragadott aspektusait, a kiválasztott dualizmus-kori jogszabályok születésének háttértörténetét keresik.

Balogh Judit

Beluszky Pál–Sikos T. Tamás:
Változó falvaink. Magyarország falutípusai az ezredfordulón
Budapest, 2007. 459 lap

A falu kialakulását, történetét, arculatának és szerepének változását több tudományterület művelői kutatták az idők során. Foglalkozik vele a történet- és néprajztudomány, a szociológia, s lehetne folytatni még a sort. Az egyes szaktudományok vizsgálódása során a falu mindig más arcát mutatja meg. Az 1960-as években jelent meg *Eperjessy Kálmán: A magyar falu története* című munkája, amely jó áttekintést adott a magyar település-típus kialakulásáról, lényeges vonásairól. A történész szerző írja: „A falu szerves része az ország földjének és népének, a letelepedett nép sok évszázados munkája formálta ki. Jelene múltjával szétválaszthatatlan egységet alkot, csak azzal kapcsolatban érthető meg. Nincs átlagfalu. Mindegyiknek sajátos egyéni vonásai vannak.” A falu iránt megnyilvánuló egyre teretlenebb érdeklődés a 20. századhoz köthető. Ahhoz a korszakhoz, amely szükségét érezte, hogy a magyar társadalom szembenézzen múltjával. Ez a két világháború közötti korszakban élte virágkorát. Művelőinek köre sokrétű, gondolván a Felvidéken a Sarló-mozgalomra, Erdélyben az Erdélyi Fiatalok szervezetére, az anyaországban a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumára és a Sárospataki Ref. Főiskola Faluszemináriumára, vagy a Bartha Miklós Társaságra. A magyar falu életéről, típusairól könyvek, tanulmányok sokasága született az említett korszakban. Amint *Rézler Gyula: Falukutatók és szociográfusok* című, 1943-ban megjelent könyvének alcíméből is kiderül, a korabeli falukutatás egyet jelentett a magyar társadalom önvizsgálatával. (*A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben*) *Erdei Ferenc* a faluval kapcsolatban szintén azt emelte ki, ami másokban is megfogal-

mazódott akkoriban: „mi lesz ezután a faluval s már maga ez a kérdés annak az árnyékát veti előre, hogy valami jelentékeny *változás következik be* rajta.” (Erdei Ferenc: *Magyar falu*. Bp. é. n.) Ezt az átalakuló település típust vizsgálja a szerzőpáros a *településföldrajz* szempontjai szerint.

Az MTA keretében folyó kutatások, közelebbről a területfejlesztési program adja meg a vizsgálat körét. A szerzők tollából 1982-ben már született egy kötet: *Magyarország falutípusai* címmel. Ezt követően is jelentek meg olyan munkák, amelyek megpróbálták kategorizálni az ország falvait, községeit. De ilyen átfogó munka, mint a mostani, 1982 óta nem hagyta el a nyomdát. Ez azért is sok újdonsággal szolgál, mert azóta lezajlott egy politikai és gazdasági rendszerváltás, amely közel két évtized alatt már önmagában is hatással volt a vidék arculatának változására. A szerzők az eltelt időszakról a következőket vélelmezték: 1. a falu és a város közti különbségek mérséklődése, 2. a falu = mezőgazdaság kizárólagosságának eltűnése (bár 1945 előtt sem volt már egyértelmű), 3. a hagyományos falu megszűnésével együtt hasonló sors jutott a történelmi parasztságnak is, s az utóparasztosodás nem a régi paraszti társadalom újjászületését jelenti.

A falvak már a korábbi századokban is a városok és az iparvidékek népességének pótlására szolgáltak. Hazánkban mindehhez társult még a tanyakérdés. Az urbanizáció második szakasza a fővárosra szorított, illetve később a nagyvárosokra is. 1990 után egy visszaáramlás indult meg, amely a rurális térségeket vette célba, vagyis a falusi népesség száma és aránya kezdett növekedni, melynek során nem a falu éled újjá, s a

települések elvesztik korábbi agrárjellegüket. Amint Kovács Teréz írja: „A tradicionális autonóm termelésre alapozott falusi közösség a múlté. A parasztközösségek beolvadtak az osztársadalomba.” A szerzők a *falusi* településeket vizsgálták, melyeket kényszerűségből a *községekkel* azonosítottak. A falu korábbi funkcióját már elveszítette, egyáltalán nem azonosítható az agrártelepülésekkel. A község mint közigazgatási kategória nem azonos maradéktalanul a faluval, de a városi rangú település sem azonos a hagyományos értelemben vett városokéval.

A szerzőpáros áttekintést ad a falvak 1990 előtti helyzetéről, a magyar településrendszerben betöltött szerepéről. A magyar falu történetén végigvonnul a *feudalizmus* öröksége. Sőt, amint megállapítják: „egyes vonatkozásokban mindmáig befolyásolták a feudális kor évszázadai alatt kialakult viszonyok.” A magyar települések nagyságrendi megoszlásában a 19. századra kialakultak azok a *különbségek*, melyek napjainkban is jellemzőek. *Dunántúlon*, a *Felvidéken* és *Erdély* nagy részén megmaradt a középkori jellegű településsűrűség. Az *Alföldön* nyom nélkül eltűntek a korabeli települések, a központi vezérlettel létesített falvak közepes és nagy népességgel rendelkeztek. Az Alföldet a török hódoltságot követő időszakban a *mezővárosok-tanyák* kettőssége jellemezte, amely egy sajátos mezőgazdasági kultúrát hordozott. A polgári korban, néhány kivételtől eltekintve, a falu a Kárpát-medencében egyet jelentett a mezőgazdasággal. A dualizmus idején a mezőgazdaságból élők aránya még 1910-ben is meghaladta a 60%-ot, amit mutatott az is, hogy a falvak (községek) népességének aránya megközelítette a 80%-ot. A földbirtoklás szórtsága, illetve a földdel nem rendelkezők nagy aránya szintén befolyásolta a mezőgazdasági települések típusait. A dualizmus falutípusait *Beluszky Pál*

határozta meg, felállítva a nem agrárfalvak (számos változattal) és az agrárfalvak csoportját, melyek közé sorolta a következőket: majorok, summásfalvak, tanyaközségek, telepes falvak, óriásfalvak. *Erdei Ferenc* faluosztályozása a 20. század elejére vonatkozik: szabályos parasztfalvak, apró parasztfalvak, különös parasztfalvak, uradalmi falvak, „mindenféle polgári falu”. A dualizmus idejére esett a tanyahálózat kiszélesedése, s a legutóbbi időkig érvényesülő arculatának kialakulása. Trianon után a közel 12 500 községből csak 3500 maradt az új határokon belül. E korszakban gyorsult föl a tanyák állandó lakókkal való benépesülése. Mindez számos szociális feszültség hordozójává vált, s lényegében a falvak akkori helyzetéhez kapcsolódva indította meg a falukutató mozgalmat, melyek során nagyhatalmú falumonográfiák születtek, a korszak agrárszociológiai munkái. *Erdei Ferenc* a két világháború közötti korszakban nagygazda, kisgazda, haszonbéres, färm, és szórvány tanyákat vett számításba. Sőt a *tanyás vidékek* csoportosítását is elvégezte, melyek eltérő adottságok eredményeként alakultak ki.

1945 után a korábbitól merőben eltérő politikai, gazdasági feltételek köszöntöttek az országra. A *földosztás* több szempontból is befolyásolta a falvak helyzetét. Megváltozott a falusi társadalom vagyoni helyzete, csökkentek a társadalmi különbségek, a majorok (puszták) elvesztették létük alapját, belső migrációt váltott ki, megindult az utolsó tanyásodási hullám. A falu világát felkavarták a kitelepítések, lakosságcserek is. 1950-től a településpolitika alapvető célját az iparosítás településhálózati feltételeinek megteremtése jelentette. A tanácsstörvény csökkentette a községek számát. A tanyakérdés megoldása viszont több mint száz község születését eredményezte. *Erdei* kritikáját figyelmen kívül hagyva a tanyaközpontokból tanyaközséget szerveztek.

Szerencsére egyes megyék tanyapolitikája eltért a többiekétől. Így Bács-Kiskun megyében megmaradt a tanyák világa, *Romány Pálnak* köszönhetően. A *kollektivizálás* sok ellentmondást hozott a felszínre. A második hulláma sem volt ettől mentes, egyúttal átfőrdta a falvak társadalmát és a települések arculatát. Másrészt viszont a falvak infrastruktúrája kezdett kiépülni, javultak a lakásviszonyok, 1962-ben befejeződött a falvak villamosítása, s bekapcsolták a községeket a tömegközlekedési hálózatba. A konszolidáció ellenére, mind politikai, mind gazdasági téren, 1971–1975 között a kommunális beruházások 90%-a a városokra jutott. Ezekre az évekre esett az agráriumban az ún. magyar modell megjelenése, amely szintén hatással volt a falvak életére. A nagyüzemi gazdálkodás monopóliuma számos következménnyel járt: az elvándorlással, az agrárkeresők arányának csökkenésével, a történelmi parasztság nemzedékeinek eltűnésével a falusi társadalom már „nem paraszti, legfeljebb parasztos” jelzővel illelhető. A háztáji kistermelésben azonban tovább élt az egykori paraszti mentalitás. Az összevonások tovább növelték a falvak közötti különbségeket, kiváltképp azokon a helyeken, ahol üzemponttal már nem rendelkeztek. A nagyüzemi gazdálkodás elősegítette a tanyák fölszámolását, mindezt elsősorban politikai kérdésként kezelve. Ugyanakkor, amint a szerzők írják: „A vidék iparosítása a vidéki városok iparosítását jelentette.” A szükséges munkaerő a környező falvak népességéből toborzódott, nagyarányú ingázást alakítva ki. A megmaradt lakosság létszáma csökkent, és romlott a helyi társadalmak korfája. Erőteljes ütemben növekedett az idősek aránya. A szocialista korszak végére számottevő területi különbségek alakultak ki a falvak világában.

Egy rövid fejezet foglalkozik a rendszerváltás után a faluformáló folyamatokkal. Egyes térségek „leértékelődtek” (ipari körzetek), mások, pl. földrajzi helyzetüknél fogva, jelentős fellendülés színtereivé váltak (oszt-rák, szlovén határ körzete). A piacok irányának változása is növelte a rurális térségek közti különbségeket. A magánosítás átrendezte a tulajdonszerkezetet, és tovább romlott a falu és a mezőgazdaság még meglévő kapcsolata: „sokan foglalkoznak agrártermeléssel, de igen kevesen élnek meg belőle.”

A kötet mondandójának gerincét a falutípusizálás módszerei és a faktoranalízis eredményei teszik ki, melynek révén a magyar falvakat *hét főtípusba* sorolják a szerzők. Részletesen elemzik az egyes csoportokat, térképeken bemutatva elhelyezkedésüket az ország területén. A záró megjegyzések c. fejezetben számba veszik a szerzők az egyes *falutípusokat*, alapvető sajátosságaikkal egyetemben. A szerzők megjegyzik, hogy „a magyarországi falvak itt bemutatott tipizálása nem lezáródása a hazai faluvizsgálatok egy etapjának, hanem a vizsgálatok megalapozása, orientálása, hisz nyilvánvaló: ahhoz, hogy plasztikus képet tudjon festeni a *magyar geográfia* az ország faluállományáról, s benne lezajló folyamatokról, további empirikus vizsgálatok tömegére van szükség.” A mellékletek egyikében a *kistérségekben* előforduló falutípusokat, a másikban pedig az *ország községeinek* legfontosabb adatait és típusba sorolásukat ismerheti meg az érdeklődő. Táblázatok és gazdag képanyag segít a tájékozódásban. Aki a vidék, benne a kistelepülések helyzetére kíváncsi az ezredforduló Magyarországon, annak mindenképpen hasznos tájékoztatás nyújt a kötet.

Surányi Béla

Sarkady János emlékkonferencia

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Ókortörténeti Tanszéke és az MTA Debreceni Területi Bizottságának Epigraphical Munkabizottsága 2007. november 27-én emlékkonferencián emlékezett meg Sarkady Jánosról, a Bölcsészettudományi Kar egykori professzoráról születésének nyolcvanadik évfordulóján. A nyitóelőadást Barta János professzor (DE) tartotta, méltatva Sarkady János tudósi és tanári pályáját. 1947-ben Debrecenben kezdte meg egyetemi tanulmányait, amelyeket 1951-ben Budapesten fejezett be. Ott is lett tanársegéd majd adjunktus. 1957-ben eltávolították az ELTÉ-ről, mivel az egyetem Forradalmi Bizottságának tagja volt. 1964-től 1987-ig tanított a Debreceni (Kossuth Lajos Tudomány) Egyetemen, vezetve az Ókortörténeti Tanszéket, sőt, rövid ideig, megbízottként, az Egyetem Történelmi Intézetét is. Politikailag azonban még ekkor sem bocsátottak meg neki. 1988-ig figyeltette a Belügyminisztérium.

A második előadó, Németh György (DE–ELTE) hangfelvételen idézett egy Sarkady Jánossal folytatott hosszabb beszélgetéséből (*Sarkady János 1956-ról*). Sz. Jónás Ilona (ELTE) arról beszélt, hogy a közkeletű vélekedéssel szemben a koraközépkorban még nem szűnt meg Nyugat-Európában a görög nyelv ismerete. A nagyobb kolostori könyvtárak katalógusaiban megtalálhatjuk a fontosabb görög klasszikusokat (*Görög klasszikusok a kora-középkori*

iskolai tanításban). Ritoók Zsigmond akadémikus (ELTE), Sarkady egyetemista társa és barátja egy mindenki számára Arany Jánostól, a Vojtina ars poeticájából ismert történet különféle értelmezéseit boncolgatta. Parmenón meg akart szegényíteni egy malachangutánzó művészt, ezért köpenye alá malacot rejtett, és meghúzva a farkát, úgy tett, mintha csak utánozná a visítást. A közönség azonban a művész utánzását jobbnak tartotta, mint az eredeti malacvisítást, mivel az utóbbi csak egy malachang volt, a művészi utánzásban azonban valamennyi malac hangjára ráismerhetünk. A délelőtti ülészakot Barta János (DE) előadása zárta le arról, hogyan hatott az antik mezőgazdasági irodalom a középkori és kora újkori mezőgazdaság-tudományra, és arról, mikor és miért szakadt aztán el a 18/19. században attól, az angol szakkönyvek felé fordulva (*Mintakép vagy akadály? Észrevételek az antik mezőgazdasági szakírók középkori és koraiújkori megítéléséről*). A délutáni szekció első előadója, Thomas Köves-Zulauf professzor (Marburg) egy Ovidius történetet elemzett, amely szerint egy római ünnepen egy felgyújtott rókát hajszoltak végig a cirkuszon. A mezőgazdasági ciklussal összefüggő termékenységvarázslatot összevetette a görög és a bibliai történetek lángoló rókafiguráival (*Állatmese és mítosz: az európai rókamesék antik gyökereiről*). Havas László professzor (DE) egy sokáig elveszett, majd papiruszon elő-

került mű, Philodémos *A királyságról* című munkája elemzése során arra a következtetett, hogy a görög bölcseleő Caesarnek szánta tanácsait (*A homérosi „basileus-tükör” időszerűsége a köztársaság végén*). Kovács Péter (PPKE) pontosította Caracalla császár pannoniai látogatásának időpontját és körülményeit (*Caracalla látogatása Pannoniában*). Szabó Ádám (MNM) a pannoniai Silvanus ábrázolások két típusát elemezte. A földművelést segítő Silvanus Domesticus itáliai átvételnek tekinthető, de a (legalábbis Pannoniában) kecskelábú, Pánszerű Silvanus Silvestris alakjában keveredik a görög Pán és a római isten alakja (*Pan dicunt graeci, latini Silvanum*). Hegyi W. György (ELTE), Sarkady János legkiválóbb tanít-

ványa arról beszélt, hogy azokon a területeken maradt fenn hosszú ideig a görög királyság (Spárta, Kyréné), ahol nagyszámú polgárjoggal nem rendelkező, körülalakó (*perioikos*) népességgel számolhatunk. Egy király sikeresebben tudta integrálni a társadalom különféle rétegeit, mint a kirekesztő, bár a teljes jogú polgárok számára demokratikus polis (*A görög királyok és alattvalóik*). Az előadókat délután vendégül látta az egyetemi hallgatói önkormányzat, ezzel is jelezve, hogy mennyire tisztelik és ápolják egykori tanáruk emlékét.

A konferencia előadásainak idegen nyelvű szövegét önálló kötetben fogják megjelentetni 2008 folyamán.

Németh György

Nemzetközi Mária-konferencia Münchenben magyar közreműködéssel

(Egy vallási szimbólum társadalompolitikai intézményesítése a felekezeti és a kommunizmust követő átalakulási folyamatok idején Közép-Kelet-Európában)¹

Négy intézet kooperációjával került megrendezésre 2007. július 25–27. között Münchenben a *Maria in der Krise* című nemzetközi konferencia. A négy fő szervező intézet egyike a müncheni Magyar Intézet (Ungarisches Institut) volt, összhangban a Südost-Institut, a Ludwig-Maximilian-Universität, valamint a GWZO (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig) szerveivel.

25-én este a megnyitón három intézet igazgatója köszöntötte a konferencia résztvevőit: Stefan Troebst (GWZO Leipzig), Konrad Clewing (Südost-Institut München), és K. Lengyel Zsolt (Ungarisches Institut München).

A magyarországi eszme- és politikatörténethez jelentős adalékot szolgáltathat a müncheni Mária-konferencia. Köztudottan

a Patrona Hungariae toposza egészen az államalapításig, Szent István országfelajánlásáig vezethető vissza. Ettől kezdve a Regnum Marianum toposza funkcionálisan sokszor eltérő változatban öltött testet, hol felekezeti, hol kizárólag rendi, hol abszolutizmusellenes célokat szolgált. Más retorikai alakzatokkal összekapcsolódva pl. *querela Hungariae*, *propugnaculum Christianitatis* egyik legfőbb alkotóeleme volt a nemzeti identitás és önértelmezés kérdéseinek. Magyarországon viszont a Mária-toposz ennyire összetett és sokrétű, interdiszciplináris vizsgálata még várat magára, éppen ezért emelkedik ki a Münchenben megrendezett konferencia a magyarországi Mária-kultusz kérdéskörének vizsgálatában is.

¹ A konferencia-beszámoló a Magyar Fejlesztési Bank „Habilitas”-ösztöndijának támogatásával készült.

került mű, Philodémos *A királyságról* című munkája elemzése során arra a következtetést, hogy a görög bölcseleő Caesarnak szánta tanácsait (*A homérosi „basileus-tükör” időszerűsége a köztársaság végén*). Kovács Péter (PPKE) pontosította Caracalla császár pannoniai látogatásának időpontját és körülményeit (*Caracalla látogatása Pannoniában*). Szabó Ádám (MNM) a pannoniai Silvanus ábrázolások két típusát elemezte. A földművelést segítő Silvanus Domesticus itáliai átvételnek tekinthető, de a (legalábbis Pannoniában) kecskelábú, Pánszerű Silvanus Silvestris alakjában keveredik a görög Pán és a római isten alakja (*Pan dicunt graeci, latini Silvanum*). Hegyi W. György (ELTE), Sarkady János legkiválóbb tanít-

ványa arról beszélt, hogy azokon a területeken maradt fenn hosszú ideig a görög királyság (Spárta, Kyréné), ahol nagyszámú polgárjoggal nem rendelkező, körülalakó (*perioikos*) népességgel számolhatunk. Egy király sikeresebben tudta integrálni a társadalom különféle rétegeit, mint a kirekesztő, bár a teljes jogú polgárok számára demokratikus polis (*A görög királyok és alattvalóik*). Az előadókat délután vendégül látta az egyetemi hallgatói önkormányzat, ezzel is jelezve, hogy mennyire tisztelik és ápolják egykori tanáruk emlékét.

A konferencia előadásainak idegen nyelvű szövegét önálló kötetben fogják megjelentetni 2008 folyamán.

Németh György

Nemzetközi Mária-konferencia Münchenben magyar közreműködéssel

(Egy vallási szimbólum társadalompolitikai intézményesítése a felekezeti és a kommunizmust követő átalakulási folyamatok idején Közép-Kelet-Európában)¹

Négy intézet kooperációjával került megrendezésre 2007. július 25–27. között Münchenben a *Maria in der Krise* című nemzetközi konferencia. A négy fő szervező intézet egyike a müncheni Magyar Intézet (Ungarisches Institut) volt, összhangban a Südost-Institut, a Ludwig-Maximilian-Universität, valamint a GWZO (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig) szerveivel.

25-én este a megnyitón három intézet igazgatója köszöntötte a konferencia résztvevőit: Stefan Troebst (GWZO Leipzig), Konrad Clewing (Südost-Institut München), és K. Lengyel Zsolt (Ungarisches Institut München).

A magyarországi eszme- és politikatorténethez jelentős adalékot szolgáltathat a müncheni Mária-konferencia. Köztudottan

a Patrona Hungariae toposza egészen az államalapításig, Szent István országfelajánlásáig vezethető vissza. Ettől kezdve a Regnum Marianum toposza funkcionálisan sokszor eltérő változatban öltött testet, hol felekezeti, hol kizárólag rendi, hol abszolutizmusellenes célokat szolgált. Más retorikai alakzatokkal összekapcsolódva pl. *querela Hungariae*, *propugnaculum Christianitatis* egyik legfőbb alkotóeleme volt a nemzeti identitás és önértelmezés kérdéseinek. Magyarországon viszont a Mária-toposz ennyire összetett és sokrétű, interdiszciplináris vizsgálata még várat magára, éppen ezért emelkedik ki a Münchenben megrendezett konferencia a magyarországi Mária-kultusz kérdéskörének vizsgálatában is.

¹ A konferencia-beszámoló a Magyar Fejlesztési Bank „Habilitas”-ösztöndijának támogatásával készült.

A rendezvény bevezető előadását Klaus Schreiner tartotta: „*Himmlische Großheldin und mächtige Heers-Führerin Maria*”. *Formen und Funktionen politisierter Marienfrömmigkeiten in der Frühen Neuzeit* címmel. Schreiner a 17. századi „propugnaculum Christianitatis”, és a köré szerveződő toposzrendszer európai keresztény megnyilvánulásairól beszélt, elsősorban a történetírás felekezeti és politikai távlataiban. Németország, Lengyelország és Ukrajna mellett az elsők között nevezte meg hazánkat mint a Mária kegyelmébe ajánlott országot a szentkorona-tan jegyében.

26-án négy szekcióban hangzottak el előadások, melyek főként a 17. századi Mária-kultusz megújulásához, valamint a búcsújárások és búcsújáró helyek identitásképző stratégiáikhoz kapcsolódtak. Nicolaj van der Meulen invenciózus írásában a „Terra Mariana” kartografikus vonatkoztatási kereteit jelenítette meg egy 1747 körül – Benedikt Mauz abbé által – létrehozott mennyezeti freskó-kompozíció kapcsán, amelyet 1751-ben Franz Joseph Spiegler a Langhaus-mennyezetre festett meg. A megvalósult freskó-kompozíció – mint mondja Meulen – „nagyszerű kísérlete a panoramatikus »Terra Marianá«-nak, aminek a koordinátáit a Mária-kultusz képei és helyei jelölték ki. Meulen előadása a magyar jezsuita, Hevenesi Gábor (1656–1715) munkáin, különösen a *Parvus Atlas Hungariae*, 1689, *Calendarium Marianum*, 1685, és az *Ars bonae mortis*, 1695 című köteteken alapult, ugyanis Benedikt Mauz abbé számára – mint Meulen kimutatta – a freskó-kompozícióban a „Terra Mariana” feltérképezése vizuális egységet konstruál az enciklopédikus tudományos igénnyel.

Hans-Jürgen Bömelburg előadásában arról beszélt, hogy a Mária-tisztelet az udvari-monarchikus oldal csaknem minden katolikus európai államszövetségében (Ba-

lorországban, a Habsburg Monarchiában, Franciaországban) tipologikus integrációs mozzanatként érvényesült. Mindez Lengyelországban is megvolt – vélekedik Bömelburg – 1635 és 1656 között. Párhuzamosan fejlődött Lengyelországban és Litvániában a Mária-tisztelettel ellentétes forma: 1664-ben – Jerzy Lubomirski fogalmával – Mária a „hajdani lengyel tettek és erények védelmezőjévé” (*Verteidigerin der altpolnischen Taten und Tugenden*) vált, s a „lengyel szabadság” őrzője címet nyerte el. Bömelburg az előadásában a Mária-tisztelet intézményesítésének ezen argumentációs vonalát vizsgálja 1660 és 1730 között a lengyel-litván területen. S teszi fel a kérdést, hogy az udvari monarchikus kultusz mellékszála-e ez, vagy a Mária-kultusz ezen mellékvonala egy egyre szélesedő rezonanciatalajnak.

A konferencián magyar előadó is részt vett. Tüskés Anna angol nyelven tartott előadásában Lucas Cranach Mariahilf (Segítő Mária) c. festménye Passauban őrzött másolatának politikai-felekezeti síkon lecsapódott jelentésrétegeiről beszélt, a *Kultbild: Ambivalente Funktionalisierungen* szekciójában. A Cranach-féle Mária-ábrázolás a szabadságért vívott győztes háborúnak a szimbólumává vált. Tüskés Anna a magyarországi másolatok hatásmechanizmusairól is szólt, ugyanis ez Magyarországon az oszmán győzedelmi jelkép mellett mint a pestis, az árvíz katasztrófáival szemben is védelmező forrásként szolgált.

Kai Wenzel nagyszabású előadásában Mária alakjának, a győzedelmes Istenanya jelentéseinek átkódolási folyamataival foglalkozott a prágai felekezeti diskurzusban, s ennek a Róma és Prága közötti felekezeti térben kultúrszemiotikai metódust szentelt. Vélekedése szerint a prágai kisnegyedben lévő St. Maria de Victoria-templom több tekintetben is különleges helye a 17. száza-

di Mária-kegyesség felekezeti intézményesülésének. A templomot a lutheri szentháromság plébániatemplomaként alapították, amely 1619 decemberében a Mária-értés egyik ellenváltozati helyévé vált a lutheri hatástörténetben. A cseh népfelkelés után a protestáns képzőművészek idején a katolikus prágai templomokban az óváros jezsuita templomából a „Mária hírüladása” című oltárképet a lutheránus templomba szállították át. Az oltárszentelés alkalmából Caspar Wagner atya prédikációt tartott, amivel a képet a lutheri térben kívánta legitimálni. A katolikus és a kálvinista pozíciók elhatárolásában ő egyidejűleg megvilágította, hogy hogyan integrálódott a Mária-téma történelmi példázatként a lutheri „praxis pietatis” toposzába.

A *Wallfahrt: Identitätsstiftende Strategien* című szekcióban Krista Zach professzorasszony *Maria Radna – eine Maria geweihte Basilika minor im rumänischen Banat* témában tartotta meg előadását. Nagy hangsúlyt helyezett a Bánátban előforduló polivalens társadalmi és kulturális disszimilációra, amely az évszázadok folyamán nemcsak elhatárolódásokat eredményezett, hanem mások identitásának, a toleranciának és az interferenciának a specifikus formáit is. A *Maria Radna* nevű Mária-búcsújáráshely, amit a 17. század közepe óta a boszniai franciskánusok *Bosna Argentina* rendi provinciája 2003-ig gondozott, – Krista Zach szerint – kiválóan alkalmas az identitás- és interferenciajelenségek vizsgálatára Közép-Európa délkeleti részén. A két bánáti Mária-búcsújáráshely: *Maria Radna* a Marosnál és a Lippával szemben fekvő *Tschiklova* tipikus polivalens társadalmi és kulturális megjelenési formákat tükröz vissza. Például itt keletkezett, ennél az egyetlen csoportnál a „Bánátjelenség” regionális identitástuda, amely a nyelvetikai és felekezeti kritériumok alap-

ján gyakran a szomszédos régiókban is rátegeződni látszott e kulturális közegre. Ebből az aspektusból a kegyességi irodalom közegeinek a Mária-búcsújárások és a devocionalitás alapján politikai és kronológikus tekintetben különféle időszakai kerülnek vizsgálatra. Egyrészt a népi kegyesség és az interferencia-jelenségek a 17. század felekezetileg is differenciált terében, a Bánátban az oszmán uralom alatt, másrészt a két Mária-szentség (kultusz) instrumentáltsága egy tudatos szociális fegyelmeztség szolgálatában a Habsburg-uralom inhomogén katolikus bevándorlása közben. Ezt követően Meinolf Arens a csíksomlyói Mária-búcsújáráshelyről tartotta meg előadását. A 14. század óta fennálló csíki székeszék zarándokhelyének a felekezetiség vonatkozásában régiókat is áthidaló szerepe van – fejtegeti Arens –, hiszen az egyetlen római katolikus magyar búcsújáráshely, megszakítások nélkül. A csíksomlyói Mária központja kisugárzott a 16. század óta a történelmi Moldávia magyarok lakta területére is. 1918–20 után a regionális Mária-búcsújáráshely jelentésében változás történt, nemzeti magyar demonstrációvá fajult a jogtalan versailles-i békeegyezmény ellen. Közvetlenül a háború utáni időkben a pünkösdi búcsújárást a kommunista rezsim megtiltotta, de 1949 után nemzeti mítosz fejlődött ki Csíksomlyó körül, már nemcsak Romániában, hanem Magyarországon, a magyar katolikus ellenálló csoportokon belül is, 1989 után a helyi búcsújárási jellege pedig még világosabban kirajzolódott és felerősödött.

Die „nationale” Maria im postkommunistischen Transformationsprozess szekciójában Agnieszka Gąsior a Máriára vonatkoztatott (népi) kegyesség és a lengyelek nemzeti öntudatának összefonódásáról tartotta előadását. Az 1772 és 1918 közötti lengyel felosztás egy egyre erősödő Mária-

identifikáláshoz vezetett, a szabadság gondolatával és Lengyelország újraegyesítésének eszményével. Ebben a hagyományban Stefan Wyszyński, Lengyelország kardinálisa, lengyel prímás (1948–1981) ápolta a Mária-kultuszt a háború utáni időkben, és különösen a Czeszochowa-i Istenanya nemzeti gondolatával mozdított elő szoros kapcsolatot. Közben Wyszyński-nek a kommunista rezsim ellenében, Mária jegyében a társadalom nagy részét sikerült mobilizálni. Nagy hatást fejtett ki az általa kezdeményezett Czeszochowa-i Mária-ikon vándorlására, továbbá a lengyel kereszténység felvételének ezeréves, 1966-ban megünnepeelt évfordulójára. Majd – mondja Gąsior – ehhez kapcsolódott 1980-ban a „Solidarność” szervezete is.

Małgorzata Omilanowska nagyszabású előadásában a licheń-i lengyel bazilika „karrierépítését” mutatta be. Ott a Mária-tisztelet egy csodálatos jelenésen alapult, és a 19. század első felére nyúlt vissza. Ettől az időszaktól kezdve a helyi plébániatemplom és egy kis Mária-kép, ami eredetileg privát célokat szolgált, a búcsújárások céljává vált. Köszönhető ez Mária tevékeny gondoskodásának, és különösen annak a nagy vállalkozásnak, amelyet Eugeniusz Makulski atya végzett. A hely a 20. század 80-as éveitől kezdve egyre nagyobb jelentőségre tett szert és szabályos „karriert” épített. Itt alapították 1994-től 2004-ig az egyik legnagyobb és ugyanakkor legszokatlanabb lengyel templomot, a Licheń-i Bazilikát. A gigantikus befektetést a búcsújárók áldozatkészsége és nagyvonalúsága tette lehetővé. A bazilika építési költségeit a hívők adományaiból fedezték, akik a szentséget meglátogatták. A kiválóan szervezett

team, a pr-ért és a marketingért volt felelős, meghívókat bocsátott ki, s ezzel az „értékes” búcsújárásokra invitálta a zarándokokat. A Bazilika nemcsak mint adományokból felépült építészeti műremekként őrődik meg a búcsújárók körében, hanem a szimbolikus ábrázolásmódjával, az általa felkeltett asszociációk segítségével a zarándokok számára – mondja Omilanowska – vallási és nemzeti-történelmi identitást tükröző szerepe is van.

Ezt követően Wilfried Jilge 2001-ben, Kijevben a Függetlenség téren megalapított emlékműről érkezett, amely a 60 méter magas korinthoszi oszlopon központi szimbólumként az „Ukrán lány” alakját jelölte ki, melyben – vélekedik Jilge – az ukrán állami függetlenség testesül meg. A szobor diskurzusában a figura az imádkozó Máriát (Marija Oranta) nemzetileg modifikált képmásként, és ezzel a kijevi Szófia-katedrális egyik legjelentősebb freskójaként mint a messzemenően nemzetiesített és szekularizált „Ukrájna Védőmezőjét” (*Beschützerin der Ukraine*) ábrázolja. Ebben az előadásban az érdekek kommunista lenyomatai tükröződnek, amely a transznacionális emlékezés helynek tematikus felszíne alatt a nemzeti és vallási újjászületés formáját kölcsönzi.

A háromnapos konferenciát az Osteuropäisches Institut kertjében megrendezett Sommerfest zárta bajor és román ételkülönlegességek feltalálásával. A *Maria in der Krise* című konferencia előadásainak anyagából tanulmánykötetet állítanak össze, amely remélhetőleg nagymértékben előmozdítja a mariológiai kutatásokat és segít azok vallási és politikai funkcióinak megvilágításában.

Gáti Magdolna

Hagyományőrzés és modernizáció kérdései egy történészkonferencia keretein belül

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének Egyetemes Történelmi Tanszéke, az MTA-ELTE Történelmi Ruszisztikai Kutatócsoportja és az MTA Debreceni Akadémiai Bizottság Történettudományi Munkabizottsága 2007. november 15–16-án rendezte meg Debrecenben a „*Tradíció és modernizáció Európában a 18–20. században*” című konferenciát. A konferencia a Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretén belül, a Történelmi Doktori Program és az Universitas Alapítvány támogatásával került megrendezésre.

A konferenciát Bodnár Erzsébet és Demeter Gábor szervezték meg, az ország több egyeteméről érkeztek neves előadók, és határon túliak is képviseltették magukat. A szervezők 42 előadót hívtak meg, az előadások négy szekcióban hangzottak el; az első napon magyar és egyetemes, a második napon Balkán és orosz szekciók előadásai közül lehetett választani. A konferenciát mindkét napon jelentős számú hallgatóság tisztelte meg.

A konferenciát Papp Klára, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének igazgatója és Barta János, a Debreceni Egyetem Történelmi Doktori Programjának vezetője nyitotta meg. Mindketten hangsúlyozták, hogy a rendezvény szervesen illeszkedik a Történelmi Intézet konferenciái közé. 2004. novemberében „*A keleti kérdés és a Balkán a nagyhatalmi politikában*”, 2006 tavaszán pedig a történész doktoranduszok debreceni konferenciája „*Állam és nemzet a 19–20. században*” címmel került megrendezésre, a konferenciákat Bodnár Erzsébet és Demeter Gábor szervezték. A korábbiakhoz hasonlóan idén ugyancsak kettős címet kapott az előadássorozat. Barta János úgy fogalmazott, hogy maga a konferencia is jó úton halad arra, hogy hagyománnyá váljon.

Az első nap egyetemes történelmi szekcióját Papp Imre előadása nyitotta meg „*A*

francia nemesség a forradalom után” címmel. Előadásában röviden ismertette a nagy francia forradalom időszakának a nemesség életét gyökeresen megváltoztató intézkedéseit. A nemességet három fő csoportra osztotta. A felvilágosodás eszméit magáévá tevő liberális nemesség maga is tevékenyen részt vett a forradalomban. Második csoportként megkülönböztette a visszavonuló nemességet, amely a kivárási álláspontjára helyezkedett, és számarányában ez volt a legjelentősebb. Végül a forradalommal szembe forduló nemesség, akiket további egységekre osztott az előadó: többen az emigrációt, kevesebben az aktív ellenállást választották. 1794-től a nemesség helyzete fokozatosan normalizálódott, és erre legjobb példaként Talleyrand neve hangzott el. A nemesség Napóleon idejében részben újra visszanyerte korábbi pozícióit, és 1814–1815-ben már a nemesség „*utóvirágzásáról*” beszélt Papp Imre.

Madarász Imre „*Az olasz Risorgimento eszmeisége antik hagyományok és modern forradalom között*” címet viselő előadása egy Voltaire idézettel kezdődött, amely szerint „a könyvek irányítják a világot”, és ilyennek tekinthető a Risorgimento is. Dante teremtette meg az írott irodalmi nyelvet, amely összekötő kapcsot alkotott a nemzeti egységen fáradozó itáliai férfiak között, hiszen ők dialektóban beszéltek, ám az egységes irodalmi nyelv összekötötte őket, ezért ez volt a tradíció legfontosabb eleme. Az előadó a következőkben a Risorgimento szó eredetét magyarázta meg, majd előadását két nagy itáliai férfi (Vincenzo Gioberti és Giuseppe Mazzini) tradícióhoz való viszonyulásával zárta.

Lévai Csaba előadásában („*Nagyhatalmi politikai és/ vagy gazdasági felzárkózás: a svéd állam gazdaságpolitikája a 17. században*”) a svéd állam 16. századi elma-

radt gazdaságának bemutatása után a 19–20. századi fejlettségére tért át, és arra adott választ, hogy a svéd állam nagyhatalmi politikája milyen szerepet játszott a gazdaság dinamikus fejlődésében.

Barta Róbert [„*A brit Konzervatív Párt és a modernizáció (1918–1945)*”] a brit Konzervatív Párt háború utáni modernizációs kihívásokra adott választát mutatta be, kiemelten foglalkozva a választási propagandával, illetve a női választók és a munkásság megnyerésének ügyével. Jobbágy István Komáromból érkezett, és „*Dél-Szlovákia hátrányos társadalmi és gazdasági helyzetének két világháború közötti gyökerei*” címmel tartott előadást. Radics Zsolt gazdaságtörténeti kutatásait mutatta be a konferencián („*Világ gazdasági különbségek változása a II. világháborút követően*”). Prantner Zoltán, Szilágyi Péter, Farkas Anikó a Szegedi Egyetem történész kutatócsapatának fiatal tagjai, mindannyian az egyetemes szekcióban tartottak előadást. Nagy Vince Róbert külföldi elfoglaltság miatt nem tudott megjelenni, előadását a szervezők felolvasták.

A történészek fiatal generációjának képviselője volt Varga Ákos is, aki „*Dennewitz, a porosz katonai reformok első bizonnyítóka*” című előadásában a porosz hadsereg modernizációját mutatta be. 1806-ban a jénai és auerstadti ütközetekben Franciaország szétzúzta a legyőzhetetlennek hitt porosz sereget. Varga Ákos szólt arról, hogyan zajlott le a francia hadsereg modernizálása, majd ennek éles kontrasztját adta, amikor a porosz haderő 1806-os állapotára tért át. Az előadó bemutatta a porosz katonaság megreformálóját (pl.: Gneisenau, Scharnhorst, Clausewitz, York), és a legfontosabb újításokat. Az előadás az 1813. szeptemberében von Bülow vezetésével lezajlott dennewitz-i ütközet bemutatásával zárult. A porosz hadsereg győzelmet aratott, s ez hozzájárult a nemzeti tudat megerősödéséhez, bebizonyította, hogy a Landwehr alkalmas a harcra, és a modernizáció elengedhetetlen volt.

A magyar szekcióban szintén jelentős számban képviseltették magukat az ország több egyeteméről érkező fiatal kutatók; F. Molnár Mónika, Medveczky Zsuzsa, Döbör András, Szabó Imre László, Nagy Botond, Bagdi Róbert, Miklós Péter, Kerepeszki Róbert, Szendrei Ákos.

Prepuk Anikó („*Tradícióörzés a modern politikában: az ortodox zsidóság a magyar közéletben a 19. század utolsó harmadában*”) előadásában meghallgathattuk, hogy a reformkor és a modernizáció milyen kihívásokat állított a vallás elé. Magyarországon autonóm zsidó párt nem került felállításra, önálló hatékony politikai erőként nem jelentek meg, mert a zsidó célok többször egybe estek a vezető liberális politikai erők törekvéseivel.

A magyar szekcióban ifj. Bertényi Iván friss kutatási eredményeit „*Képviselői import Erdélyben, avagy az unió egyik vejejárója?*” című előadásában osztotta meg velünk. Az 1872, 1884 és 1901-es esztendőben kiugróan magas volt az erdélyi választókerületekben mandátumhoz jutó erdélyi politikusok száma, és bátran állítható, hogy Erdélyben növekedett az import képviselők száma. Bertényi Iván regionális és települési bontásban, sok-sok összehasonlító táblázatban és diagrammon szemlélte, miként alakult Erdélyben a pártok politikusainak aránya. Megállapította, hogy Erdélyben a kormánypártok jelöltjei „biztos befutók” voltak, és ez az ország rész alkotta a kormánypárt fő bázisát, a román párt passzivitásáig (1905) a magyarországi képviselők könnyen kaptak szavazatokat.

A második nap orosz szekcióját Szvák Gyula előadása („*I. Péter ún. „modernizációja”. Módszertani és historiográfiai megjegyzések*”) nyitotta meg, aki köszönetet mondott a konferencia megszervezésért, hiszen a ruszisták számára mindig ünnepnap, ha hasonló rendezvényeken találkozhatnak egymással. A modernizáció kérdése I. Péter vizsgálatának mindig neuralgikus pontját

jelentette, ahogyan az orosz történelem tanulmányozásakor a fogalmak, kifejezések megfelelő használata is problémákat vet fel. Az előadó hangsúlyozta, hogy a ruszisztika által használt fogalmak eredendően Nyugat-Európára vannak kitalálva, így a sajátos orosz jelenségek leírására nem használhatóak megfelelően. Abban minden kutató egyetért, hogy Oroszországban a modernizáció mást jelent, mint máshol Európában. Az előadás következő részében az orosz állam korszerűsítésére való törekvés áttekintése hangzott el (III. Ivántól a Romanovok „konszolidálásáig”). Szvák Gyula hangsúlyozta, hogy Péter radikális változtatásokat hajtott végre, és feltette a kérdést, hogy mennyiben tekinthetők ezek *reformnak*. Nézőpontja szerint Péter tevékenységét nem tekinthetjük *modernizációnak*, mert a szón európai típusú változást értünk. A következőkben a kérdés historiográfiai áttekintését hallgathattuk meg (Pogogyin, Szolovjov, Kljucsevszkij, Platonov, Pavlenko, Kamenszkij stb.), majd kifejtette saját álláspontját is. Szerinte I. Péterre konzervatív reformátorként tekinthetünk leginkább, és azt javasolja, hogy maradjunk a régi terminusnál, használjuk a „reform” szót, mert a „modernizáció” kifejezés Oroszország vonatkozásában „csalárd” szónak bizonyulhat.

Bodnár Erzsébet „*Szimbolikus modernizáció*”. *Régi és új vonások I. Sándor korai reformpolitikájában* című előadásában a cár 1801–1804 közötti, Puskin által „gyönyörű kezdetnek” nevezett korszakát mutatta be. Előzményként Sándor nevelőjének (a svájci F. Laharpe), majd a fiatal barátok (A. Czartoryski, P. Sztroganov, N. Novoszilcev, V. Kocsubej) társaságának hatásait vette sorra az előadó. 1801. március 11-én Sándor palotaforradalommal került trónra, Katalin cárnő egykori kegyenceinek segítségével. Ők ellenezték Sándor haladó nézeteit, és az ifjú cár más támogatókra nem tált. (Az ifjú barátok ekkor nem tartózkodtak Szentpétervárott, Laharpe pedig 1796-

ban távozni kényszerült az országból). Így I. Sándor kényszerpályára került, és az özszeesküvőkből tanácsot alakított. Bodnár Erzsébet kiemelte, hogy I. Sándor politikai programjaként köztársaságot, végső esetben alkotmányos monarchia bevezetését óhajtotta, de romantikus elképzelésének nem sok köze volt az orosz valósághoz. Programjának megvalósításához a jobbágyság felszabadítását látta a legkézenfekvőbbnek, melyhez a nemesség támogatásában bízott. 1801 áprilisában megalakította az Állandó Tanácsot, majd barátaiból felállította a Titkos Bizottságot, és egykori nevelőjétől kért cselekvési programot. Laharpe mérsékletre, a jobbágyság fokozatos átalakítására intette az uralkodót. A cár sikeres államigazgatási reformokat hajtott végre, életre kelt nyolc minisztérium, megreformálta az iskolarendszert is, de a jobbágyságkérdésben alig született reform, és alkotmány bevezetését is elnapolta. 1804-re arra a felismerésre jutott, hogy csak akkor tud jelentős változtatásokat életre hívni, ha kihasználja az egyeduralomban rejlő lehetőségeit. I. Sándor 1801–1804 között mindössze részeredményeket tudott elérni; rá kellett ébrednie, hogy romantikus ábrándjai és az orosz valóság között óriási szakadék tátong, ill. a nemesek a modernizációban nem partnerek, inkább ellenlábasai. 1805-ben Sándor a külpolitikai helyzetre hivatkozva leállította az újításokat.

Varga Beáta előadását [„*Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba (1764–1835)*”] azzal a szembeállítással kezdte, hogy Ukrajna a korban a *tradíciót*, Oroszország pedig a *modernizációt* jelentette, mert előbbi a hagyományai megőrzésére, Oroszország viszont a peremtartományok szerves integrálására törekedett. 1654-ben Ukrajna önként csatlakozott Oroszországhoz, ezért a perejeszlavi egyezményt Ukrajna kétoldalú szerződésnek tekintette széleskörű autonóm jogkörrel. 1764. novemberében az autonóm jogkörű hetmanátus megszűnt. 1764–1782/

83 között P. Rumjancev kormányzó kidolgozta az integráció tervezetét, majd 1782/83–1835 között az egykori hetmanátust fokozatosan integrálták az Orosz Birodalomba. 1785-ben II. Katalin nemesi adománylevelében az ukrán nemességet egyenrangúvá tette az orosz nemességgel, így ők is birodalmi karriert futhattak be; a nemesség asszimilálódott. Mivel a papság eloroszosodott zárt kasztot alkotott, az ukrán jobbágyság pedig 1783-tól az örökös jobbágyság bevezetésével az orosz jobbágyok jogkörét kapta meg, Varga Beáta azzal zárta előadását, hogy a 19. század közepére az Orosz Birodalom integrálta Ukrajnát.

Kurunczi Jenő előadásában N. H. Bunge, Sz. J. Vitte és P. A. Sztolipin orosz államférfiak modernizációs kísérleteit vette nagytó alá [„*Reformerek Oroszország modernizálásáért (19. század vége – 20. század eleje)*”]. Kiemelte, hogy Oroszországban a modernizáció inkább ciklikus, semmint progresszív folyamat volt, a reformerek nem jutottak el a nyugat-európai reformerek szintjére, és előtérbe mindig pénzügy- és belügyminiszterek kerültek, akik leginkább „konzervatív reformokat” hajtottak végre.

A Balkán szekciót a szófiai *Penka Pejkovszkaja* előadása nyitotta meg („*Magyar gyógyyszerészkarrierek Bulgáriában*”). Az MTA Történettudományi Intézetét többek között *Ress Imre*, *Bíró László* és *Seres Attila* képviselte a konferencián.

A második napon is értékes előadásokkal örvendeztették meg a szekciók hallgatóságát a fiatal kutatók: *Demeter Gábor*, *Kráncz Mónika Emese*, *Csaplár-Degovics Krisztián*, *Jordan Micsov*, *Hornnyák Árpád*, *Mitrovits Miklós*.

Mészáros Zoltán (Szabadka) a Balkán szekcióban „*A korai titóizmus pragmatikus múltkezelése*” c. előadásában az 1945 utáni délszláv állam helyzetét mutatta be. 1945 kedvező pillanatot jelentett a regionális hatalmi álmok megvalósításához (partizánok ereje, hűség a kommunizmushoz). Az elő-

adó megkülönböztette a király jugoszlávizmusát, és az ezzel ellentétes titói jugoszlávizmust. Előbbi a passzív külpolitika híve volt, elutasítva minden nemzeti megnyilvánulást, utóbbi pedig aktív külpolitikával számolt, közelebbi célként a határok módosításáról és délszláv föderációról álmodtak, a távolabbi célt a Balkán föderáció létrehozásában találták meg. Mészáros Zoltán ismertette a nagyhatalmak, és a szomszédos országok viszonyát a lehetséges balkáni föderációhoz, majd a Bulgáriához és Albániához történő közeledést vázolta fel. Végül azzal zárta előadását, hogy Jugoszláviának nem sikerült létrehoznia sem a balkáni, sem a délszláv föderációt, viszont Tito képes volt hozzászokni az új helyzethez, a jugoszláv kommunisták alkalmazkodtak a modernizációhoz és a tradícióhoz is.

A két napos rendezvény kiváló hazai kutatók, oktatók mellett a fiatal tehetségek számára is alkalmat adott kutatási eredményeik megismertetésére. Csupán néhány előadást tudtam összegezni, elsősorban szakmai érdeklődésemnek megfelelően szelektálva, s mivel a szekciók párhuzamosan zajlottak, így nem lehettem jelen minden előadáson. Valamennyi előadás olvasható lesz a várhatóan tavasszal kiadásra kerülő konferenciakötetben.

Jól megszervezett körülmények között nagyon színvonalas előadásokat hallgathattunk, amelyeket rövid hozzászólások, viták követtek. Csupán egyetlen probléma adódott, s az folyamatosan visszatért: a témák sokkal több időt követeltek maguknak, ám ahogyan azt a konferencia egyik résztvevője megfogalmazta: „Csak olyan kártyákkal játszhatunk, amilyeneket a sors a kezünkbe adott.” Köszönet illet minden szervezőt és előadót, akik fáradozásukkal érdekes és értékes élményekkel gazdagítottak minket. Reméljük, hogy 2009-ben hasonló színvonalú konferencián találkozhatunk minden kedves résztvevővel!

Bodor Mária